

ГОЛОС КРОВИ

I. CIPKO

Іванна Сірко
ГОЛОС КРОВИ

Дорогим Землякам -
Зодені Кравченків -
із щирою повагою

Л. М. Чуб
22.9.62 р.

Ivanna Sirko

Call of the Blood

Novel

Авторські права застережені

Редакція та передмова Дм. Чуба
Обкладинка П. Вакуленка

Друковано коштом Української Висилкової Книгарні в Австралії

Іванна Сірко

Голос крови

Роман із життя чорношкірих Нової Гвінеї

З чеської мови переклав д-р Дмитро Куликовський

diasporiana.org.ua

« Л А С Т І В К А »

Мельбурн

1961

Аделаїда

З М І С Т

1. Про авторку та її роман — Дм. Чуб . . .	5
2. Від автора	8
3. В обіймах смерти	9
4. Веселе дитинство	17
5. На вакаціях у діда	32
6. Мінливість долі	92
7. Коловорот життя	122
8. Безодня	156
9. В'язниця (Calaboose)	175
10. Червоний одяг (талар)	219
11. Суд Божий	228
12. Пояснення слів	267

ПРО АВТОРКУ ТА ЇЇ РОМАН

Роман Іванни Сірко «Голос Крови» — це фактично перше широке полотно українською мовою, де мистецькими фарбами змальовано ще маловідоме для нас життя чорношкірих Нової Гвінеї.

Будучи дружиною нашого лікаря, що по приїзді до Австралії відразу виїхав на працю за фахом до Нової Гвінеї, авторка роману мала можливість протягом десятих років працювати по лікарнях серед тубільного населення не тільки Нової Гвінеї, а й по навколишніх островах, включаючи й мікронезійські з відомим островом Манус. Пані Сірко від самого початку старанно збирала легенди, перекази, записувала випадки, цікавилась побутом, життям тубільців, відвідуючи іноді під час лікарських інспекцій найглухіші гірські місцевості. Все це допомагало нашій письменниці зібрати не тільки великий і багатющий матеріал, а, головне, пізнати душу цього надзвичайно цікавого народу, що живе ще й досі у великій мірі своїм первісним життям.

Внаслідок згаданої праці, в 1957 році Іванна Сірко (Б. Сібо) пише і видає у видавництві «Ластівка» (Мельбурн-Аделаїда) свою першу книжку — збірку оповідань «Літаючі Самоцвіти», що мала прихильні відгуки. Ця перша збірка була написана за матеріалами легенд та різних переказів з життя тубільців.

Тепер перед нами лежить уже не збірка, а великий епічний твір, що знайомить читача із сьогоднішнім життям чорношкірих Нової Гвінеї і досить синтетично охоплює різні сторони цієї широкої теми. Це зовсім нова тематика в українській літературі, новий світ, що охоплює життя народу з його побутом, віруваннями, традиціями, психікою, коханням, характерами, пригодами, радощами і смутком, змальованими на тлі чарівної, вічнозеленої природи, тропічних лісів і річок, що дають майже всі харчі для життя невибагливій тубільній людині. Тут авторка показала також і нові ідейні спрямування у житті цього населення, їхні взаємини з білою людиною, що часто зневажа-

ла і кривдила їх, шукаючи лише власної вигоди й наживи на їхній землі.

Серед персонажів твору бачимо низку цікавих постатей, добре окреслених, з типовими характерами. Тут і мужня постать старости села (люлювая) старого Рабу-Бія, оборонця і продовжувача стародавніх традицій свого племені, і його лагідна і працювата дружина Б'єр; тут і чарівна, але розпутна і химерна дівчина Суга, в яку закохується здібний, але нещасний сирота Бассі, вихованець церковної місії, і його приятелі (кращі люди села) працюваті й чесні патріоти свого народу Цітро і Гаї-ема; і чемна працювата дівчина Марта, і сільський чарівник. Всі вони є дійовими особами твору з їх пристрасностями, мріями, боротьбою, заботами, щоденною працею, переживаннями, а часом і високою національною свідомістю. На цьому тлі авторка і змальовує молодого й обдарованого хлопця Бассі, який, з одного боку, вихований у сучасному світогляді, а, з другого боку, його почуття, його інстинкти, раз-у-раз потрапляли під вплив минулих традицій, до яких так пильно закликав провідник села, його дідусь Рабу-Бія. Авторка детально змальовує і його добрі діла, і погані, його палке, але нещасливе кохання, його тяжкі переживання і спокуси за злочини.

В жанровому відношенні, авторка, правда, дотримується основних принципів роману: подає складну композицію з розгорнутим зображенням персонажів, що діють протягом тривалого відтинку часу. Проте, досвідчений читач, а особливо літературний критик помітить зрідка натуралістичні фарби змальовання окремих моментів, відсутність портретів у творенні образів деяких постатей. Також помітно, що, пишучи свій твір, авторка поспішала вкласти силу-силенну фактичного матеріалу, який збрала, звертаючи менше уваги на композицію та мистецьку сторону. Проте, роман читається з непослабленою цікавістю, в чому, безперечно, велике значення має його нова тематика.

З тих причин, після Миклухи Маклая, що в проміжку 1871-1884 рр. тричі приїздив до Нової Гвінеї, написавши, крім наукових праць, прецікавий щоденник «Серед дикунів Нової Гвінеї», роман письменниці Іванни Сірко — це новий крок у змальованні життя тубільців того острова, так і нове надбання в тематиці української літератури. Ці досягнення авторка здобуває не модерними, не стильовими шуканнями, не штучними ситуаціями, а показом реального життя цього «загубленого», як каже авторка, народу, що з недавніх канібалів поволі, з великими труднощами і зривами перетворюється в звичайних,

культурних і працьовитих людей. Як в особі Миклухи Маклая ми бачимо людину, що жила серед тубільців, вивчала їх мову і всебічно допомагала і бажала добра цій часто обдарованій чорній людині, так і в особі авторки бачимо велику гуманістку, що разом із своїм чоловіком, лікарем, поринула у життя тубільців цього острова, рятуючи безліч людей від хвороб, смерті і злигоднів.

Треба сказати, що не всяка біла людина може здобути таку прихильність у тубільців, а лише та, в якій вони дійсно відчують свого друга. І такими друзями були наші земляки для чорних. Наша авторка не лише допомагала працею в лікарні, а також займалась серед молоді культурною роботою і, як не дивно, багатьох тубільних дівчат навчила навіть українського гопака та інших танків. Цю обопільну приязнь бачимо і в такому факті: три роки тому, випроваджаючи п-во Сірків на нове місце праці, зійшлося понад 1 000 чорношкірих, що влаштували цілонічні гулянки при вогнях («сін-сінг»), запрошуючи їх лишатися у їхньому селищі й надалі. Це лише деталь, що говорить сам за себе. Але ці обставини свідчать про щирі і глибокі зв'язки з цим народом, що й створювало для нашої авторки вдячний ґрунт для збирання матеріялу, для вивчення життя, що стало реальним відбитком у романі «Голос Крови».

Дмитро ЧУБ

ВІД АВТОРА

НОВА ГВІНЕЯ... згублений рай... країна подиву гідної краси, романтики й таємниць. То була щедра рука, що розкидала по ній багатющі відламки різноманітної краси: могутні гори, палаючі вулкани, таємні джунглі, гнилі багна, глибокі долини, плодючі рівнини, блакитне море та вічноусміхнене сонце, що грайливо бавиться з мінливими хмарками на високім, синім небі. Це земля, повна ще недоторканодівочої чистоти, але й жорстока до тих, які нездатні узгіднено злитися з нею. Це країна, де панують ще добрі й злі духи, чарівники й чарівниці, добрі й зловмисні русалки в поста-
тях — Мазалай, Сангуами, Касілу, Аетаго, — де панують ще володарі вулканів, морів і вод, де й досі ще втримується між людьми кровопімста (вендетта), де викликаються ще з засвітів духи предків та де ховають ще живих разом із мертвими. І хоч багато було покладено праці й намагань, проте й досі ще не пощастило здолати сили духів та чортів, які цупко тримають цю землю в своїх кігтях. Дика рослинність є чарівна й приваблива... таємнича й незбагненна так само, як і душа тубільної людности.

Богія
22. лютого 1955. року

В ОБІЙМАХ СМЕРТИ

У той час, коли Куомаге в своїй хатині в селі Ясса останніми силами змагалася із смертю, біля хатини завивала зграя сільських псів. Із огнища виходив синявий дим, в осмаленій бляшанці варилася вода, а в хаті одна з гуртка тубільних жінок даремно намагалися спинити кров, що струмом лилася з лона Куомаге.

— Кінець, — прошепотіла Рана, побачивши розширені очі Куомаге та білу смугу, що простяглася на її гарнім носі.

— Ще дихає, — шепнула інша та ароматичним листям почала овійовати хвору, тихенько промовляючи чарівні формули заклинання.

Але Рана швидко відштовхнула сусідку і вправною рукою хапнула чорну голівку, що помалу починала з'являтися...

— Ну, ходи ти, чортику, на той Божий світ! — неприємно вітала вона малого хлопчика.

Мале тільце з плескотом упало на долівку. Після цього струм теплої крові ще раз вистрикнув із матириного лона... і бідолашна Куомаге навіки відійшла до темної долини, на інші береги.

Жінки почали плакати, але Рана, яка перебрала на себе працю повитухи, докінчувала своє завдання. Щоб переконалися, що очі вже мертві, вона вколола їх стебелами трави і, переконавшись у тім, легким стиском руки закрила їх. Жодна з жінок не доторкнулася маленького космополіта, лише Рана, перерізавши іржавим ножиком пуповиння і навіть не перев'язавши його, поклала немовля до ніг мертвої матері.

Після цього жінки позносили всі речі, які належали небіжці, і поклали їх близько неї. По тім вони домовилися між собою, — що Рана постарается про лімбу¹⁾, а Морна, яка жила аж на кінці села, повідомить про смерть Куомаге її найближчого свояка.

Куомаге прийшла до цього села звідкільсь аж із Західного Острова і, властиво, не мала жодних кривних у селі. Майже місяць тому її чоловіка в глибоких водах проковтну-

ла акула, і на селі всі були переконані, що ця родина є в спілці із злими духами. Єдиним її свояком по чоловікові був тут Рабу-Бія, батько ось так померлого Поврі.

Рабу-Бія на великім Гарамуті²⁾ оголосив про смерть Куомаге, а вже після цього друми³⁾ в усім селі розбубоніли повідомлення, що похорони небіжки відбудуться під час заходу сонця. Рабу-Бія, наказавши своїм підданам приготувати все, що до похорону було потрібне, сам, як лулувай⁴⁾, в цій справі пальцем об палець не вдарив, — ба, навіть не пішов поглянути на небіжку!

На мат-мат⁵⁾ викопано глибоку яму. Для вечірньої загробної врочистости було заколено малого підсвинка, а обидві жінки Рабу-Бія підсмажували солодку бараболю, таро⁶⁾ та рибу, щоби все це покласти на гріб померлої. Рабу-Бія крокував точно за старовинними звичаями. Довідавшись, що під час смерти невістки народився йому внук, Рабу-Бія, щоб дотримати стару традицію, на знак його приходу й відходу, власноручно заколов малого веприка.

Сонце вже схилялося до заходу, і небо почало затягуватися біло-мусліновим серпанком із оранжовими проблісками, які віщували захід сонця. Жінки розпалили перед хатами багаття, до великих бляшанок поклали банани, бараболю і таро та під звуки сумновибиваних бубнів відходили до хатини Куомаге. Пси теж жалісним завиванням вторили друмам і обступили хатину смутку з усіх боків.

Рабу-Бія якраз скручував довгу цигарку, тримаючи свій друм між колінами, і мало бракувало, щоб на нього не наїхав із-за закруту дороги священник із місії, який їхав на своїм скрипливім ровері.

— Аве, аве, отче!⁷⁾ — з пошаною поздоровив Рабу-Бія.

— Аве, аве! — подякував старий священник, злязачи з ровера. — Що нового в твоїм селі, люлюваю... всі живі та здорові?

— А, так, так! — притакував староста, — всі... опріч Куомаге!

— А що ж із нею? — з цікавістю запитався священник, знаючи, що Куомаге була однією з його добрих овечок.

— Та нічого такого важливого, — махнув рукою Рабу-Бія, — лише сьогодні рано при породах померла.

— Це сумна справа, — промовив священник, затримуючи старосту, який покvapно хотів відійти. — А що ж сталося з дитиною? — знову запитав священник. Одначе натовп у цей час сунув із усіх боків, поздоровляючи — «Аве, аве, от-

че!» — роз'єднав їх так, що священник не дочекався відповіді на своє питання. Він уже хотів знову насісти на своє колесо, але в цей мент поглянув на обличчя Рабу-Бія. Священникові здалося, що він у очах старости помітив щось диявольське, і він пішов теж за натовпом, що поспішно сунув під хатину Куомаге.

Тут усе було таке, що, звичайно, в тубільців буває. Тра-в'яні спідниці Куомаге були складені на її боки, дерев'яний гребінь був у її волоссі, в руках тримала свою миску, з якої завжди їла, іржавий ніж лежав у неї на грудях, а біллам⁸⁾ була під головою.

Панотець, вийнявши з молитовника малий образок великого ангела, перехрестив ним чоло небіжки і поклав його під іржавий ніж на її груди.

Жінки вже готувалися зв'язати ліянами лімбу, коли в цей час увага священника звернулася на малий пакунок, що лежав в калюжі чорної крові в ногах небіжки. Священник нахилився над пакунком і вже хотів немовля цілком тихо й непомітно похристити, аж у цей же час рожева ручка витягнулася з онуч і дитятко слабенько запищало.

— Задля ран Христових! — скрикнув переляканий священник, — аджеж це дитя живе!..

Рабу-Бія трохи наблизився до священника і, провокативно дивлячись на нього, холодно промовив:

— Ну, то що ж має бути?

— Це дитя живе! — з притиском сказав священник.

Натовп припинив. Всі вп'яли очі в землю, і ніхто не відважився промовити. Рабу-Бія долонею витер свій орлиний ніс, подивився на своїх людей і гострим голосом продовжував:

— Панотче, .. не мішайся до наших справ! Наш звичай, який ми одідичили по наших предках, такий, що, коли мати вмере при родах, дитина її мусить йти з нею спати. Тому то, згідно з нашим звичаєм, це живе дитя, як тільки знайде сонце, буде поховане з матір'ю.

Після цього лулувай повернувся до своїх вірних і енергійно наказав:

— Загорніть її з дитиною, бо обоє будуть поховані так, як велять наші закони!

— Я цього не дозволю! — викрикнув священник і відштовхнув люлювая та жінок, які вже готувалися зв'язати лімбу.

— Панотче, — поважно знову промовив люлювай, — не бався з вогнем! У цю дитину вселився диявол, хоч вона е

дитиною мого сина. Мій син, як це тобі відомо, згинув в утробах диявола, а ця померла була теж пов'язана зо злими духами, так що з цієї дитини не виросте нічого доброго, — отже, залиши мене виконати добре діло!

— Люлюваю, це все, що мені тут говориш, нісенітниця, це все вигадка вашого забобонного мозку! Ця дитина — живий твір і, поки житиме, доти триматиму над нею свою охоронну руку!

Старий люлювай злісно розсміявся, а далі сказав:

— Так ти хочеш цю дитину? ... Га? ... Хочеш чи не хочеш?

— Я сам не можу взяти таку малу дитину на свій клопіт, — тихо відповів священик, — але хіба в вашім селі не знайдеться ні одного доброго серця матері, яка взяла б до себе це небожатко?

— Ні! — продовжував староста, — у всім нашім селі, ба, навіть у довколишніх селах не знайдеш жінки, що взяла б до себе це дияволове дитя! Так само кожний чоловік не пустить того гаранта під свою стріху!

Після цього люлювай погрозово поглянув на своїх людей. З присутніх ніхто не промовив ані слова, лише голови всіх ще нижче схилилися додолу.

— Чи це, дійсно, правда, що ви всі такі невразливі й твердосердні?! — з боєм в голосі запитав священик.

В натовпі було тихо...

— А що я тобі казав, панотче? — звиятно вигукнув люлювай. — Ця мовчанка нехай тобі буде найкращою відповіддю!

— Загорніть цю дитину з матір'ю! — звелів староста.

— Затримай! — скрикнув священик і на хвилину замовк, немов би хотів зміряти ту силу, яку зміг би дати цьому малому творові. Після цього без слова зняв свою верхню сорочку, зняв потім і спідню і ними повільно обгорнув немовлятко, яке тихенько квиліло.

Після цієї короткої дії люди продовжували похоронні церемонії. Вони всі залишені речі прив'язали ліанами до небіжки і з голосінням та лементуванням виносили мертву з хати. Старий люлювай кілька разів із незадоволенням поглянув на священика, що непорушно стояв в куті, тримаючи в своїх руках дитятко, що далі попискувало.

Люди вже винесли мертву за поріг хати, роблячи за кожним своїм кроком крейдою кружала на землі. Однак, старий люлювай стояв ще на старім місці.

— Ге, ге, панотче, — нарешті, промовив він, — ще все це можеш собі передумати!... ще є час!... ще того диявола можемо долучити, і знову буде спокій та лад між нами!

— Не маю про що з тобою балакати, бо ви, тубільці, часто буваєте гіршими, ніж дика звірина!...

— Ба, ні, панотче, воно не так..., але ви, білі, ніколи не зрозумієте нас, а ми, чорні, так само вас! Ви, білі, нині маєте управління, а тому ми мусимо в усьому признати вам правду... правда є ваша. Однак, час покаже, хто з нас був правий, а хто помилявся. Я вже стара людина і пройшов у житті добре й зле, але, вір мені, панотче, що нухом відчуваю краще, ніж ти, що добре, а що зле. Коли б було це маля пришло на світ при інших обставинах, я гордився б ним, бо, властиво, це ж мій єдиний і останній внук. Ти ж знаєш, що я — Бія^{*)}, і моє ім'я, Бія, мало перейти на мого внука. Вір мені, що я сам дуже втішався ним і вже мав для нього навіть ім'я Бассі-Бія! Але я хотів мати внука чистого, несплямленого, як птах джунглі, а не злодуха, позначеного дияволом!

— Люлюваю, це все нісенітниця, які мені тут викладаєш! Я певний, що з Божою поміччю виховаю з нього добру людину!

— Гаразд, панотче, хай буде по-твоєму і роби з ним так, як тобі подобається, але пізніше час нам покаже!.. з погрозою вимовив староста і твердим кроком та з поздоровленням — «Аве!» пішов до дверей.

Священик крокував за ним, тримаючи хлопчикову малу ручку в свій великий долоні. По декількох кроках Рабу-Бія ще раз оглянувся і сказав:

— Отче, якщо не маєш нічого проти, то дай йому, крім християнського імени, ще й те, яке я йому хотів дати, і назви його Бассі!

— Добре! — відповів панотець, повертаючи в цей час ровер так, щоби міг сісти й з малям.

Бубони ще бубоніли в селі, коли священик їхав білою піщаною дорогою додому. Було вже темно, коли він, приїхавши на місце і поставивши ровера при стіні своєї бідної парафії, сам із білим пакуночком нерішучо підійшов до додому, в яким мешкали місійні сестри. З церкви доносилося останнє «Аве» дня, на вівтарі ще горіли свічки, коли обидві сестри вийшли.

— Слава Йсусу Христу! — привітав обидвох сестер священик.

— На віки вічні. Амінь! — майже водночас і радісно відповіли вони.

— Сестро Ганно, сьогодні я вам щось приніс, — почав розмову панотець.

— Справді? Що ж би то могло бути? — спиталася сестра Марія і поправила свої окуляри, які зсунулися їй аж на ніс. — Може — манго¹⁰⁾, ананаси, банани або малого веприка? — додала вона.

— Ба, ні, сестри, нічого з їжі..., але я приніс вам малу дитину! — нараз і швидко вибахнув із себе священик.

— Що, що, каже, що нам приніс? — перепитувалася старша віком сестра Марія, яка вже добре недочувала.

Священик із обома сестрами ввійшов до вітальні і короткими словами оповів про подію сестрі Ганні, що була медсестрою, і просив її про поміч та раду.

— От тобі й гарний дарунок! — почала гірко нарікати сестра Марія, — і без того маємо повні руки праці, а тут ще й клопоти з такою малою дитиною. Таке дитя, людоньки, дасть більш мороки, як хтось би собі думав! — додала сестра Марія і притім авторитетно подивилася на панотця.

— Ну, тихо, тихо вже будьте! — окрикнула її сестра Ганна, — духовному отцеві, справді, не лишалося нічого іншого, як цим небожатком заопікуватися! Тепер уже наш обов'язок це питання якось по-людському розв'язати.

Священик після цих слів сестри Ганни відітхнув і сів на велике крісло.

— Але ж не можемо дитину лишити тут у нас! — знову почала протестувати сестра Марія.

— Поки когось для неї не знайду, буде в мене! — рішуче й енергійно сказала сестра Ганна і додала: — А, як бачу, дитина навіть не вміта та й пупець не перев'язаний!

Говорячи це, сестра Ганна засвітила лампу і уважно оглядала маля:

— Це гарна й здорова дитина, добре розвинена і має дуже гарне личко...

— А яке воно біле, немов біла дитина, — вже тепліше промовила теж і сестра Марія.

А в цей час напіводчиненими дверима непомітно ввійшла до кімнати Марта, чорна господиня, щоб попросити в сестри Марії ключ від комори.

— Марто, ходи сюди та подивися, що нам панотець сьогодні приніс! — ласкаво покликала її сестра Ганна.

Дуже здивована Марта тільки й спромоглася на те витрі-

щити свої великі очі, а потім ніжно погладила малу ніжку хлоп'яти, яка й штовхнула її в живіт.

— Це є, дійсно, гарна дитинка, — замріяно промовила Марта, — є така гарна, як був мій малий синочок Корі.

— Хотіла б ти цього хлопчика? — аж ніби якось зашвидко запитав її панотець.

— Хотіла б, хочу, справді, хотіла б! — із запалом вигукнула Марта. Але, коли панотець оповів їй все про справу, Мартин запал значно погас, одначе по хвилі вона сказала:

— Я вдова, не маю нікого. Якщо ж панотець дитину добре похристить та вижене з неї злого духа, то дуже радо її собі візьму і піклуватимусь нею так, як її власна мама.

По цих словах сестра Марія погладила спітніле Мартине обличчя, кажучи:

— Марто, ти добра душа, і Господь Бог винагородить за це тобі сторицею!

Священик і сестра Ганна щойно тепер з полегшею тихо відіхнули і взаємно умовилися, що з Божою допомогою та спільними зусиллями подбають про те, щоб маля мало всього доволі та щоб із нього виросла порядна людина.

Коли священик пішов, сестра Ганна викупала малого та поклала до теплої флянелі, Марта ж подала йому з пляшки перший ковток розрідженого молока, але Бассі лише стиснув свій маленький ротичок, коли йому всунуто було соску до нього.

— Що будемо робити, якщо цей малий не хотітиме сусу? ")
— заклопотано спиталася Марта, побачивши згадану гримасу дитини.

Сестра Ганна на це уважно оглянула соску і потім весело засміялася:

— Не журись; — Бассі питиме, але мусиш зробити в сосці дірку, про яку ми обидві з тобою забули!

Марта проколола голкою дірку в сосці, а тоді варто було подивитися, як те маля з запалом почало ссати.

— Просто, як кошени, — всміхнулася Марта, пригладжуючи чорненькі волоски на малій голівці.

Лише два дні перебував Бассі в сестри Ганни, а після цього Марта врочисто перенесла його до своєї хатини.

Марта працювала в міській кухні від ранку аж до пізнього вечора, тому малого завжди носила з собою. Сестра Ганна готувала йому солодке молоко, сестра Марія пошила для нього сорочечки та із стареньких кусників зготувала багато пелюшок.

Священик у першу ж неділю похристив малого і дав йому ймення — Петро-Бассі. Марта того дня вдягнулася в найкращу свою блузку й ляп-ляп¹²⁾, почорнила свої кучері, а на знак великої радості застромила собі за вухо червоний гібіскус¹³⁾.

Малий Бассі був здоровий, як дуб, а ненаситний, як хорт. Його тільце почало заокруглюватися і прибрало барву білої кави. Марта носила його в ранці на плечах так, як носять усі мами своїх дітей. Одначе пізніше сплела собі білас¹⁴⁾, куди малого вкладала. Під час праці вона вішала його завжди на гілляку дерева до сутінку, щоб малому гарненько спалося.

Так Бассі став улюбленцем місії. Сестра Ганна, oprіч мо-лока, давала йому різні соки — з помаранч, з пав-пав¹⁵⁾, з ананасу, розтерті банани та кашку з солодкої бараболі, — це для того, щоб привчити малого до страв тубільців. Сестра Марія власноручно сплела йому зелений светер із синіми ляльками. Панотець завжди привозив йому з свого об'їзду якусь забавку або щось смачного з їжі.

Так наш Бассі під загальною опікою ріс, як із води. Швидко його ручки хапали все, що могли досягнути. Як тільки навчився соватися по землі, він перше своє приятельство віддав чорному котові Буки. Бассі так немилосердно тягав його за хвіст, що Буки його один раз порядно провчив, глибоко подряпавши його личко. Натомість, пес Лорд був значно прихильніший до Бассі і беріг його на кожному кроці. Бассі Лордові чистив камінцем зуби, витягував довгий червоний його язик і завжди пробував, чи влізе псові до вуха його кулачок, а до пащі ручка. Лорд ніколи не протестував проти цих приятельських проявів.

Папуга Кокі була першим учителем Бассі і навчила його вимовляти перші слова. Малий Бассі лише повторював за папугою: «Кокі любить кай-кай!»¹⁶⁾. Цю балачку чути було від раннього ранку аж до пізнього вечора, і Бассі не тільки повторював ці слова, але й цілком поважно сприймав їх сенс, і їжа стала для нього єдиним джерелом утіхи.

ВЕСЕЛЕ ДИТИНСТВО

Бассі мав якраз сім років, коли його дід, Рабу-Бія, перший раз прийшов його відвідати. Старий прийшов просто до школи, але мусів довго вияснювати сестрі Марії — хто він, аж поки її стара голова, нарешті, це зрозуміла. В школі того дня, як і звичайно, було дуже багато дітей. Всі вони з пошаною дивилися на берло в руці старого чоловіка, яке було уквітчане пир'ям із Моррука¹⁷⁾. Тутешні діти знали, що означає ось таке берло; знав це і Бассі, що ось цей старий пан є шляхтичем, є великим Бієм із Манаму.

Та сестрі Марії це не сподобалося, і вона енергійно відповіла дідові, щоби він почекав, доки скінчиться в школі навчання, якщо хоче балакати із своїм внуком. Власне кажучи, сестра Марія добре не знала, як має до цих дивних відвідин поставитися, а тому післала до священника про це звістку.

Тим часом Рабу-Бія сів у тінь касуаріні¹⁸⁾, витягнув із торби бетелеві оріхи,¹⁹⁾ смажений кораль²⁰⁾ та перепермітове стебло²¹⁾ і почав усе це пережовувати.

Незабаром і панотець переказав, що запрошує Рабу-Бія до себе. Прийшовши до парафії, Рабу-Бія спершу привітався християнським звичаєм, а потім, на спонуку священника, усівся на стільці.

— Я прийшов, щоби відвідати свого внука Бассі, — почав самочинно Рабу-Бія балачку.

— Гм, це, справді, дуже цікаво, що аж по сімох літах ти собі усвідомив, що маєш внука, — зауважив помалу панотець.

— Я вже старий, очі мені вже добре не служать і часто дістаю задуху.

— А що, власне, собі бажаєш, люлюваю? — гостро запитав отець і при цьому допитливо вдивлявся в обличчя старости.

— Я, власне, нічого собі не бажаю, я тільки хотів побачити Бассі, поглядити його та відчутти біг своєї крові.

Священик знову недовіжливо поглянув у хитрі очі Рабу-Бія, після того промовив:

— Це добрий хлопець і, якщо все піде так далі, вийде з нього порядна людина. Я відповідальний за того хлопця, а тому не дозволю, — тут панотець на хвилюку замовк, щоб зараз же продовжувати, — не дозволю, щоб ти тому хлопцеві прищепив щось, від чого він мав би пізніше страждати.

— Гі, ге, го! Отче, я не розумію твоєї мови! Цей хлопець є кров від моєї крові, а тому про те прищеплювання, про яке говориш, нема що й балакати, бо те, що є в крові, колись само виявиться!

— Що цим хочеш сказати? — поважно запитав панотець.

— Хочу сказати просто ось що: вчи його, вправляй його, дай йому твою білу школу та місіонерське Ісусове серце, ... але однаково одного разу прийде час, коли в моїм внукові озветься голос крові і він сам прийде до наших людей і почне жити так, як жили наші прадіди.

— Помиляєшся, старче, жакливо помиляєшся, бо, як мені відомо, Бассі є настільки інтелігентний, що сам розпізнає, що добре, а що зле. А, опріч того, ... я сам йому оповів, як ти хотів і ваші добрі люди з ним вчинити і що тільки щасливі обставини врятували його тоді від смерти.

Рабу-Бія на те сухо засміявся і відповів:

— Це все не міняє справи, і краще залишмо її далі плисти, як ту воду, і нехай, як кажеш, Бассі сам розпізнає, що є добре, а що зле. — Гі, отче, все є о-кей! ²³⁾ А я мушу лише сказати, що Бассі гарний молодик: це гірський орел, міцний же і здоровий, як висока пальма, зручний і швидкий, як гад, та жвавий, як хижа вода! Отче, я, властиво, вдячний тобі за те, що ти його, як кажеш, вирвав із обіймів смерти, бо все ж таки я хотів би настановити його своїм спадкоємцем та нащадком славетного роду Бія!

— Поки хлопець ще не виріс, не маєш на його жодного права, і я не дозволю тобі стикатися з ним, — рішучо, але подекуди вже м'якше сказав панотець: — А, як хлопець набуде повноліття, — ось тоді нехай сам рішає про свій життєвий шлях.

— Так, так! — ось це є розумне! — притакував Рабу-Бія, — я цілковито з тобою згоджуюся. А тепер, отче, прошу тебе залиши мене трохи поговорити з моїм внуком, щоб мої старі очі могли поглядом покохатися ним.

— Бувай з Господом Богом, але не забудь про нашу умову! — прощався панотець.

— Аве, аве, отче! — покірно прощався й старий, висуваючись задом із вітальні.

Та вже за дуже короткий час по цій розмові вбігла до цієї ж вітальні вся перелякана Марта і молола п'яте через десяте: що, мовляв, старий гладив Бассі по волоссі, що дав йому бетелеві оріхи з крейдою і що решта хлопців бачила, як дід всунув Бассі за ляп-ляп якийсь банкнот, кажучи при тім купити собі за нього цукорки!

— За вийнятком тих бетелевих оріхів, усе те інше не уявляє з себе нічого злого! — потішав отець Марту, — а, зрештою, — це ж рідний дід хлопцеві, кров від його крові, — додав священик.

— Ні, ні, — з того нічого доброго не вийде! — далі нарікала Марта, — моє відчуття каже мені, що той старий диявол щось маскує!...

— Мені це теж так здається! — притакував священик, — а тому будемо тепер дуже уважати на Бассі.

Як би там не було, відвідини Рабу-Бія подіяли добродійно на хлопця: свідомість його значно скріпилася певністю, що й в нього є на світі рідний дід. Тому, коли Рабу-Бія відійшов, Бассі протягом дня собі поспівував: «Я маю діда, а мій дід — Рабу-Бія, великий вояк за славного Манаму — це мій рідний дід Рабу-Бія!» і ще щось подібне.

Марта, яку Бассі називав мамою, ніколи не довідалася, про що того дня дід із онуком говорили, ба, не довідалася вона й про те, скільки грошей дав внукові дід на солодоші. Ще кілька днів після тих відвідин був Бассі зворушений. Іншим дітям він хвалився, якого славного дідуна має і що його батько був теж видатним вояком. Бассі казав дітям і про те, що й він одного разу, як прийде для того час, переїме від діда берло і тоді стане таким славетним, як і його дід.

Однак по впливі кількох днів піднесений настрій Бассі зник і він знову впірнув у поточне життя. В місійній школі знайшлося для нього багато ровесників, які навчили його всього, що потребує тубільний хлопець для життя та як і чим має забавлятися у вільний час.

Тумо та Іріссі були трохи старші від Бассі. З ними він зав'язав нерозлучне товариство. Разом із Тумо ходив Бассі на морський берег, де збирав крихкі мушлі й черепашки. Там він навчився плавати на воді і під водою і так увійшов він у морське царство.

Скільки краси й принадности було в таємних глибинах моря! — в розхвильованій зеленій осоці рухалися живі білі зірки, чорні морські їжачки, гадюки, восьминоги, сепії, гребінки, малі й великі неонові рибки, і вся решта морської

челяді витанцьовувала чудовий танок у срібних хвилях! Риби в червоних і пастельових мантильях спіралью розвивали барвисту пишноту в синьозелених глибинах, елегантними рухами унікаючи риб'ячих канібалів, що гостро стежили за принадною здобиччю.

Руки Бассі були надзвичайно спритні при ловах, і він часто приносив додому або червоноголового корального коропа або синього лосося. Теж зручно ловив козориби, сармолети та навіть малих акул. Таким чином, він часто-густо помітно збагачував бідний на різноманітність харчів стіл. Незабаром Бассі вибився при ловах риб на чоловіче місце між рештою хлопців.

Окрім риби, Бассі навчився ловити ще й перлородок, золотий і срібний рот, обручі, сепі-сепі, метеликові крила та всілякі інші форми, як — зірки, спіралі і величезні роги, в які тубільці сурмлять на своїх човнах.

Всі ці скарги Бассі вимінював у хлопців та дорослих за різні речі, як: бетелеві горіхи, ніжик, гармонійку, а, головне, за собачі зуби, які й донині правлять для тубільців на Новій Гвінеї, як вартісний чинник торгівлі.

В школі вважали Бассі пересічним учнем. Упродовж перших двох літ він навчився написати своє ім'я та знав, що «Б» має животик удолині, «П» має два стовпці з поперечкою вгорі, «Р» має животик уторі та «М» має дві ніжки. Проте з найбільшою охотою Бассі вимальовував ім'я Бія так, що сестра Марія, нарешті, мусіла це йому заборонити, бо цим ім'ям він заповнював кожне вільне місце в своїм зошиті. З бігом часу Бассі навчився порахувати Марті, скільки вона має зварити бараболі, яка кількість манга має піти на солодку їжу, ба, навіть навчив і саму Марту порахувати свої десять пальців на руках.

Проте, окрім цих рахунків, Бассі ніяк інакше не був корисним у родині, і Марта дуже часто сварила хлопця за лінивість. Пішло, бувало, його по воду або по дрова, то вже наперед знала, що навіть за годину знайде хлопця десь у кущах, як лежить на животі і пильно спостерігає все, що діється довкола нього.

Особливо велике зацікавлення викликав у Бассі звіриний світ, що мав так багато чим притягнути до себе його увагу. Це були: звинні ящірки з золотими очима, на які він годинами дивився, як вони швидко лазять по каменях, деревах і по землі; чорні скорпіони з роздвоєним хвостиком, вельми небезпечні, на які, однак, Бассі з великою цікавістю

дивився; волохаті гусениці, які вигрівалися на сонці; товсті павуки, що сплітали свої срібні сітки на деревах; розпущені касуарини; коники, що переганялися на довгих смарагдових стеблах трави кунаї; веселі зелені жабки, які підскакували так радісно, що наш малий спостерігач навчився від них крутити так само, як вони, і своїми очима; повільні краби, які вилазили з глибоких дір та стежили за здобиччю і швиденько втікали до дір, як тільки Бассі дотикався їх рукою; метелики, деякі в долоню завбільшки, що в соняшнім світлі виблискували, немов дорогоцінне каміння.

Панотець навчив Бассі назви тих метеликів. Він мав цілу збірку їх, де під кожним екземпляром були гарним панотцевим письмом на білих листочках виписані латинські назви. У першій ряді збірки під склом був чудовий екземпляр чорнооксамитового метелика з яскравою зеленню, а на білому листку під ним було написано: «метелик з пташиними крилами». ²³⁾ Зараз же біля цього був ще кращий екземпляр, чорний, з зеленою лямівкою і з протканим на крилах золотим туманом — «*Ornithoptera Victoria*». Щодо останньої, то це був один із найкращих і найбільших зразків, і панотець оповів Бассі, що він деколи буває аж 9 цалів (майже 22,5 см) завбільшки та визначається змінною синявою на оксамитових крилах.

Крім метеликів, мав Бассі ще й збірки денних і нічних змор, а між останніми була подарована отцем «*Cosytia d-Urvillea*». Також чудовими були збірки різних комах та коників, що були пронизані шпильками, знаходились під склом і виглядали так живо, що здавалось, немов би вони сиділи в джунглях на зелених стеблах.

Священик намагався вселити в душу Бассі любов до краси, і він під час спільних прогулянок завжди йому щось гарне оповідав про природу.

— Бачиш, Бассі, он ту райську квітку? — звертав він увагу хлопця, — твої люди оповідають, що вона мусіла впасти з неба тоді, коли на нім зорі побиралися. Лише подивись, хлопче, на ті прекрасні орхідеї, що, немов паразити, умістилися на деревах франгіпанні ²⁴⁾. Вони крихкі й чарівні, як руки дівчаток, що взялися до танцю. А дивімся, як гарно розвинулися гібіскуси під моїм вікном! Вони червоні, як вино, і світять, як сигнал про небезпеку!

Бассі завжди після такої розмови погладив квітку своєю жовтавою долонею, бо здавалося йому, що тільки до-

торком він може відчутися всю красу і при цьому завжди з м'яким поглядом говорив: «Так, отче, природа гарна!»

— Так, так — це є образ безмежності, — притакував отець. — Вся природа, милий хлопче, є образом продовження Божої вічності. Розкішні й величні пальми, бо вони найближче до сонця; манго, касуарини й банани радісні, бо вони тішаються поцілунками сонця; франгіпанні, поніціяни й олеандри хвалять Божий день і розкидають красу; зелені схили, долини та гори задоволено всміхаються в оксамитовій зелені; срібний очерет, дика кукурудза, таро й лотосові квітки оповідають собі про те, як вони люблять цей світ, а, нарешті, ось ці милі діти Господа Бога, пташки, співають про любов та Боже благословенство. Це, синку, образ вічного продовження, образ нашого милого Бога!

Бассі багатьох речей, про які панотець оповідав, не розумів, проте дуже радо ходив із ним на прогулянку, бо решта дітей йому дуже заздрила.

Перед різдвяними святами знову прийшов дід Рабу-Бія, щоб відвідати Бассі, і приніс йому багато речей, які дуже втішили хлопця. Між дарунками, які дід склав у Мартиній хатині, Бассі знайшов довгий суп-суп,²⁵⁾ великий лук із вирізуваною стрілою-дрімло²⁶⁾ та цілком малесенький власноручно вирізуваний друм, на яким була натягнена гадюча шкура. Зо всіх дарунків найбільше врадував Бассі оцей друм. А коли Бассі вперше на нім забарабанив, то, зачувши його дудняве коливання, він зірвався із місця, немов би до нього чорти в'їхали, і почав у хаті танцювати так дико, що Марта була цілком приголомшена і не могла навіть відітхнути.

— Ось він, той голос крові в нім, наперекір усьому навчання і прищеплюванню добрим нахилам! — подумала Марта і тільки безрадно опустила руки.

До душі Марти вповзло щось, чому й сама добре не розуміла, але інстинктивно передчувала, що це і є та небезпека, яка загрожує Бассі. Проте нікому нічого не сказала про це своє відчуття, себе ж саму розважила іншою думкою, — мовляв, — та то ж самозрозуміла річ, коли хлопець танцює і промовляє до свого першого друму!

Як і під час перших відвідин, так само й тепер, мав Рабу-Бія з паномотцем довгу розмову. Дід просив у отця дозволити внукові перебути різдвяні фєрії в його домі. Священик, хоч довго не погоджувався, але, будучи сам уже в передріздвяній настрої і згадуючи свої власні дитячі літа,

нарешті, дав дозвіл на те, щоби Бассі на цей раз святкував Різдво в діда.

Панотець, власне, згадав собі, коли він, ще як хлопець, перший раз на різдвяні свята відвідував свого дідуся, який проживав між засніженими горами, та яке могутньо-гарне враження вчинили на його ті відвідини.

— А, зрештою, хлопцеві теж потрібна якась переміна! — подумав він, — аджеж тут він постійно перебуває між дорослими, а там, на селі, знайде собі своїх ровесників і нових товаришів, а, можливо, що ці відвідини матимуть і сприятливий вплив на його майбутнє життя... — далі міркував собі священик.

В місії Різдво завжди бувало великим святом, а особливо для тубільців, які на кожне Різдво, раз у рік, усвідомлюють собі те, що вони якраз уже постарілися на один рік. Тубілець, звичайно, коли хоче довідатися про вік іншої людини, питається, скільки вона нараховує собі різдвяних свят, а не літ.

Панотець у ці передріздяні дні порядкував у церкві: власноручно добронзував янголяткам голівки, Діві Марії синьою барвою помалював полинявілу туніку, святому Йосипові поправив уломлений палець, а малому Ісусикові в яслах намалював такі гарні рожеві щічки, що виглядали, як рожеві пуп'янки, що розцвітали якраз у сестри Ганни під вікном.

З місійної кухні виходили пахощі всіляких смачних страв, і Бассі часто одержував від сестер або солодкий обарінок або ж солодке серце. В школі діти пильно вчилися колядувати, і Бассі знав уже всі коляди напам'ять, а співав їх, дійсно, гаряче і врочисто. Він мав надзвичайно глибокий і мелодійний голос, а коли співав, то спів його бринів, як хвилювання дзвону.

Бассі вже ось другий рік паламарював при парохіві під час Служби Божої. Він уже вмів напам'ять усі латинські слова, які промовляв священик. Бассі, на загал беручи, любив церкву, бо в ній співалося, але цілою душею своєю не любив сповідь. Одначе, Бассі був із таких людей, які намагаються жити в згоді із своїм довкіллям, тому то ніколи й нікому він не сказав, що діється в його душі.

Різдво було вже за дверима. Церква була вже замаєсна касуаринами і блискучими зірками, які Бассі вечорами помагав сестрам вирізувати з паперу. На деревцях була вата, і це здавалося для Бассі смішним. В кутку церкви стояли

ясла, які панотець сам вирізав із дерева. Вони Бассі дуже сподобалися, а особливо помальовані постаті трьох царів. Одначе, тому що панотець мав дуже багато іншої, важливішої праці, він доручив Бассі докінчити управу ясел. І тут виявилось, що хлопець має велику фантазію та добрий смак.

У день святого вечора Бассі приніс білий пісок, чорне каміння, розквітлі кактуси, баревні скельця та дрібні й з корінцями дикі квітки. Він узявся до устаткування яселець, які сестри були вже перед тим недобре склали. Спершу він перегородив стайню, в якій лежав малий Ісусик, так що худібка стояла оддалік, а ще лишався вільний простір на ясла. З ясел він вийняв вату і дав туди суху траву. Дашок стайні виклав баревними скельцями, які при світлі свічок блискотіли, немов дороге каміння. Проміж білих овечок, що стояли довкола стайні, порозставляв чорні камінці. Доріжки посипав білим піском, а по боках їх насадив дрібні квітки та малі гіллячки касуарини.

Коли був із усім готовий, швиденько добіг Бассі до своєї хатини, де з-під свого ліжка витягнув велике сорокате когутяче пір'я, яке вткнув Ісусикові до його ясных кучерів. Когутяче пір'я на вітрі тріпотіло і виблискувало всілякими барвами.

Бассі задоволено всміхнувся, докінчивши цю працю, і голосно привітав панотця, що якраз надходив, щоб оглянути її. Священик із самого початку швиденько витягнув пір'я з волосся Ісусика, а це Бассі дуже не сподобалося. При цьому він угледів, як панотець широко, але й тихо засміявся. Все ж решта священикові була дуже до вподоби, і він на radoцax пообіцяв Бассі по святах навчити його ще й вирізувати та малювати.

Священик і обидві сестри разом справляли святий вечір і так, як він відбувається в Європі, бо всі вони з походження були німцями. У великій залі за білим покритим столом вони засіли до спільної врочистої вечері, яку споживали при засвіченій ялинці. Це була касуарина, що, прибрана сріблом і оздобами, красувалася оріхами та мандаринками. Яблука ж були в гарних мисках уміщені під деревцем. В білих пакуночках, перев'язаних барвистими стрічками, знаходилися дарунки від Ісусика.

Святу вечерю панотець розпочав молитвою й благословенням хліба, після чого всі сіли за стіл. Бассі всіма силами намагався тримати свою ложку та виделку якраз так точ-

но, як їх тримав панотець; але навіть при найбільшій своїм бажанні не мав у цьому ані він, ані Марта, що сиділа біля нього, жодного успіху. Ложка впала йому на землю, а незабаром полетіло туди й нещасне виделко.

— І чому то ті білі люди мають такі дивні звички їсти ось такими непрактичними речами: аджеж найкраще смакує людині зо своєї долоні і найкращою виделкою є таки ось цих п'ять людських пальців?! — роздумував Бассі.

Після вечері діти прийшли і колядували панові отцеві, а він їх обдаровував солодкими печивами, бальонами, гармонійками і сопілками. Потім до пізньої ночі було чути звуки тих чарівних інструментів.

Бассі просто не міг уже дочекатися того часу, коли то, нарешті, панотець устане від столу і, як звичайно, промовить:

— Ну, а тепер ходімо й подивимось, що нам подарував Ісусик!

Радіо вигравало колядки. Повітря було гаряче та насичене солодкими пахощами, які заганяв до залі солоний морський вітерець. Ясні зорі яскраво миготіли в небесних високостях.

Коли сестри з панотцем попробували всі сорти оріхів та цукерків, що були на столі, аж тоді, нарешті панотець устав і знову засвітив ялинку.

— Народився Христос Господь! — промовив священик, — і Він зо Своєї щедрої руки, опріч любови, всім нам подарував маленькі даруночки! — сказавши це, пан парох узяв до рук один із пакунків і, прочитавши напис на нім, знову заговорив:

— А подивімось, сестра Марія мусіла бути цілісінький рік дуже доброю, якщо Ісусик їй подарував такий великий пакунок! — з приємним усміхом сказав він і подав сестрі Марії її пакунок.

— Ну, а сестра Ганна теж мусіла бути дуже добра! — продовжував панотець, ... — А ось подивімось, — і мене не забув Ісусик! — і при цьому він, як хлопчик, мило засміявся.

Марта і Бассі тихо стояли близько деревця. Бассі вже декілька разів очима порахував, що пакунків із його ім'ям було аж п'ять. Священик із усміхненими очима стежив за обличчям хлопця, умисне віддаляючи момент передачі пакунків.

— Ну, і Марта тут має кілька пакунків із любови! — сказав панотець, накладаючи їй в оберемок усі її пакунки. —

А оцей, Марто, пакунок особливо знаменний, — додав парох, показуючи на один із пакунків, — бо присланий з села Рабу-Бія!

По впрілім обличчі Марти пробігла тінь досади, але вона, глибоко вклонившись отцеві й сестрам, гречно сказала: — Нехай Господь Бог вам за це відплатить!

Бассі довший час переступав із ноги на ногу, потирав собі з нетерпіння руки, аж в клубах тріскало і чухався за вухом, бо шкрябатися в голові було йому сестрами заборонено. Нарешті, пан парох рішив покінчити з напруженням Бассі.

— Тааак, а тепер подивімось, чи й Бассі був добрий і що йому післав Ісусик! — зачули всі голос священика.

Почувши ці слова, вся решта присутніх, що в цей час розпакували свої власні пакунки, нагло перестали і звернули свої погляди на Бассі й побачили, як він нетерплячими руками розривав пакунки, щоб побачити, чим його обдаровано. Вельосипеда якого собі найбільше бажав, тут не було, бож у такому пакунку він не вмістився б, а ті непотрібні ляп-ляп його зовсім не цікавили.

— Подивись на ті гарні сині штанці та на білу сорочку! — мило говорила Марта.

— Так, так, якраз така мені дуже подобається! — сказав Бассі.

— А яку ж гарну книжку про звірів ти одержав! — сказала сестра Ганна, розкриваючи книжку якраз у тім місці, де шкірив страшні зуби великий крокодил.

— Або який гарний футбольний м'яч! — трохи з незадоволенням сказала сестра Марія, скося поглянувши на сестру Ганну, яка відвернулася від того погляду.

Марта з любов'ю тримала синю батарейку і поглядом своїм гладила її. Їй так хотілося б сказати, але не могла відважитися, що цей дарунок від неї і що це із свого бідного зарібку вона заплатила за нього аж цілих десять шилінгів, лише з думкою, щоб потішити свого вихованця.

Бассі все загорнув до великого рушника, який Марта теж одержала від Ісусика, і, наслідуючи Марту, ніби гречно повторював: — Нехай Господь вам за це відплатить! — І був він дуже радий, що, нарешті, цей вечір скінчився. Панотець ще пригадав йому, щоб не забув на північну Службу Божу. Після цього обоє, Марта й Бассі, вийшли з місії до місячної ночі...

— Бассі, — почала Марта, — ти, справді, щасливий хло-

пець і мусиш добре вчитися та бути добрим, щоб вдячністю відплатити все те, що для тебе в місії зробили.

— А що, властиво, такого для мене зробили? — холодно запитався Бассі.

Марта, яка щойно була напіввідкрила уста, щоб відповісти, з переляку не могла цього зробити, а Бассі продовжував:

— Трошки тої їжі, що мені дають, та той ляп-ляп? ... ось і все! А це дав би мені і мій дідусь, і я навіть не мусів би за це ходити до школи, ані до церкви, не мусів би сповідатися, ані паламарювати та жив би собі вільно, як та шташка в просторах!

— Ти ледачий і невдячний хлопець! — картала його Марта, — а я одного разу це все й скажу панотцеві, нехай знає, який ти справді є. Зрештою, ніхто тебе тут не затримує: якщо тобі в місії не до вподоби, можеш собі кожної хвилини піти до того свого діда Бія, а він уже тебе так виховає, що напевно повиснеш на якійсь шибениці!

— Е, мамо, це все самі дурниці, що ось тут мені балакаєш, і сама ти тільки дурна жінка без душі!²⁷⁾ Мій дід — шанована людина і колишній вояк, а коли надійде мій час, піду й я туди, куди належу та куди тягне мене моє серце!

— То йди... вже зараз можеш йти, — ніхто тебе не стримує! — з болем у голосі відповідала Марта. — Однак, щось тобі ще скажу; хоч ти мене тількищо назвав дурною жінкою: від того свого діда, «вояка», багато не навчишся, ... він уже доваякував, ... тепер влада тут належить австралійському управлінню, ... і є то так добре, бо вже перестали всі бійки та сутички, а той, хто ще сьогодні тут воює, дуже легко може надовго засісти до *salabosse*.²⁸⁾ Якщо ж навчишся читати, писати й рахувати і взагалі всього, чого тебе панотець і сестри навчають, зможеш бути колись корисним для своїх людей, допоможеш їм вилізти з темряви, в якій вони знаходяться ще й досі. Можеш стати вчителем, катехитом, освіченою людиною, яку нині всі шанують та високо оцінюють!

— Гм, учителем, учителем! — думаєш, мамо, що я лонг-лонг,²⁹⁾ думаєш, що працюватиму довгий місяць за один фунт і тільки для того, щоб ... «лише допомгти своїм людям?» — Ні, ні, я цього ніколи не робитиму!

— Це правда, Бассі, що один фунт — це мало, але до того ще маєш добре помешкання, куриво та їжу, а, якщо

пильно працюватимеш, можеш дотягнути й до п'яťох фунтів, що ж сьогодні це вже гарний гріш!

— Ні, ні, мамо, ... катехитом ані вчителем не буду, бо цих занять не люблю! Ти знаєш, що мій дід багата людина: має свою малу кокосову плянтацію та декілька великих власних обширів землі. Я єдиний його спадкоємець, — отже, я працюватиму на своїм так, як працюють білі панове. Я люблю свою країну і возвеличу її так, щоб була видатною та врожайною і щоб прогодувала багато нашого люду.

— Ну, якщо воно таке, як кажеш, Бассі, тоді можливо, що буде краще, коли підеш за голосом свого серця! Цілком можливо, що й так зможеш бути корисним своїм людям, але одне не забудь, ... що чим будеш освіченіший, тим більшу користь даси своїм людям! — відповіла Марта.

— Гм, гм, — лише подивімось! Я навіть не знав, що маю таку мудру маму, — зауважив із деяким гумором Бассі та, щоб трохи приподобатися, він погладив руку Марті.

— Що ж, я вже стара, а можливо, що й дурна, як ти мені сказав, але маю свій розум і добре знаю, що добре, а що зле.

— А що злого в моїм пляні? — запитав Бассі.

— Можливо, що нема нічого злого, — відповіла Марта, — але я ніяк не можу забути того, як той твій вихвалований дід Рабу-Бія та хотів спровадити тебе зо світа, а тепер пропонує тобі свій маєток та проголошує тебе своїм спадкоємцем?!

— Мила мамо, часи міняються, а ми — з ними! — сказав на це Бассі. — Дід чинив, згідно з нашим правом і поводився так, як веліли йому наші закони. Своїм тодішнім рішенням довів, що є справді мужньою людиною. Чейже не думаєш, що то було йому таке легке живцем поховати свого останнього спадкоємця роду Бія?

— Хі, ха-ха! — розсміялася з якимсь скреготом Марта. І подивімось, аж куди ми зайшли в цій розмові! Але, якщо хочеш, синочку, правду знати, так отой твій дід у часі похорону не виявляв аж ніякогісінького зацікавлення тобою і було йому тоді цілком байдужим, чи має він спадкоємця, чи не має. Згадав же він про тебе аж по впливі сімох літ, коли люди донесли йому, що з тебе виріс гарний хлопчина!

— Це правда, — притакнув Бассі, — але все ж таки згадав, а то головне!

Ось так розмовляючи, обоє дійшли аж до хатини. Була ясна ніч. Місяць синявим сяйвом посріблював високі пальми,

які з розкішю витягували до неба свої довгі руки. Золоті очі зоряних вишин купалися в перлямутрових серпанках позолочених хмаринок, дурманні квіти видихували свої пахощі до тропічної ночі і світло місяця чарівним сльвом падало на морську поверхню, яка в його відблисках блищала, немов би велике дзеркало. Здалека долітали звуки друмів, що ударами — там, там, там — повідомляли про наступ повні місяця. З недалекого потічка чувалося жаб'яче квакання, з джунглів долітали веселі звуки, подібні до звуків кастаньєт, які витворювала звіряча челядь, що на розцвілих деревах франгіпанні та пуніціяни бавилися в піджмурки і тисячі тисяч святоїванівських мушок крутилося синіми спіралями, розсвічуючи свої чарівні ліхтарики.

Марта сіла на східцях перед хатиною, і лише тяжке зітхання вирвалося їй з грудей. Якийсь час було тихо, лише цвіркуни, цикади та кровожерні комарі ладили свої безконечні мелодії в срібнім хвилюванні місяця. Бассі розклав огонь перед хатою, щоби так відганяти хмари докучливих комарів. А після того, заклавши руки на потилицю, віддався мріям про те, як то він проведе близькі ферії в діда.

Марта із сходів пильно спостерігала кожний рух Бассі і щойно в цій хвилині вона цілком собі усвідомила, як цей хлопець став дорогим їй усамітненому серцю. А Бассі, справді, був гарним юнаком. Його цера була набато яснішою, аніж цера тубільців, — аджеж його мати походила аж звідкільсь із Західніх Островів. Його волосся не витіядало, як щетинове колесо в тубільців, але вкладалося до хвилястих кучерів, які при прудких рухах спадали на його зухвале чоло. Риси обличчя були ніжні й інтелігентні, брови і виразне підборіддя мали ознаки якоїсь упертості й відваги. Очі Бассі були найкращі, які досі Марта в своїм житті бачила. Вони були покірні, як очі молодії серни, темні, як чорні рубіни, блискучі, як зорі та мінливі, як весняний день.

Ця мінливість у його очах завжди відкривала його нутро і ясно вказувала на те, що його ненаситна душа якраз у той момент живе думками. Часами Марті здавалося, що вони горять так небезпечно, як очі крокодила; вони були отруйні, як очі підступного гада, і знову були тихі, віддані та прозорі, як кринички в джунглях.

— І що воно з того мого хлопця виросте? — почала міркувати собі Марта, набиваючи люльку, яку одержала в дарунок від Рабу-Бія.

— Мамо, ти на мене гніваєшся? — раптово після довгого мовчання запитав Бассі.

— Ах ні, сину, не гніваюсь на тебе, але декілька сьогоднішніх твоїх слів болісно мене діткнули! — відповіла Марта.

— Мамо, ти добре знаєш, що тільки тебе єдину на світі люблю і що в твоїй старості тобі за все відплачу, що ти доброго для мене вчинила! — продовжував Бассі.

— Твої слова, Бассі, мене дуже втішають; а тепер іди сюди та візьми собі бетелеві горіхи, які нам прислав дід. Вони чудово-золотисті, прогріті божественним сонцем і підкріплять тіло й душу людини: людина тоді почуває себе увільненою від землі.

Бассі підсів, пальцями взяв великий оріх, перевертав його на всі боки і потім тихо почав:

— Мамо, ... прошу тебе про одне ... не кажи панотцеві нічого з того, про що ми сьогодні вдвох говорили! ..

Марта мовчала і тільки зубами розкушувала тверду шкаралупу горіха. Її погляд знову зупинився на гарнім обличчі Бассі і по хвильці вона сказала:

— Коли б я їм і сказала, то однаково нічого доброго з того не вийшло б, ... а тому обіцяю тобі, що про це мовчатиму. Одначе і ти мені мусиш щось пообіцяти, а саме, що надалі будеш пильно вчитися і звідсіль не підеш, не повідомивши панотця й мене.

— Алеж певно, мамо! — приємно всміхаючись і показуючи свої білі зуби, відповів Бассі і додав: — Це тобі, мамо, обіцяю тим більше, що до мого повноліття мені ще бракують цілі два різдва, ... а тоді дід витатуює мені тотем на моїм лівім плечі, якраз таке, яке й він має, і я тоді буду вільний, як птах джунглів³⁰⁾.

Біля вогню присіли ще декілька жінок і чоловіків, що прибули з довколішніх селищ на північну Службу Божу. Жінки почали по хвилі жваву гутірку про цікаві новини в їх селах, а чоловіки тим часом тихенько випробовували друми, які невдовзі мають під час сінг-сінгу³¹⁾ зарокотати повним хвилюванням та красою.

Бассі був ще в таких літах, коли йому не дозволялося брати участі у розмовах між старшими людьми, з цієї причини він тихо сидів біля вогнища, стежачи за літаючими іскрами, та рівночасно уважним вухом ловив кожную думку чоловіків про підготовлений різдвяний спів, який має виконатися на другий день свят. Одначе Бассі приобіцяв дідові, що вийде з дому раннім ранком так, що вони обидва,

як дорослі мужі, зустрінуться на півдороги, що провадить до дідового села Ясси.

Немов би голосні дзвони, почали звучати кисневі «бомби», що були різної величини повішені поблизу церкви; а тоді побожні тубільці цілими гуртами почали сунути до церкви.

А між тим у церкві Бассі з Тумі засвітили всі великі й малі свічки, приготували для панотця кадило, а Бассі мав ще час сьорбнути кілька тих чудових капок, які панотець називає кров'ю Господа Христа. Сестра Марія в яскраво-білім убранні присіла біля гармонії, сестра Ганна впорядковувала гуртками дітей, а тубільці, що зійшлися з усіх боків, заповнили всю церкву.

Пан парох приємно всміхався, огладжуючи свою крайкову туніку, Бассі прогорнув своє волосся, а Тумі з фасоном витер долонею ніс, коли вони всі три спільно підходили до вівтаря.

При всій своїй нехиті до церкви, Бассі відчував тепер, як йому раптово почало битися серце, коли почув величний спів дитячого хору — «Gloria in Excelsis Deo!»³²). І голос панотця сьогодні видавався йому якимсь урочистим і радісним, коли оголошував людям, що «днесь народився нам Господь Христос!».

Синій місяць, цей вічний мандрівник, уже був перейшов більшу частину неба, зорі миготіли мінливими відблисками, величаві верхів'я гір замріяно загорталися до прозорих хмарок та джунглів, які втомлені цілоденними соняшними пестощами, дрімали. Запашний вітерець охолодив жар, і запах крихких квітів дихнув на принишклий край. З верхів дерев, із глибини джунглів безперестанку озивалися звуки цикад, жаб та цвіркунів, а в той же час болісний лемент сполошених пташок долітав із півдня, немов перервана струна вічно налагоджуваної оркестри.

Північна літургія врочисто скінчилася. Люди при повній тиші розходилися додому. І лише тут або там гомонів звук барабану, який скликав людей до гуртків для спільної дороги.

Бассі, як тільки ліг на свою рогожину, зараз же заснув і навіть не чув дотику теплої Мартиної долоні, що погладила його по обличчі. Марта ж ще кілька разів затигнулася із своєї нової люльки, повернула потім дерево, яке завжди клала собі під голову і в короткій хвилі теж заснула сном праведних.

НА ВАКАЦІЯХ У ДІДА

На світанку Бассі встав із своєї рогожини, взяв до уст із бамбукової палиці трохи води і промив собі нею заспані очі. Швидко притягнув ляп-ляп, за пояс устромив великий ніж, з'їв солодку бараболлю, яку йому ще звечора поклала Марта біля рогожини, взяв під пахву дорогоцінний друм і тихо вийшов. Заспана Марта, сказавши — «З Господом Богом!», — перевернулася на другий бік, щоб до сходу сонця надолужити недоспане. Лорд радісно привітав свого приятеля, але Бассі на цей раз просто не знав, як його спекатися, бо пес звик його завжди й всюди допроваджувати. — Ну ж, хлопче, не маю з тобою іншої ради, — тож підемо спільно до Ясси! — приязно промовив Бассі і погладив пса по його мудрій голові.

Раннім ранком було свіжо й холодно. Краплі тяжкої роси, що були завбільшки, як дощові, вкривали стебла високої трави, розцвілі гібіскуси, гарденії і кораліти та, вилискуючи діамантами, наповнювали келихи квітів свіжою вологою. Верхи маєстатичних гір огортав синій серпанок лавандулової пастелі, що повільно мінявся в насичену оранжеву барву, яку, нарешті, заступив густий пурпур. А тоді й сонце, немов розбещене, вискочило із-за обрію в повній своїй красі. Море було ще й досі сріблясте, ніби місяць потрусив його сріблом.

Бассі зірвав червону квітку придорожного гібіскусу і встромив її собі за вухо та, йдучи, тихо посвистував.

Джунглі прокидалися. Ящірки почали вилізати з нір, малі слимаки із своїми хатками поспішали по вогкій дорозі, зелені жабки перескакували через високу траву та великі павуки струшували діамантові краплі роси зо своїх блискучих сіток. З прибуванням сонячного тепла живчик джунглів прискорювався. Голуби скликували своїх дружок. Красені папуги розпочали між собою суперечку за першість. Великі чорні птахи з високих дерев стали вигукувати:

— No gat kau-kau! ³³).

— No gat kjaui! — відповідали їм сірі анголінки ³⁴).

— Швидше, швидше! — почув Бассі просто над своєю головою.

— Завтра, завтра! — недбало викрикнув жовтий птах у чорнім фракові.

Тихо і з гарною елегантністю пролетів у повітрі кумун³⁷⁾ і зачарований ним Бассі зупинився. Це був чудовий зразок райського птаха³⁸⁾ синьочервоний з розкішним пір'ям, яке в соняшнім світлі заблищало, як хвилювання райдуги. Голос цього птаха, що звучав, як чарівна флейта, здавався Бассі, дійсно, райським і він уже шкодував, що не взяв із собою лука. Був би прийшов на дідів «сінг-сінг» прикрашений такою оздобою, і були б усі йому заздрили. А ось бачить, як могутніми крилами прорізує повітря птах кукамур і на миг ока Бассі угледів його довгий рогоподібний жовтий дзьоб. — Горнбіл, горнбіл, — тихо прошепотів Бассі і мрійно закрив очі, — чи можтиму коли оздобити голову дзьобом того птаха? — Але певно! — притакнув сам собі, — аж буду Бієм та заб'ю свого ворога, — от тоді матиму повне право оздобити свою голову пір'ям чорного папути і на чоло прикріпити собі цілу голову горнбіла!

Сонце почало припікати. Бассі сповільнив кроки, але нараз опанувала його палюча спрага. В один момент виліз на високу пальму і скинув декілька золотистих оріхів. Перший кулау³⁹⁾ він випив майже за одним тягом, а другий до половини, бо кокосові оріхи були дуже великі. Інші два оріхи гарно зв'язав і вирішив принести дідові. Нехай дід, мовляв, знає, що він, Бассі, розуміє старі звичаї й традиції, які кажуть, що при наближенні до шановного мужа належить подати йому кулау.

Сонце вже підійшло до четвертини неба, коли Бассі наближався до умовленого роздоріжжя. Вже здалека він побачив, що дід чекає на нього. Придав кроку і, наближаючись, зняв із голови великий банановий лист, який охороняв його від сонця, щоби таким чином гідно стати перед дідом.

Бассі надзвичайно втішився, побачивши діда в повнім Gala⁴⁰⁾. Старий мав прикрити лише ту частину тіла, яку навіть сонце не сміє побачити. Він був підперезаний брудним лахміттям, за те в руці тримав своє Бійовське берло, на яким тіпотіло пір'я коштовного птаха моррука.

— Айоон, айоон, Талмате! — першим поздоровив Бассі⁴¹⁾.

— Айоон, айоон, Талмате! — відповів дід.

Бассі, почувши це від діда, аж загордився і поклав до дідових рук згадані два оріхи.

— Денум, денум, Талмате!⁴²⁾ — промовив старий, — це

мене дуже тішить, що знаєш наші старі звичаї! А ноги ж тобі не болять, мій орле, га? А чи ти не маєш спраги, мій пташку? А що ж живіток — напевно вже порожній — га-га-га, — мій молодий копуне? ⁴³). На твою почесність я заколов великого кабана і сьогодні увечорі відбудеться в Яссі великий сінг-сінг для відзначення пошани до наступника Бія!

— Тумбуне ⁴⁴), — це є надзвичайне! Сьогодні вдвох їстимемо, як належить їсти двом великим Талматам! — з пиhoю сказав Бассі.

— Ба, ні, хлопче! Я, як твій дід і як Бія, згідно з старою традицією, того вепра і навіть якубудь страву з наших городів, яка подаватиметься на твою почесність їсти не можу. Ну, та це вже самозрозуміла справа!

— Але скажи, діду, чому? — запитав Бассі.

— Бачиш, це наша традиція, яка тягнеться від наших предків. Вона каже, що сила, яка знаходиться в подаваних стравах, мусить перейти тільки на спадкоємця, а той, що відходить, має принести наступникові так звану жертву, — пояснив дід і продовжував: — Мої три жінки до врочистости вже все приготували, та і ціле село тебе очікує.

— А чому ти, Тумбуне, маєш аж три жінки?

— Ну, просто тому, що чим чоловік має більше жінок, тим вигідніше його життя. Ти ж знаєш, що жінки мусять на нас, чоловіків, працювати, а мої городи настільки великі, що могли б прогодувати вісім і навіть більше жінок. Одначе я був завжди скромний і обережний і тому маю тільки трьох! А щоб правду сказати, маю тільки двох, — пояснив старий.

— Але, діду, я цього добре не розумію: ти щойно сказав, що маєш три жінки, а тепер кажеш знову, що маєш тільки дві! — допитувався внук.

— Ну, так, так! Але бачу, що мушу тебе втаємничити до справ нашої родини, — почав знову дід. Твоя справжня тумбуна (бабуня) зветься Кікі, і вона, властиво, є моєю жінкою, число один. Вона вже стара, погано бачить, увесь час скаржиться, що має в животі камінці та цілими днями нічого не робить, тільки їсть і курить. Друга жінка, число два, зветься Б'єр. Це роботяща і слухняна жінка.

Сказавши це, старий якось дивно розкашлявся і видно було, що не знав, як продовжувати.

— А як зветься та третя? — майже байдужо спитав по хвилиці Бассі, дивлячись, однак, вельми допитливо в обличчя старого.

— Третя зветься Суга, і вона є, властиво, дочкою Б'єр, яку я взяв собі вже кілька літ тому, як вдову. Ім'я «Суга», як сам знаєш, означає цукор, проте вона мала швидше зватися — перець, імбір або наприка, бо ім'я «цукор» для цього сотворіння цілком невластиве. Правда, вона ще дуже молода... та життєрадісна... думаю, що хіба дуже мало старша за тебе. Думаю, що Суга тобі сподобається! — скрипляво засміявся старець, — вона гладка, як гад, звинна, як ящірка, а язик її гострий, як ніж бамбу⁴⁵⁾. Неможливо сказати, що вона видатна помічниця в моїм домі або нагородах, але, коли те гадючення із мамою вгніздилося в домі, не лишалось мені нічого іншого зробити, як тільки її кривням заплатити належних п'ять фунтів, віддати за неї два вигодовані вепри та й зробити її жінкою число три. Кожна з них має свою власну хату, так що, бодай, під моїм дахом не сваряться.

— Денум, денум, Тумбуне, за всі ті гарні дарунки, що ти мені післав на Різдво! — втрутився в дідове повідання Бассі, щоб перемінити напрямок розмови.

— Маскі!⁴⁶⁾ — сказав на те дід. — Я приготував для тебе багато моїх збірок і оповім тобі, при яких обставинах ті трофеї попали в мої руки.

— Це буде надзвичайне, дідуню! — аж завищав Бассі. — Запевняю тебе, що все це надміру мене цікавитиме!

Ось так приємно розмовляючи, обидва талмати підійшли аж до дідового села Ясси. В цей час кілька чорних підсвинків перебігли їм дорогою, що ж для старого було підставою з усміхом завважити про щастя, яке вони приносять для Бассі.

Тул-тул⁴⁷⁾ вийшов обидвом назустріч, пропонуючи їм свіжонадрізане кулау.

— Вітаю тебе, Бассі-Бія! — поздоровив тул-тул, потрясаючи перший хлопцеву руку. Після оповідання лулува, я собі уявляв, що ти ще муку-муку⁴⁸⁾. Нату⁴⁹⁾, але з радістю бачу, що ти вже дорослий талмат і то якраз такий, якого наше село потребує.

— Ого-го! Ще собі, трохи почекаєш, бо Бассі-Бія мусить ще повні два Різдва відкалатати в місії! — жартував старий, підморгуючи сільському писареві.

— Два Різдва не такий вже довгий час! — поважно завважив тул-тул, — а до тієї доби може бути ще багато змін!

— Цілковита правда! — притакнув дід. А тепер, мій сину, ходімо до моєї хатини, бо мусиш підкріпитися.

Рабу-Бія ще дав кілька наказів тул-тулові, щодо вечірньої врочистости, а потім із внуком пішов у напрямі своєї хатини.

Був якраз південь. Гаряче повітря миготіло теплими хвилями, земля палахкотіла жаром, на деревах і листочок не ворухнувся, ба, навіть стебло трави не захиталось. Повітря було нерухоме.

Бассі відчував біль у ногах, в животі з голоду вигравала симфонія і все його тіло боліло втомою, бо не звиклий був до такої далекої дороги. Рабу-Бія зупинився перед великою тригранною хатою, любовним поглядом погладив дах її, а потім сказав:

— Оце одного разу стане твоїм палацом.

Бассі подивився на дрантивенькі стіни хатини та на спорохнявілі сходи і в душі подумав, що, дійсно, одного разу сам цю халабуду розкидає і на її місце поставить справжній дім, як мають білі панове.

— Як тобі подобається мій дім? — із почуттям лихи запитав Рабу-Бія.

— Справді, гарний дім, — скромно відповів Бассі, що, однак, у ту хвилину більш думав про їжу.

— Тут, у цій хатині, народився твій батько; а ось тут, у цім переділї, він спав із твоєю мамою, Куомаре, — продовжував дід.

В цей момент на старенькі й неvigідні сходи сіла виснажена стара жінка, пережвакуючи бетелевий горіх. Уста її були червоні й опухлі, руки тоненькі й худі, як у кістяка, довгі ж пальці, немов ті кусники викручених ганчірок, баламкалися аж десь під пасом. Тіло було зморщене, як висушене яблуко.

— Це — Кікі, твоя Тумбуна, а моя жінка, число один, — промовив дід.

— Ава, данії! — чемно поздоровив Бассі і підійшов ближче⁶⁰).

— Ава, ава! — відповіла бабка і, переставши на хвилю жвакати, почала вперто вдивлятися в обличчя Бассі.

— Це твій внук, Бассі-Бія! — лагідно сказав дід своїй жінці. — Тож привітай його так, як нового члена родини!

Кікі вийняла з-під свого пасу бетелевий оріх і подала його Бассі, а потім сказала:

— Хто це, Бассі-Бія?

— Це — твій єдиний внук, що живе в місії і який одного

дня стане моїм наступником, — додатково пояснював старій дід.

— Тааак, — так це є той вилупок Бассі, син злодуха та підступної змії?! — почала було баба.

— Матко, ані слова більш! — погрозово викрикнув на неї дід. — А радше дай нам щось поїсти, бо Бассі-Бія голодний, а я теж!

А Бассі ще й досі тримав у руці дарований горіх, але не міг відважитися його роздушити, бо йому здавалось, що він заносить такою ж кислятиною, якою смерділо все Кікіне тіло.

— Їжу сьогодні готує сестра Б'ер, — спокійно відказала баба та з голосним цямканням почала облизувати пряжений кораль з хмизиною, намочуючи його в великій дині.

— Ходімо тоді до Б'ер! — поденервовано сказав старий. — Я вже по дорозі тобі говорив, що ця баба вже ні до чого!

Хатина жінки число два знаходилася цілком близько. Б'ер із приємною усмішкою привітала обидвох мужчин і навіть сказала: — Вітаю тебе, Бассі-Бія!

Хатина, в якій мешкала Б'ер, була чиста й показна, і Бассі звернув увагу, що горшки й миски були тут такі ж чисті, як були завжди і в місії.

Першу їжу «саг-саг»⁵¹⁾ Б'ер подала старому, а після того подала Бассі велику повну миску печеної із бараболею риби. Голодний Бассі з усім цим за хвилину впорався. Після того Б'ер поклала перед ними печені банани й таро. Далі, насипала знову повну миску «саг-саг» і швидко з нею пішла до хатини Кікі.

По їді, коли Бассі напився з довгої бамбукової тички свіжої води і з'їв кілька бетелевих орехів, здавалося йому, що знову очуняв душею й тілом.

— Йду тепер покласти свої старі ноги на рогожину, — сказав старий, — а ти, якщо хочеш, також покладеш, бо місця тут, як бачиш, досить.

— Ні, ні, дякую! — чемно відповів Бассі. — Я думаю краще піти до моря й викупатися, щоб бути свіжим до вечірньої врочистости «сінг-сінг».

— Ну, то йди, сину; дорогу до моря й сам знайдеш, лишень не забудь: при заході сонця і як почувеш гарамут, вертайся до моєї хати, де живе Кікі, а я тебе сам приберу на врочистість, — сказав старий та, зтяжно позіхнувши, вклався на рогожину, яка була вже заздалегідь приготовлена під хатиною.

Аж тепер Бассі мав можливість краще оглянути село Яссу і знайшов, що воно було найбільшим, яке він досі в житті своїм бачив. Широкі вулиці були чисті й заметені. По боках їх росли пальми, а різні кущі цвіли і видихували приємні пахощі. Худі пси гурмами перебігали вулиці, пишні півні гречно пильнували біля рябеньких курок, чорні кабанчики рицькали землю, шукаючи корінців та хробачків, крикливі папути покрикували взаємно з високих дерев, повітря хвилювало в соняшнім сяйві, а люди, старі й молоді, і з дітьми полягали в тінь під хатами.

Взявши найкоротший шлях, Бассі, продираючись гущавиною, простував до моря, щоби вже якнайскоріше міг освіжити своє тіло в морських водах. До білого піщаного пляжу залишалося ледве кілька кроків, і Бассі вже розкрив свій «ляп-ляп», щоби найшвидше зануритися у воду, — як зір його в цей, одначе, час притягнуло щось надзвичайне. Під розлогою мангровес у добродійній тіні спала принадна дівчина. Вона лежала майже гола і лише декілька червоних гібіскусів лежало на її ногах. Напіввідкриті уста червоніли, як рубіни, риси обличчя були невинно-дитячі і тільки молоді й тверді груди свідчили про дозрілість та блищали так, немов би на них падало місячне сяйво. Все її тіло мало чудові риси і було струнко-крихкої оксамитової гнучкості. Бассі здавалося, що до тієї папороті якраз упав із неба янгол.

Властиво кажучи, Бассі перший раз у житті побачив розкіш жіночого тіла і його серце та кожний нерв розгойдалися дивно-солодким хвилюванням. Він так стояв кілька хвилин і не дихав, боючись розбудити цю вродливу істоту. Та все ж таки трохи до неї наблизився, але від цього хруснули кілька гіллячок під його ногами і дівчина прокинулась. Її погляд зустрівся з розпаленими очима Бассі.

— Що тут шукаєш, чужинцю? — спитала вона, простягаючи руку по сукню.

Бассі спостеріг, що цей її рух був цілком повільний і все виглядало так, ніби вона навмисне виставляла своє пишне тіло на показ його похитливим очам. Бассі проте був ще настільки тактовним, що обернувся, щоб дати можливість дівці натягнути на себе трав'яну сукню. В кожному разі йому хотілося ще нав'язати з нею розмову.

— Звідкіль приходиш і що тут, у нашій селі, хочеш? — запитала знову.

— Я не є тут чужинцем, — відповів Бассі, — я маю в се-

лі своїх кривняків і приходжу, щоб перебути в них різдвяні вакації.

— А як звешся? — з цікавістю запитала знову дівчина.

Її голос нагадував Бассі церковні дзвіночки в неділі, і він відповів:

— Я звуся Бассі, а мій дід є тут, у селі, люлюваєм.

Під час цієї розмови Бассі спостеріг, що дівка, одначе, має на собі таку сукню, яку носять лише віддані жінки.⁵²⁾

— Ох, ти мій Боженьку! то ти звешся Бассі? Бассі-Бія? Бассі? Так це ти той Бассі?! — і залилася сміхом-реготом, повторюючи безперестання його ім'я.

— Я тільки не знаю, що є тут смішного? — схвильовано спитав він її.

— Кажу ж тобі, Бассі, що це жахливо смішне і що з цього, дійсно, треба сміятися, бо ж я... я твоя тумбуна, бабуня, і третя жінка твого діда!

— Що, що, що ти кажеш? — з жахом спитав Бассі, — так ти Суга, про яку мені оповідав дід? Чи це є можливе?

— Я не знаю, що тобі оповідав Рабу-Бія, але моє ім'я, дійсно, Суга і я є жінкою люлювая! — сміючись сказала Суга.

Бассі хвилину стояв цілком приголомшений і тільки дивився до її усміхнених очей, повних виклику та солодкого гріха.

— Давай, краще підемо викупатися! — запропонувала йому Суга, щоб повернути в інший напрям неприємну розмову.

— Гаразд, ходімо! — погодився Бассі і був радий, що мав якраз на собі сині штанята, які вможливлювали спільне купання.

Бассі йшов до води першим, бо так йому, як чоловікові, належало, але Суга його випередила, пояснюючи це тим, що вона краще знає тут безпечні місця, в яких немає акул, ані крокодилів, ба, навіть, людей, — так що, мовляв, вони могли б плавати глибоко під водою в морських джунглях. Бассі стежив за в'юнкими й гарними рухами Суги, але кожного разу опановувало ним дивне хвилювання, коли їх тіла в воді випадково дотикалися. Ці двох молодих людей спільно бавилися, як дві веселі рибки...

Тривале й дудняве Grimminня гарамуту закликало тубільців готуватися до сінг-сінгу. Обидвоє молоді люди рішили, що буде найкраще, коли вони вернуться додому.

Сонце було ще в повній красі на небі. Над морем кружляли білі меві, в високім очереті бавилися чаплі в схованку, а в повітрі тріпотали різнобарвні метелики.

В серці Бассі пробігала молода кров, а на душі було так легко, що здавалося йому ніби він відірваний від землі. Бувши вже перед селом, Суга почала поспішати наперед, бож якось не годилося, щоб вони обое разом йшли в селі. Бассі стежив за нею, аж доки зникла йому з очей, потім зупинився і, задивившись на хмарки, що плили по небі, в душі собі сказав: — Яка вона гарна і в'юнка!

Дід уже сидів на сходах і очікував Бассі.

— Ну, добре, що йдеш! — сказав старий, — вже бо час до готування, а ми ж сьогодні повинні привітати наших гостей з повним блиском та пишнотою!

Бассі на хвилину сів біля діда, з дідового тютюну скрутив довгу цигарку і почав із парубоцьким фасоном курити. Він курил уже кілька разів, але тільки перед Мартою; панотець, однак, куріння йому заборонив. Дідів тютюн був міцний і Бассі, затагнувшись, дуже розкашлявся, голова йому закрутилась, але, побачивши глузливий дідів погляд, він став умисне ще дужче тягнути, щоб виглядати запеклим курцем.

На небі почали з'являтися чорні хмарки, і старий затурбовано подивився на обрій.

— Хмарки мають дощ! — промовив він. Та сподіваймось, що наш великий Ікамі, виганяч злих духів і чародій, добре виконає свою службу і віджене дощ, що вже збирається над горами!

— Тумбуне, хіба ти, справді, віриш, що той виганяч злих духів такий могутній і міг би перемогти сили природи? — спитався Бассі.

— Певно, сину, що вірю і знаю, що він дужчий від того, що ти звеш силами природи. Я тебе познайомлю з ним біля спільного вогню, і він трохи втаємничить тебе до своїх тайн. Але знаєш, що якраз прийшло мені на думку? — задумавшись, сказав старий. — Аджеж ти й досі не маєш на собі ані одного священного знаку, який давав би тобі право розмовляти із старшими!

— Не маю, тумбуне, а не маю тому, що панотець цього не бажає!...

— Гм, кажеш, що панотець собі цього не бажає, — але ж як я маю тебе ввести між наших славних мужів, коли в тебе тіло ще, як у немовляти? — спитав дід.

— Діду, а що як би ти витатуював мені знак на таких місці, де він не кидався б зразу до ока!

— Це добра думка! — втішився старий, — я якраз та-

туюватиму кількох інших хлопців для вступного іспиту дозрілості, тож при цій нагоді й тебе оздоблю. А, до речі, чи вмієш ти грати бодай на священній бамбу флейті? ⁵³⁾ — додатково запитав дідусь.

— О, вмію і цілком добре, — відповів Бассі, — бо ми з Тумі ці флейти виробляємо і по закінченні завжди випробовуємо, як чарівно гратимуть!

— Так це добре! А тепер ходімо вже до Тамбуран-дому, ⁵⁴⁾ щоб я міг тебе порядно приготувити до врочистості.

Тамбуран-дім стояв якраз посеред села. Рабу-Бія пояснив Бассі, що той дім, хоч був перед кількома роками поновлений, але вже кілька століть стоїть на цьому місці, яке було освячене людськими жертвами. Це була трикутна хатина з високим дахом, висотою до яких 120 стіп, як відгадував Бассі. Причілок дому складався з двох частин. Нижча була отинкована болотом, а друга частина була з твердого дерева квілла. На сволоках були вирізані мистецькі орнаменти, в середнім широкому пасі знаходилися теж гарно вирізані ящірки, птахи, гадюки, кассовари, ба, навіть цілий великий крокодил. Нагорі, біля даху, посередині, були повішані дві великі дерев'яні маски.

Двері дому були цілком низькі і обидва наші чоловіки मुсіли добре схилитися, щоби увійти до дому. В середині дому знаходилися так само різьби та фігури, що уявляли духів: Сангвама, Мазалай, Касілу, Кутагва, Нгвалунду та інших добрих і злих духів. Рабу-Бія повів Бассі до священної землі, на якій завжди під час церемоній запалювався вогонь, і показав йому декілька чорних висушених черепів, розвішаних на низьких сволоках. Біля черепів були тут різні пам'ятки, як — вуджені, зморщені руки, ноги, довгі пальці, теж і малі руки дітей, які були вже почорніли від старости та вічного вудження.

— Це рештки наших смертельних ворогів, — пояснював Рабу-Бія Бассі, — колись про тих людей буду тобі оповідати.

— Діду, чи ти вже коли в своїм житті їв людське м'ясо? — тихо спитався Бассі.

Старий голосно розсміявся, а коли трохи заспокоївся, відповів:

— Та певно, мій хрущик, що їв, а без цього який був би з мене проводир?! Я їв свіжий людський мозок, свіже серце і печінку, а ось із цих решток, що тут на сволоках висять, попробував, мабуть, кожную частину людського тіла!

Велика огида стрясла Бассі, але по хвилині він знову запитав:

— Але чому ти те їв? ... Хіба ти не мав досить іншої їжі?

— Це не так, сину, є, як ти думаєш: то не робиться з браку м'яса, бо на нашій острові завжди було повно дикого звіря, вепрів, риби і кассоварів, але це все має глибоке містичне значення. Я тобі ще про все це оповідатиму.

— Але, дідусю, скажи мені зараз щось більше про це! — просив хлопець.

— Ну, добре: наприклад, ось певна річ, що, коли людина їсть свіжий мозок свого ворога, переходить тоді до його вся сила ворога і всі ворожі замисли. Якщо з'їси свіже серце та печінку, перенесеш на себе всю хоробрість ворога!

— З цим я майже згоджуюся! — поважно кивав головою Бассі, — але ще не второпав, чому ти їв і решту людського тіла?

— Бачиш, кожне «чому» має своє «тому»: аджеж загально відомо, що, коли звариться людське тіло, тим знищиться весь дух, і вся сила, що була в ній, переходить на людей, які те м'ясо з'їли.

— А коли ти, дідусю, наостанку їв людське тіло?

Рабу-Біа замріяно вдивлявся перед себе, але не відповів, бо якраз до дому насунулося багато людей. Деякі з них вже були оздоблені пір'ям та обручками, але більшість оздоблювалася тут, у домі. Старші мужі почали палицями барабанити на великих гарамутах, що стояли тут по кутах. Це були великі бубни і досягали аж п'ятьох метрів в діаметрі, але всі були з мистецькою різьбою.

Рабу-Біа пояснив Бассі, що кожний бубон має священне значення.

— Цей ось найстарший, — сказав дідусь, показуючи на цілком почорнілий бубон, на якому були вирізані голови сорокопуда й літаючої лисиці; — той ось гарамут військовий, якого наша теперішня молодь уже не вживає, і він вживається тепер лише час від часу, коли оповіщається смерть шанованого мужа. Колись же він був для нас, як головний гарамут, коли ми відплачували вендету. Всі ж ці інші бубни мають свої окремі призначення: при викликуванні добрих і злих духів, при вродистостях синг-сингу, при вродистостях ославлення дозрілості наших хлопців та при важливих шлюбах і христинах.

Юнаки, які чекали, як уже знаємо, на татування, ставали нетерплячими. Вони були вже поділили між собою

бамбу-флейти і тільки чекали, коли старий закінчить оповідання.

Рабу-Бія розпалив кресалом священний вогонь, а хлопці по два сіли з кожного боку вогню. Це було між ними якесь, властиво, суперництво в грі на флейті і завжди двійка найкращих викликала до татуювання. Рівнож і Бассі витримав іспит, але для додаткового доказу своєї дозрілості мусів убгати до себе цілий вінок скрученої трави кунай. Решта хлопців-переможців так само мусіла відбутися дуже неприємні процедури, щоб доказати свою підготову до життя. Один із хлопців мусів відкусити голову живого півня, другий мусів з'їсти живу ящірку, інший — жабу, а ще дальший — павука тощо. Старші мужі напихали деяким хлопцям до природження гострі шматочки натовченого скла, а іншим Рабу-Бія, немов той Мойсей, робив обрізування, з тією різницею, що він його виконував бамбу-ножем. Є цілком певним, що ті іспити були дуже болісні, — проте ні один із юнаків ніяк не виявив цього на собі.

Тож Рабу-Бія приступив до татуювання. В різних мисочках були тут довкола всілякі речі, як: якась чорна плинність, олій-квак, кокосове молоко і малий бамбу-ножик. Рабу-Бія витатував Бассі під лівою пахвою трикінцеву зірку, якраз таку, яку сам мав на руці. Останні юнаки одержали різне «тотум», як: гадючу голову, ящірку, стрілу, крокодилячу голову тощо.

Останні мужчини почали готуватися до сінг-сінгу. Вони намащували один одному тіло кокосовою олією, а після того ще й барвами — червоною, білою та чорною. Очні ямки кожний сам собі намальовував, як йому подобалося: синьо, червоно, жовто, зелено, розбризкуючи по обличчі і під носом кольорові крапки. Мисливці оздобили свої крижі копуном, деякі пір'ям літаючої лисиці. Старі, заслужені мужі прикріплювали собі до носа великі мушлі, напр., золотий і срібний пісок та пір'я, відповідно до ступенів своєї гідності. Але з усіх найкращу корону мав таки Рабу-Бія: це була корона з дорогоцінного райського пір'я, яке могутніми каскадами спадало аж на його плечі. Довкола носа мав Рабу-Бія, як відзнаку своєї гідності, «Кісабу а Омарк».⁵⁵) Теж і останні старші чоловіки були оздоблені пір'ям райок, що знаходилося в їх волоссі. При спалахах вогню те пір'я сяяло найкращими відтінками, які колибуть людське око бачило. І так: золотисто-жовта барва гармоніювала з теплою гнідою, оранжова з ніжною аметистовою, тиркисова з ро-

жевою, і всі відтінки синьої виблискували з туманно-червоною, яка розблискувалася при кожному русі головою.

Зраділа душа Бассі, і ненаситні його очі просто ковтали всю ту красу. Рабу-Біа всунув до волосся Бассі декілька пер синьої папуги, декілька жовтих райського птаха, а чорним пір'ям з морука підкреслив гідність «Біі».

Мужчини ще встромили собі до носових дірок довгі ікла диких кабанів, а на кінці носів до спеціальних отворів всунули довгі стебла запашної трави. Після цього всі спільно з голосним вереском почали палицями бити до гарамуту. Звуки гарамуту не були однакові. Один гудів глибоким «басо профундо», другий звучав ліричним тенором, а третій стаккато. Удари на бубни означали: дрібну й ніжну вібрацію дощу, гриміння, розбурхані течії вод і шелестове хвилювання тужливих пальм.

Бассі здавалося, що чує спів могутніх рік, хлипання джунглів та голоси померлих дідів і прадідів, які нашіптували йому, що й він є, як один із них, і що належить до свого народу.

Гарамути закінчили своє гудіння, їх заступили звуки звичайних друмів, які кожний з учасників тримав у своїх руках.

З далеких сіл поспішали люди на врочистість сінг-сінгу. Спільний вогонь з великою церемонією розклав Рабу-Біа і довкола його цієї ночі зійшлися багато різних родів та оздоб.

У врочистостях сінг-сінгу взяли участь теж і жінки, але було їм дозволено танцювати з мужчинами тільки деякі танці. Найстарші з них, лапунки,⁵⁶⁾ пильнували вогонь, молодші осторонь варили в великих казанах розчетвертованого вепра, пекли солодку бараболю, ям, таро, банани та іншу городину.

Жінки цієї ночі були теж пришиковані. Деякі все своє тіло намастили ясножовтою барвою, але деякі намалювали собі лише барвисті кола довкола живота та червоною, синьою і зеленою барвою обвели собі очні ямки. На шиях мали повішані різні мушлі, а на ногах і руках приємно бряжчали обручки. Лапунки мали в дірках своїх носів великі ікла вепрів, молодші ж жінки мали серги з бамбу, а до волосся прикріпляли цілі гірлянди різноманітних квітів.

Танок розпочався цілком повільним темпом, який з часом прибирав усе швидшого ритму так, що, коли бубни зави-

рували наповно, танцював уже кожний, хто тільки мав ноги: лапуни, лапунки, талмати, аїне та мату.⁵⁷⁾

Високе полум'я підіймалося аж до неба, зорі розсвітилися, а з-за верхів могутніх гір у повній своїй красі виступав червонястий місяць.

Рабу-Бія затанцював декілька спільних танців із своїми людьми, після чого всівся біля чародія Ікамі. По хвилі прикилав до себе ще й Бассі та сказав йому присісти біля них.

Молоді хлопці якраз розпочали танок, що зветься «Райський птах», і є відомим, як танок поединків. Завжди два і два юнаки вдалими рухами показували манери «райських кавалірів»,⁵⁸⁾ якраз так, як люди майстерно запримітили їх у природі. Королеву райки репрезентувала Суга, що лише здалека стежила за поединком, то наближаючись дрібними крочками до обох півників, то знову граціозно зникаючи в натовпі, наподоблюючи схованку в кущах, якраз так, як дійсні дами-райки роблять це під час любовних намов.

Поединок у танці виграв мускулястий хлопець Ксафо. Він був пофарбований начервоно, а на голові мав прегарну корону з синьо-червоних райок. Довкола пасу був підперезаний широким поясом із червоної та чорної трави. Його дуже мускулясте тіло було все татуйоване всілякими орнаментами, а з обидвох рамен звисало синьо-червоне пір'я райок.

— Ось ота королева-райка — це Суга, — прошепотів старий до вуха Бассі, після чого в той бік міцно сплюнув.

— Я це знаю, — так же тихо відповів йому Бассі і з застаним диханням далі стежив за танцями молоді.

Суга ж у місячнім сяйві виглядала, як дійсний вабливий демон. Її хвилясті рухи тіла, рук та ніг виглядали для Бассі, немов отруйні випари з вулкану Манам, та, не зважаючи на це все, її небезпечне тіло було для Бассі бажане й солодке, хоч рівночасно й небезпечне, як голова гадюки. Бассі звернув увагу, що в виблисках вогню її очі були повні грішного виклику, яким, правдоподібно, вона обдаровувала кожного мужчину, що до неї наближався, і яким огортала якраз теперішнього свого партнера.

Бассі відчув гострий біль, якого ще в житті ніколи не відчував і який пронизував йому простір довкола серця. Йому здавалося, що власне серце його ж самого душить.

— Це не жінка, але чортиця! — сказав знову старий до Бассі, побачивши його похитливий погляд.

— Хто? — невинно запитався Бассі.

— Та якраз ота, з якої й ока не спускаєш, ... я старий горобець і мене так легко не обдуриш!

Бассі трохи засоромився і після того вмисне повернувся так, щоби не міг дивитися на того червоного хлопчиська. Бассі намагався тепер скупчити свою увагу на танок духів, який був одним із найстрахітливіших. І відчув він, що в тій хвилині перестало цікавити його все та що вперше вдерся в його душу жаль за залишеною ним місією.

— Йди також танцювати! — запропонував йому дід, коли весь натовп знову пустився до танцю.

Звуки бубнів вернули Бассі попередній настрій, а коли почав танцювати, здавалось йому, що віддаляється від землі і що душа його летить високо аж до небесних височин.

Суґа, яка вже довго очима шукала Бассі, нарешті, опинилася поблизу його. Взаємно спіткавшись, вони всміхнулися одне до одного. Бассі не міг очей своїх відірвати від її коральових уст та іскристих очей, а коли в танці торкнувся її червононамашчених грудних бородавок, що виглядали, як дозрілі ягоди, відчув знову грайливе хвилювання. Тепер Суґа дивилася тільки на Бассі, хоч і далі з викликом крутилася довкола червоного парубка, пір'я якого палало синьо-червоним сяйвом.

Одначе Бассі на хвилю згубив із ока Суґу, а коли знову її уздрів, побачив, що вона вже в обіймах того огидного парубійка. Бассі міцно стиснув у своїх руках друм аж у пальцях хруснуло, в чолі вогнем запекло, з обличчя покотився великими краплями піт, а серце палало від палких почувань.

Рабу-Бія на своїм друмі оголосив перерву та закликав усіх присутніх на спільну гостину. Жінки розіслали на землі листки бананів і поклали купами близько себе бараболо, банани, піт-піт, ям, таро і всю решту того, що спекли на вогні.

Коли всі розсілися на землі, приніс тул-тул у великім цебрі шматки вареного м'яса та великий ніж, і все це поклав перед Рабу-Бією. Люлювай встав, обтрусив пісок із свого берла і декількома ударами об друм дав людям знати, що хоче до них промовити. Всі нараз затихли і люлювай почав:

— Мої талмати і аїне, сьогоднішній сінґ-сінґ буде для вас усіх на довгі літа славним, бо сьогодні я вам представлю тут свого єдиного внука, Бассі-Бію, який вже незабаром перебере моє берло і буде моїм наступником.

— Будь здоров, Бассі-Бія! — заревів натовп, — Будь здоров!

На дідів знак Бассі встав і наблизився до діда. Рабу-Бія, нагнувшись над цебром і взявши з нього на великий ніж свиняче серце, подав його Бассі, промовляючи:

— Будь дужий, як був цей вепр, хоробрий, як були всі наші предки та справедливий, яким є Касілу!

— Ю, ю, денум, денум!⁵⁹) — вклонившись, сказав Бассі і взяв серце на долоню.

Старий розкраяв ножем серце і наказав першу половину вкинути до вогню, як жертву Касілові, а другу Бассі мусів, стоячи, з'їсти перед своїми людьми.

Після цієї церемонії обидва мужі знову сіли, а жінки почали розносити в відрах варене м'ясо між людьми. Гостина відбувалася дуже спокійно, як це, звичайно, в тубільців водиться. І хоч ці люди їдять беручи все пальцями, то ніколи й ніхто один одному не заздрить за більший шматок м'яса та при їжі поводяться, як висококультурні люди.

Тієї ночі, справді, всі присутні досита наїлися, ба, навіть голодні пси одержали свою пайку! Один, єдиний, хто був тоді голодний, — це був сам Рабу-Бія, який, хоч усіх до їжі припрошував, сам, однак, за старими традиціями, їжі не доторкнувся.

Сонні діти поклалися поблизу вогню на нагрітій землі, пси ліниво потягувалися, а танцюристи з танцюристками освіжувалися бетелевими оріхами, щоби набратися нових сил для дальших танців.

Суга тихо пройшла біля Бассі і очима дала йому знак йти за нею. Рабу-Бія, що тоді розмовляв із іншими стариками, навіть не спостеріг його відходу.

Вогні знову запалили ясным світлом і натовп знову пустився до танків.

Ніч була чудова. Червоний місяць у хмарах посинів і на срібних волокнах висів, немов ліхтар. Великі зорі розкішно тріпотіли, як великі соняшники після дощу. Легенький вітерець бавився з довгими пальмовими листками, які світилися синявим сяйвом. Повітря було повне одурманюючих пахоців, якими дихала в найвищій мірі чудова тропічна ніч.

Вже тільки здалека долітали вибивання бубнів та голоси танцюристів, які, танцюючи, співали, коли Бассі тихо просувався джунглями. В його тілі розливалася невимовна радість, коли він у місячних заблисках уздрів струнку постать

Суги. Вже був він цілком близько, коли вона, обпершись спиною об пальму, засміялася дзвінким сміхом.

— Куди йдеш, Бассі-Бія? — по хвиляці запитала вона, показуючи свої чудові зуби.

— Йду за тобою, Суго, — тихо промовив Бассі.

— А чому йдеш за мною, голубчику?

Бассі хвилину мовчав і, нарешті, з себе витиснув:

— І сам не знаю — чому, — але з того часу, коли тебе побачив, хотів би я постійно бути з тобою! — сказав Бассі і взяв її малу руку до своєї.

Суга, одначе, вирвала швидко свою руку і потім обидві свої руки заложила собі за шию. Бассі знову побачив її червоно намальовані бородавки і кров наново завирувала в нім.

— Я йшов за тобою, Суго, тому, що нинішньої ночі зорі такі ясні та великі, . . . а, кажуть, що в таких ночах народжується кохання.

Суга знову розсміялася і грубо відштовхнула простягнені руки Бассі. Бассі навіть добре не знав, що має собі думати про Сугу та що мав би в цей момент чинити. Якось підсвідомо відчував, що і він подобається Сузі, бо ж і до джунглів вона сама його певним чином викликала. А все ж таки не міг собі пояснити, чому тепер, коли вони самі, вона дає йому знати, що не бажає собі його дотику.

— Хто ти, властиво, е і що ти, «немовля», хочеш? — гостро спитала Суга. Адже тобі навіть ще порядно не виросло волоссячко під пахвами, а вже хочеш тут мені щось про кохання оповідати?! Ще не маєш жодного священного «тотум», ані знаку свого роду на тілі; не визначився ще ані в боях, ані в бійках; не маєш ані одного пальця свого ворога, та ніколи в житті вже не матимеш черепа свого противника! Ти, як непотрібна билина, що дико росте в джунглях, . . . яку треба в зародку знищити, щоб не робила більшої шкоди! Живеш із чужої милостини і коли б не було місії, здохнув би ти, як пес при дорозі! Ще не маєш навіть знаку на своїм обличчі, який охороняв би тебе перед стрілою мисливця, і живеш, як цілком дикий вепр! Я сміюся з пір'я, яке маєш на голові, бо воно чуже, крадене! Скинь цю оздобу, бо ти її не заслуговуєш! Йди собі до панотця і нехай він тобі щось оповість про те, як має виглядати справжній мужчина! Але панотець тобі багато не скаже, — тож далі вчися дурниць, яких тебе в місії вчать, щоби з тебе виріс порядний місіонер!

Бассі хотів завважити, що він уже «тотум» має під па-

хвою і що місіонером ніколи не буде, лише хоче бути добрим плянтатором, — одначе, всі слова йому застряли в горлі. Адже все це було без значення, бо в кожному разі, так здавалося Бассі, йому, дійсно, було ще дуже далеко до такого чоловіка, якого собі уявляла Суга. В цей момент, не хотючи, Бассі повів рукою по своїм розмальованим обличчі і розтер усі барви на нім, сердито відсунув на бік пір'я, яке йому вітер кидав на чоло і після того глибоко зідхнув.

Цілком близько від того місця почувся пекельний регіт чоловіка, що був намащений червоною глинкою і танцював із Сугою танок «Райського птаха».

— Нарешті, я тебе знайшов, моя райська королево! — крикнув похитливо той огидний парубік, кладучи свою руку на плече Суги.

— Я чекала на тебе, мій мисливче! — солодко відповіла Суга і ще ближче притулилася до нього.

— А що хоче тут ця мурашка, цей смішний тарган? — запитав червоно намальований парубок.

— Хотів щось оповідати мені про кохання! — сміялася Суга.

Бассі мав велику охоту вдарити її до обличчя, але червоний парубок угадав його замисел. Одним ударом він звалив Бассі на землю і наступив своєю великою ногою йому на живіт.

— Так що, Бассі-Бія, що тепер робитимеш, мурашко, га?... розплачешся й побіжиш до діда? Розтопчу тебе, як хробака, коли це зробиш!

По правді кажучи, в Бассі плач уже висів на волосині, але він все ж таки опанував себе і промовив твердим голосом:

— Відійди, гаде, і не дотикайся мене своїм брудним тілом!

— Пішли його назад, але не ушкодь йому! — сказала Суга з якоюсь нетерплячкою в голосі.

Після цього червоний хлопець здійняв свою ногу з живота Бассі і доброзичливо промовив:

— Наші звичаї велять, щоб дужчий вступився слабшому, а старший молодшому: — отже, йди, але втікай, скільки тобі ніг вистачить, і дивись, щоб я тобі не поламав кісток! І запам'ятай, що Суга моя, а тобі ще належить сусу, а не Суга, — це не забудь ти, мурашко!

— Суга належить Рабу-Бія, — а це знову ти собі запам'ятай! — відважно викрикнув Бассі, який вже підвівся на свої тремтячі ноги.

Почувши це зауваження обидва коханці почали сміятися

і, взявшись за руки, пішли до нагрітих джунглів, лишаючи заскоченого несподіванкою Бассі стояти на місці.

Бассі зробив ще кілька кроків, а після ліг у вогу траву і розплакався. Плакав із причини приниження, ганьби, болю та ревності. Він зірвав зо своєї гарячої голови все пір'я, всунув його під пахву і, заспокоївшись трохи, почав знову пробирати все, що йому сказала Суга. Наслідок такого напруженого роздумування був той, що Бассі признав у душі, що Суга в усім мала рацію.

— Хто я, справді, є? — питав себе він. Шкірою — чорний, вихованням — білий, батьків не маю, тотум схований під пахвою, досі ще ні з ким не воював, а людського черепа, здається, ніколи й не мав!... — Але ж ні, і ще раз ні! — озвався в Бассі дух протесту, і він продовжував: — Моя кров є кров'ю славних предків!... І одного, одного разу я тобі, Суго, докажу, що я справжній мужчина! — голосно крикнув Бассі, стиснув кулаки і засміявся поганим сміхом та помалу поволікся назад у село.

Рабу-Бія був давно спостеріг відсутність Бассі, а тому що сам був «стріляним горобцем», тож, уздрівши хлопця, просто й запитався:

— А де Суга?

— Кохається в джунглях з тим переможцем у танку! — без надуми випалив Бассі.

Старий запропонував хлопцеві бетелевий оріх, собі ж скрутив довгу цигарку, а потім сказав:

— Завтра наперіщу Сугу кандою ⁶⁰⁾ так, що довго не зможе сісти на те місце, де задок починає погано зватися! А ти — чому зняв із голови пір'я? — продовжував старий, удаючи, що ніби й нічого не трапилося.

— Відчуваю себе дуже втомленим, і хочеться мені спати, — відповів Бассі, хоч про спання й не думав.

— Але йди! Таж ти ще навіть досить не посмакував собі всіх чарів танку та друмів! Ну, та це нічого, — воно до тебе прийде пізніше, звикнеш, бо в нас кожний з цим уже родиться! — сказав дід.

— А що — як тепер почне дощ?! — почувся зблизька голос чародія й заклинача дощу Ікамі.

— Ну, братчику, на цей раз маєш щастя! — розсміявся Рабу-Бія, — бо, якби був дощ почався перед північчю, були б тебе наші люди так побили, як це тобі трапилося на минуле Різдово!

— Так, так, — люди невдячні! — притакнув Ікамі і голосно сплюнув.

Небо було вкрите чорними хмарами, місяць сховався, полишаючи після себе срібні обручки, а налякані зорі огорнулися туманним серпанком. Жовті, фіялкові, червоні й зелені блискавки пролітали по небі хрест-навхрест. Корони пальм почали стогнати.

В моменті, коли великі краплі дощу почали падати, танцюристи й танцюристки раптом перестали танцювати і поспішно зняли свої коштовні корони. Незабаром дощ посилився ще більше, і тубільці розбіглися, як рій наляканих бджіл. Вогні погасли, пси теж розбіглися, і лише жовтаві шкаралупи бетелевих орхів позолотили землю, як жовті квіточки.

Рабу-Бія ліг біля Б'єр, Бассі ж відніс свою рогожину аж перед двері, а звідтіль спостерігав шаліючу бурю. Якраз така буря відбувалася і в його нутрі. Бассі ще довго передумував над словами Суги, які йому глибоко врізалися в його зранену душу. Хлопцеві думалося, що вже відтепер не спатиме таким спокійним сном, як це було раніш, аж до того часу, коли зможе переконати Сугу в своїй справжній мужності. Проте милосердна втома, нарешті, замкнула його повіки, і незабаром він заснув здоровим сном.

Було ще перед сходом сонця, коли Бассі збудили чієсь тихі голоси, між якими почув він цілком певно своє ймення. Це розмовляли Рабу-Бія з Б'єр. Голос Б'єр бринів подратовано. Бассі пильно слухав, бо, прокинувшись зо сну, зразу ж згадав пригоду вчорашньої ночі.

— Я казала тобі, що це так і буде! — майже кричала Б'єр, — воно інакше й бути не може, вона ще молода! Набий її, набий, щоб кров бризкала з її тіла, але навіть і це не допоможе, бо молодість є молодість, а ти вже старий лапун!

Рабу-Бія щось на це забурмотів, чого Бассі не зрозумів, після цього розкашлявся і помалу встав із рогожини. Б'єр теж устала, розклала вогонь перед хатиною і почала готувати снідання. Бассі ще й досі лежав, удаючи сплячого, однак, з задоволенням покривдженого стежив за дідом, який в цей час у куті хатини перебирав довгі бамбукові палиці. Нарешті, знайшовши між ними одну найміцнішу, роздушивши і з'ївши для підкріплення бетелевий орх, він поглянув із сіней по небі і потім енергійно вийшов.

Бассі добре знав, що дід пішов до хатини Суги. Проте попередній вогонь бажання помсти, що палав у нім, тепер уже

значно прохолов, а на його місце прийшло почуття жалости, бо Бассі теж добре знав, що старий поб'є те звинне тіло Суги аж до крові.

День прокидався до життя, і сонце з-за обрію якраз виринуло з червоного серпанку. Декілька молодиків зупинилися перед хатиною і кликали Бассі йти з ними до джунглів. Це були хлопці, разом із якими він був татуйований. Хоч того ранку для нього навіть світ не був милий, Бассі не міг їм відмовити, бо тепер всі вони взаємно були кривими приятелями. Бассі, на знак згоди, кивнув їм головою і вже готувався до відходу.

— А візьми з собою ніж! — крикнув Гаїєма, — бо в джунглях на кожному кроці чигає на людину небезпека, і ніж найкращий наш оборонець!

Цітро був із усіх хлопців найстаршим і вважався їх вождем. Нікі, його брат, був наймолодшим, але за те веселий і милий товариш. Незабаром Бассі переконався в тім, що це була щаслива нагода, що хлопці прийшли по нього, бо побачив, що в їх веселім товаристві змінюються і його думки. Ні один із тих хлопців не ходив до школи, тому всі вони дивилися на Бассі з якоюсь пошаною. А коли почали випитувати його про різні справи і речі, то Бассі їм охоче відповідав.

— Чи то правда, що це сонце і цей місяць світять також і на інші країни? — питався Цітро.

— А певно: — на земній півкулі є багато країн, сонце ж знаходиться незмірно далеко й високо, тому воно світить на них усіх! — відповів Бассі і продовжував: Ми ж на Новій Гвінеї знаходимося близько рівника і через це живемо в одній з найтепліших країн, яку називають тропічною.

— Це дивне! — зауважив Нікі, — то я, коли був із своїм батьком у Порт-Моресбі в лікарні, не міг ніяк тоді зрозуміти, що місяць, який світить у Яссі, світить також і в Порт-Моресбі. Я питав про це свого батька, але дістав від нього по носі і батько сказав, що я дурний... аж ось лише тепер пізнав цю правду!

— Панотець казав мені, — продовжував Бассі, — що всі ті зорі на небі теж окремі світи і що деякі з них більші за нашу землю.

— Я теж хотів би ходити до школи, — сказав Гаїєма, — але що вже великий, то боюся, що мужчини з нашого села насміхалися б із мене. А я, властиво, хотів би лише одне: вміти написати своє ім'я на піску, чи вирізати на дереві, або ж написати його на білий папір.

— Так я тебе навчу цього дуже швидко й легко! — запропонував йому Бассі. Сядемо на морський березі на пісок, ти візьмеш собі паличку, а я тебе вчитиму писати.

— А нас також! — озвалися й інші хлопці.

— Ба, ні, Нікі, ти мусиш насамперед принести мамі дерево, а вже потім можеш вернутися до нас! — сказав Цітро братові.

Нікі від тих слів посмутнів, але по хвилі й він пригадав Цітрові, що йому мама також наказала принести з саду банани і закликав його йти разом з ним додому.

— Добре — сказав Цітро, — спочатку виконаємо наші обов'язки, а потім, хлопці, вернемось до вас!

Обидва хлопці пішли. Бассі з Гаїемою сіли на близькій березі, де ріка вливається до моря. Але Бассі швидко переконався, що не була то така легка справа, як він собі уявляв, навчити Гаїему написати тих кілька літер. Як Гаїема не намагався зо всіх своїх сил, як не викручував він паличкою в піску всілякі хвостики, ніжки і животики, але це велике й капосне «Г» ніяк йому не виходило! Після довгого випробовування Гаїема цілком упрілий сам перестав і сказав до Бассі, що йому легше зрубати квіллу, дерево, яке тверде, як залізо, ніж написати паличкою велике «Г». Бассі, однак, так легко не здався. Він умовився з Гаїемою, що кожного дня навчить його написати одну літеру.

— А на сьогодні зупинимось коло того «Г». Тепер же ходімо краще та викупаємось в річці! — запропонував Гаїема.

— Це чудова думка! — згодився Бассі, простягаючи обидві руки до сонця.

Небо було прозоро-блакитне. Сонце стояло на небі над головою. Легенький вітерець бавився з високим очеретом. У цей час кровожерні москити поховалися у тінь саґ-саґових пальм. Гаїема скинув із себе старенький ляп-ляп і цілком голий занурив своє бронзове тіло з почуттям великої приємності до прохолодних хвиль привабливої річки. Бассі в кількох хвилинах потім пішов за ним. Без слів обидва юнаки висмаковували дотик із холодною водою. Після цього Гаїема могутніми розмахами почав плисти до середини річки, даючи знак Бассі плисти за ним. Бассі ж декілька разів занурився аж на дно і бавився з грайливими хвилями, бувши зайнятим цілком самим собою.

Нараз нагло довколашню тишину роздер жажливий покрик. Бассі швиденько розглянувся навколо себе. В уламку хвилини він побачив велику голову крокодила, а також ви-

рячені очі Гаїеми з розкуйовдженою головою, яка в ту мить зникла під водою. Бассі побачив, як вода на тім місці зараз же почала високо підлітати догори. Це був знак, що під водою точиться бій на життя і на смерть. Як і кожний тубілець, Бассі теж знав те, що в цей момент він мусить, як стій, допомогти своєму товаришеві. Але як, лише як?

З напругою всіх сил він відломив грубу гілляку, що нахилилася над водою, і з нею почав плисти на місце, де відбувався запеклий бій. Коли ж наблизився, побачив, що Гаїема знову показався над водою, але животом догори, тоді ж як безвладна його голова була під водою.

Крокодил у своїй страшній пащі тримав стегно Гаїеми і був цілком зайнятий своєю здобиччю. Бассі швидко міркував, як би найкраще вдарити крокодила по очах, щоб тим його приголомшити. Проте, хоч він і добре міряв, не зміг досягнути крокодилові до очей, лише міцно вдарив його по пащі. Крокодил відчув небезпеку і почав собою кидати, одночасно розмахуючи із страшною силою хвостом. Бассі знав, що один такий удар хвостом крокодила означає для людини певну смерть, тому обережно обплив потвору і вже з нового місця міцно вдарив гіллякою по голові крокодила. На цей раз йому пощастило влучити звіря по очах. Крокодил був приголомшений, став непорушним, і удари хвостом припинилися, але напрочуд він далі тримав у пащі безвладне тіло Гаїеми.

Тоді Бассі підплив до крокодила і з надлюдською силою вхопив Гаїему за чуприну та кількома міцними поривами звільнив тіло товарища з пащі звіруки. Потім Бассі швидко обплив до берега, тримаючи однією рукою Гаїему за волосся.

На той же час берегом проходили інші юнаки, йдучи до близького села. Вони помогли Бассі витягнути неприємне тіло на берег. З обережності хлопці зрізали собі кілька грубих гілляк, щоб у разі поновного нападу на них крокодила мали чим оборонятися, хоч усі добре знали, що крокодил, коли бачить небезпеку, стає боязким і тоді не відважується нападати на людину.

Після цього всі разом почали помагати Бассі, який заходився вертати Гаїему до життя. Тубільці в своїм примітивнім житті в багатьох галузях його бувають дуже спритні і мають великий досвід, який їм зручно помагає вийти добре з кожної біди. Вони майстерно вміють вилити з утроби воду і масажами спонукати серце до нової діяльності.

Бассі перегнув Гаїему через коліно, а інші в цей же час

підвели догори його ноги. Наслідком цього вода з утроби потоком ринула геть, а це спочатку було найголовніше. Після цього хлопці почали дуже терти тіло Гаїеми, а в цей же час Бассі провадив штучне віддихання. По кількох довгих хвилинах Гаїеми слабенько зідхнув, а далі глибше, так що Бассі, коли намацав його пульс, спостеріг ледь помітну його чинність.

Коли Гаїеми почав нормально дихати, тоді хлопці звернули свою увагу на його поранену ногу. Стегно було у двох місцях зламане, шматки шкіри висіли по боках і з глибоких ран витікала яскраво червона кров. Бассі з допомогою ліян кріпко перев'язав ногу вище ран, потім з Гаїеминого ляп-ляп на швидку наробив бандажів. Так що з того ляп-ляп залишився тільки малий шматок, яким Бассі прикрив у Гаїеми те місце, яке навіть сонце не сміє побачити.

Після цього хлопці змайстрували з бамбуку примітивні носії. Коли вони поклали Гаїему на них, він уже цілком опритомнів. З подякою стиснув він руку Бассі і тихо промовив:

— Тепер ми обидва покровні брати на життя і на смерть, і я тобі, Бассі, цього ніколи не забуду. Ти врятував моє життя! — по хвилі додав він і з великої втоми закрив очі.

По селі швидко рознеслася звістка про хоробрість Бассі і тепер усі дивилися на нього з певною пошаною. Старий чародій Ікамі потряс його руку перед усім зібранням і з притиском сказав, що він своє нове ім'я «Біа» освятив нинішнім днем. Ці лестощі незмірно потішили Бассі, але серце його аж підскочило, коли він у натовпі уздрів Сугу, що дивилася тепер на нього яскравими очима.

Чародій Ікамі добре почистив гарячою солоною водою рани, приклав до них різні ароматичні листки та капоком⁶¹⁾ і перев'язав ногу пальмовими волокнами. Одначе кості зложити ніяк не міг, бо були дрібно розщеплені. Селяни на спільній нараді домовилися, що Гаїему положать на каной і відвезуть до Богії, де був білий лікар. Того самого вечора відпровадив Бассі товариша на каной і сам вернувся знову до села з приємним почуттям людини, яка добре виконала свою працю.

Ще тієї ж ночі продовжувався перерваний сінг-сінг, але Бассі вже не оздобив себе пір'ям. Танцював дуже мало і весь час розмовляв лише з чародієм Ікамі, який, між іншим, запросив його на відвідини до своєї хатини, що стояла поблизу вулкана. Суга тієї ночі теж не брала участі в сінг-

сінгу, лише той червоний хлопчисько крутився, як те живе срібло. Час від часу його зловний погляд падав на Бассі.

Тієї ж днини чоловіки зловили в морі дві великих черепахи, які були призначені для вечірнього сінг-сінгу. Мишлівці вистежили декілька копунів і голубів, жінки ж принесли декількох пишних когутів.

Бассі ніяк не міг помиритися з тим, як його люди поводитися з тими бідними звірятами. Тубільці часто бувають дуже круті й нечулі до безборонних і тоді здається, що їм взагалі бракує одного із органів, а саме — почуття. Панотець завжди з притиском казав, що звірят не треба мучити, а якщо ж вони призначені, як пожива, тоді треба їх життя вкорочувати якнайшвидше. З цієї причини Бассі з великим жалем дивився на черепаху, яку живцем пекли на великім вогні і яка в болях крутила на всі боки довгою шиєю, вивалюючи кров'ю налиті очі. Так само білі копуни, будиши живцем вкинуті з клітками до полум'я і маючи густу білу шерсть, вже спалену на вугілля, але очі ще живі, лапками своїми даремно просили волі. Пишних, живих півнів жінки спочатку догола обскубли і аж потім відрубали їм голови.

Дивлячись на це все, Бассі втратив усю охоту до їжі. Розмовляючи з Цітром, він сказав йому, що, коли буде лююваєм, все це в своїм селі заборонить, бо кожний звір, мовляв, має якраз таке ж відчуття болю, як і людина.

Цього разу сінг-сінг протягнувся аж до сходу сонця, але Бассі покинув його зараз же по півночі: Суги не було, а вся решта людей його не цікавила. Лежачи на рогожині в своїй хатині, він довго ще прислухався до співів та до дудніння друмів, які безперестанку відбивали з однаковим темпом свої там-там-там, і серце його при тих звуках надималося пихою та внутрішнім задоволенням.

Вже від раннього ранку другого дня Бассі щось тягнуло до моря і то якраз у те місце, де перший раз побачив Сугу. Довго приглушував у собі це нашіптування він і сам собі доводив, що Суга гадюка і що вона лише умисне бавиться з ним, щоби більше розпалювати того червоного парубка. Проте, коли це собі довів, все ж таки пішов на знайомі місця, бо відчував, що там із нею зустрінеться.

Якраз у тім же місці, як і спершу, в тіні мангровс він, дійсно знайшов Сугу. Вона лежала горілиць у зеленій траві, заклавши руки під голову, і байдуже дивилася вгору на небо. Бассі умисне вже здалека почав насвистувати, щоб

на себе звернути увагу, і хотів пройти біля неї цілком байдужим, удаючи ніби її й не бачить.

— Гей, Бассі-Бія, голубчику! — зрадівши, крикнула Суґа. — А куди йдеш таким раннім ранком?

— Йду купатися, моя голубко! — так само солодково відповів Бассі, сповільнюючи кроки.

— Візьмеш мене з собою? — кокетно спитала Суґа.

— Якщо бажаєш купатися, іди — море для кожного! — сказав Бассі й додав: — А сьогодні вже ось зранку дуже гаряче!

Суґа поправила собі червону квітку гібіскусу в волоссі, потрясла боками, щоби вирівняти сукню і пішла слідом за Бассі.

Бассі знав, що зустріне Суґу, і вмисне вдягнув штани. Суґа вслизнула до води в трав'яній суконці. Як тільки пропливла біля нього, Бассі спостеріг довгі, спухлі шрами на ногах і плечах. «Рабу-Бія, виходить, роздягнув був її догола, коли батожив», — подумав він собі і в тій хвилині мав велику охоту кожний той спухлий шрам погладити, погладити її очі, полоскотати під пахвами, щоб тільки викликати її дзвінкий сміх.

Суґа якось уміла прочитати в його очах кожну його думку. Вона, як ніби для того, приплила цілком близько, так що торкнулася його тіла і сказала:

— Потримай мене за голову і тягни мене за собою так, як ти тягнув за собою Гаїему з крокодилячої пащі!

Бассі радо це вчинив і, як тільки доторкнувся її пружного тіла, знову відчув, як якесь грійливе почуття розлилося по цілій його тілі. Знову й знову кликала його Суґа плавати на грайливих хвилях і кожного разу притулялася до нього усім своїм тілом. Коли ж вони робили останню таку спробу, Суґа обняла його руками, притиснула свій розкішний носик до нього і коральовими устами почала водити по його обличчі. Тіло Бассі було, як в огні, кров йому швидко вібрувала в скронях. Йому тепер хотілося лише одного: — чавити в своїх руках її тіло так довго, аж проситиме про милосердя, а він тоді з задоволення сміявся б!

Як тільки вийшла на берег, Суґа поспішно сказала:

— Мушу зараз же йти на город і накопати таро, як мені Б'єр наказала!

— Ні, тепер нікуди не підеш, Суґо! — дрижачим голосом промовив Бассі і прудко її обняв.

Суґа його відштовхнула:

— Хто мені може заборонити йти?

— Я можу тобі заборонити, але не хочу, бо ти мінлива, як погода, а підступна, як гадюка, а через те я тебе не хочу!

— сказав Бассі.

Суга дзвінко розсміялася і, як вітер, побігла до джунглів.

Бассі ліг на пісок, щоби нагріти живіт, а теж і розохочену душу. На цей раз він не гнівався на Сугу. Аджеж вона перша почала його гладити й пестити по обличчі, а, крім того, з кожного її дотику відчув, що вона тужить за ним якраз так, як він за нею, Бассі рішив, що протягом кількох днів не з'явиться перед нею, а від цього її бажання ще збільшаться і розпаляться.

Було якраз опівдні, коли Бассі вернувся додому, де після смачного обіду весь пополудневий час спав під хатиною в прохолодній тіні. Увечорі розклали з дідом вогонь перед хатиною, і дід почав розповідати багато дечого цікавого з своїх молодих літ.

— Так уже перескочило знову одне Різдво, — почав старий, — і ми всі знову постарілися на один рік. — І продовжував: — Це Різдво до нас, власне, місіонери принесли, а перед тим ніхто з нас ніколи й не знав, скільки тих Різдвів має.

— Діду, але й тепер люди ще не знають, скільки їм літ! — зауважив Бассі.

— Ну, то правда, хлопче, але тепер кожний з нас бодай знає, що є знову на один рік старший! Хоч, правду кажучи, воно, все це ні до чого, коли людина знає, скільки їй літ, бо смерть і без того кожного собі знайде і наперед зголодиться, коли тіло й душа вичерпаються.

— Але, діду, на Різдво сінг-сінг завжди найкращий, а це для наших людей має велике значення!

— Так, так, — це, власне, єдине, що нам ще залишилося, — відповів дід, — хоч я не міг би сказати, що різдвяний сінг-сінг з усіх найкращий. Бували часи, коли ми тримали сінг-сінг протягом цілого тижня, а жінки наші літали довкола нас так, як джмелі коло розквітлого гібіскусу. Наші Гаррамути вдень і вночі сповіщали до далеких околиць про те, що ми найкращі вояки, а тоді співи та веселий гомін лунали джунглями й морем!

— Справді, діду, ви були найкращими вояками? — запитав Бассі.

— Ба, були, були! Нас знали широко-далеко, а рівними нам противниками були єдино люди з острова Боагму. Тіль-

ки вони, мабуть, нам дорівнювалися і билися, як леви, і залишилися непереможеними так, як і ми. Кількість зрубаних голів наших і боагмських завжди вирівнювалася, хоч мушу признатися, що вони мають на одну нашу дитячу голову більше в Тамбурин-домі, ніж ми. Колись та дитяча голова не давала мені спати, але нині я вже про це майже забув і з такою тяжкою долею погодився.

— А скажи, діду, чому, та з яких причин ви воювали? — запитав Бассі.

— Ну, причини були різні. Або наші вкрали в боагмських жінку, а після того приходила відплата, або часами взаємно нищилися сади, або пустошилися плянтації, — і так виникала між нами помста, яка взаємно відплачувалася.

— Але чому ви забивали і малих дітей? — допитувався Бассі.

— Бачиш, — діти мали й дотепер мають у наших людей велике значення! Обидва ворожі табори мали так звану взаємну й таємну контролю населення. Це мусиш добре зрозуміти: коли в одній стороні збільшувалася кількість дітей, так із цього впливала для другої сторони небезпека, що перша сторона буде дужчою. Ось тому провадилися і такі війни, в яких вбивалося і дітей! — пояснив дід.

— А як ті війни провадилися?

— Ну, це робилося всіляко! Якщо мав відбутися напад уночі, а тоді якраз вбивалися діти, то він наперед ніколи не сповіщався. Якщо ж мав відбутися чесний бій, або так звана вендета, тоді обидві сторони виступали церемоніально. Правда, тут залежало від того, котра сторона вважала себе пошкодженою і котра бажала почати бій. Після взаємної поради довкола спільного вогню мужів тієї сторони посилалися делегацію до ворожого табору.

— Тумбуне, а хіба сторона, що посилала делегацію, не боялася, що ворог її делегацію повбиває? — цікавився Бассі.

— Ти, хробаку, не переривай нитку мого оповідання! — зауважив дід. Ця сторона завжди наперед на гарамуті оголошувала ворогові, що посилає до нього посла, а тоді ворог сигналами теж на гарамуті давав знати своє рішення про те, як того посла прийматиме. Бачиш, сину, тут не йшлося про справи поодинокі людини, але про добро громади. А про добро громади між нашими людьми чинилося завжди чесно. На гарамуті бувало теж оголошувано ворожій стороні сигнали бубону, з яким послався посол. Звичайно, таким послом бував старший син люлювая в супроводі

тул-тула. Ці два мужчини мали за мету вирішити з ворогом місце бою, — отже, чи той бій має бути на морі в човнах, а чи на суші. Рівнож посли мали погодитися про рід зброї, якою битимуться: чи то мають бути списи, чи отруєні стріли. Ця справа, щодо роду зброї, була дуже важливою і деколи обидва табори мусіли чекати кілька днів, поки на гарамуті бувала оголошувана угода про поготівля та зброю. Але часто траплялося, що одна сторона мусіла позичити зброю другій стороні, щоби не доводилося зайвий час чекати. Посол, звичайно, приносив ворожій стороні довгий лист із саґагової пальми, на якій бувало стільки гіллячок, за скільки днів мав відбутися бій, — це тому, щоби не виникла помилка. Умова обидвох сторін, щодо мертвих і ранених бувала завжди однакова: мертві та ранені належали тій стороні, на боці якої вони впали. Для того лінія бою завжди дуже точно вимірювалася й визначалася. Бій, звичайно, починався з самого ранку, перед сходом сонця, а кінчався різно, але ніколи не перетягався аж до після заходу сонця. Якщо ж бій до того часу не був докінчений, тоді обидва воеводи подавали собі правиці і вендета відкладалася на пізніший час.

— А чи багато людей падало при тих боях? — запитав Бассі.

— Ой, багато, багато, синку, їх падало! Проте вмерти під час бою не було ще так зле, бо, раз, що смерть була достойна, а, друге, — скоро. Значно гірше було тим, які попадали до полону: вони добре знали, що на них чекає!

— А що на них чекало, тумбуне?

— Ну, в першу чергу, сторона своїх полонених замучувала на смерть. Їм виколювали очі, відрізували ніс, вуха і природження, а після того їх добивали жінки палицями. Щоб ти, синку, знав, що в забитті ворога є певне задоволення і, я сказав би, навіть розкіш! Звичайно, що після таких бійок відбувалися найкращі сінг-сінгі. Мужчини розмальовували себе білими та червоними пругами, оздоблювалися пір'ям білих та чорних папут, прикріплювали собі на чоло голови птахів кукамур (горнбіл) і, сп'янілі перемогою, співали, танцювали та обнімали своїх і чужих жінок. Бубони й барабани розвихорювалися найдикішими звуками, які гомоніли, як урочисті гімни співаючого людського серця. А в цей же час жінки, розчвертувавши тіла ворогів на священних каміннях, варили їх у казанах, супроводжуючи це піснями й танцями.

— Це все дуже гарне, — сказав Бассі, — але я все ж таки не можу зрозуміти, як може людина їсти іншу людину? — знову його стрясла відпорність.

— Не будь немовлям, ти, мурашко! — суворо сказав на те Рабу-Бія, — це все, що говориш, ті дурниці, які тобі забили до голови в місії. А я тобі сьогодні скажу, що людське м'ясо краще смакує, як свиняче, а зокрема деякі частини тіла дуже крихкенькі й солодкаві. І ще: це м'ясо, начинене до бамбукових палиць і звуджене на вогні, є тобі найкращим делікатесом, якого я колибудь у житті їв!

— Діду, скажи мені, а чи міг би ти з'їсти й мене, коли б я вмер? — раптово запитав Бассі.

— А ти мені скажи, — чому ж би й ні? Ти молодий, крихкий, і всі твої сили перейшли б до мого вже охаблого тіла! Скажи мені, — що злого в тім, що людина вже мертва? Отже, було б шкода таке дороге м'ясо дати на поживу хробакам, які його лише потроху пожиратимуть! Одначе мушу сказати, що ми, люди з Ясси, ніколи один одного не поїдали. Якщо вмирав хто із старших, ми йому завжди приготувляли гарну кремацію з усіма церемоніями, і він помандрував собі вгору, до зір, у супроводі співів і танців.

— А що, діду, ви робили з молодими померлими або з дітьми? — так звучало дальше внукове питання.

Старець на це якось трохи ніяково розкашлявся, відтак набивав тютюном люльку, роздушив бетелевий оріх і замріяно подивився вгору, до неба...

— Сьогодні гарна ніч, усі зорі позасвічувалися, і плавці на каноях матимуть теж чудову ніч. Зорі — це наші добрі приятелі, бо допомагають нам під час довгого плавання, — промовив дід.

— Я теж люблю зорі! — зідхнув і Бассі і в тій же хвилині прудко затужив за Сугою.

— Зорі не тільки гарні, але вони для нас, людей, і дуже важливі, — продовжував старий, — наприклад, Аулу⁶²⁾, Аману⁶³⁾ ніколи не обманить мореплавців; вона виразна і цілком різниться від тих інших зір та докладно вказує на морі напрям; наші люди кажуть, що Аману — це великий птах, якого тримає в обіймах Вінгеге⁶⁴⁾. Або, наприклад, Грук-Грук має теж свою легенду⁶⁵⁾. Старі люди кажуть, що то небезпечна гарна жінка, яка під час місячної ночі купає своє довге волосся в морських хвилях. Також і про Дгеобогe⁶⁶⁾ є своя казка. Оповідається, що ця зоря — то молодий хлопець, що належить одному з наших Тумбунів,

який після хороброго бою, будши тяжко раненим, умер са-
мітним на березі морським. Його хоробре серце і досі сяє
в зоряних вишинах і має правити, як приклад усієї решті
молодих людей. Багато з наших людей знають, докладні
назви тих сяючих очей, але я вже старий і моя голова вже
тепер нічого не пам'ятає.

Старий після того глибоко позіхнув, потягнувся, що аж
в суглобах залуцало і сказав:

— Уже пізно, бо місяць стоїть на половині неба: — тому
ходімо краще спати, завтра є тяж день!

— Я пообіцяв хлопцям піти з ними завтра на полюван-
ня на райок і там практично випробував би стрілу, яку ти
мені подарував, — на це сказав Бассі.

— Але йди, сину, йди та вправляй свою руку та око при
кожній нагоді. А це не шкодить, коли ти раз чи й більш не
вцілиш. Проте, вір мені, що тільки добра практика робить
із людини майстра. Ну, а тепер на добраніч, хлопче, бо мені
сон уже зачинає очі!

— Добраніч, тумбуне, я також піду спати, ось як тільки
погану вогонь! А засну швидко, бо мушу вставати вдосвіта.

Сходи під вагою діда затріщали, підлога з лімбу кілька
разів прогнулася, а далі наступила тиша. Бассі декілька
разів позіхнув, поглянув на місяць, що робив відворот, ти-
хенько кілька разів прошепотів: «Суга, Суга!» погасив во-
гонь і також пішов спати.

Ще було цілком темно, коли Бассі почув поблизу хатини
звук бубону і пискливий голос якогось молодика, який разом
із світанком наспівував:

«Я сиджу на дереві
Й думаю про милу свою,
Яка пере мою білизну.
Шкрябаю свій прищик
Й думаю про милу свою,
Про милу, що мені належить.
Шкрябаю в задку своїм
Та думаю про милу
Про милу, що в садку є
І мені належить.
Я дав їй оріх,
Хробачка їй дав,
Милій, що мені належить.
Моя мила має груди,

Має і задок, —
І це все мені належить!»

— І що за погана пісня! — подумав Бассі, перевернувся на другий бік, але проте заснути вже не міг.

Бассі роздумував над сном, який всю ніч йому снівся. Снилось йому, як він воював із Боамськими і як було вже йому однаково близько так до смерті, як і до перемоги. В сні він уздрів і свою горячебажану Сугу, що гладила малою ручкою голову горнібіла на його чолі. Ще й тепер вчувався йому її привабливий голос, коли вона нашіптувала: «Аж тепер ти справжній мужчина і оповідай мені, як ти вбив ворога!» Теж снилося йому, як він тримав у руках дитячу голову, а старий Рабу-Бія тільки демонічно всміхався, приговорюючи: «То є крихкеньке м'ясце, соковите й молоде, воно підкріпить мое старе тіло!» . .

Ще не встиг Бассі протерти собі очі та з'їсти таро, як вже тут опинився усміхнений Нікі та його брат Цітро. Обидва хлопці мали довгі когутячі пір'їни в волоссі, за поясом ножі, а в руках довгі списи. Цітро мав ще перекинутий прегарний екземпляр райки.

— Це принада, — пояснив Цітро, — я її позичив у батька і сподіваюся, що вона принесе нам щастя!

— А навіщо вживається цю принаду? — вже йдучи, спитав Бассі.

— А ось подивись: це самець і його хвостик та крильця прикріплені тонкими кокосовими волокнами. Це наша випробувана пастка. Її прикріплюємо, звичайно, на високім дереві, щоб видавалося, що птах живий. Після цього мисливець вилізе зо своїм списом на протилежне відповідно дерево і видає із себе якраз такі звуки, якими самець завжди викликає решту самців-конкурентів на поєдинок за красуню королеву-райку.

— Які породи птахів водяться в тих місцях, куди тепер йдемо? — запитав Бассі.

— Цього тобі, товаришу, не можу сказати, але мій батько казав мені, що в цім районі живуть у великій кількості якраз птахи оранжево-жовті з синім черевцем і з чорним капелюшком.

— Це буде, мабуть, «Король Саксонії», — зауважив Бассі.

— Звідкіль ти взяв цю назву? — сміючись, спитав Цітро.

— Це не випадкова назва, бо кожна райка має свою назву, — відповів Бассі.

— Хто ж тоді ті райки так поназивав?

— Цього тобі з певністю сказати теж не можу, але, судячи з того, що мені оповідав панотець, здається, що цю назву дали німці, коли вони панували на Новій Гвінеї. Панотець каже, що й досі вживаються німецькі назви.

— Чи ти з пам'яті вмієш назвати більше цих аристократів? — з цікавістю запитав Нікі.

— Так, знаю деякі, що мені священик показував намальовані у своїх книгах, але деякі з них я вже й сам бачив у джунглях! Наприклад, мій дід під час сінг-сінгу мав тиркісово-синю райку, яка зветься «Королева Саксонії». Наші люди називають її «Кісаба». Пір'я ж, яке мав Рабу-Бія на своїм чолі і з обидвох боків носа, є дуже коштовне і його, як ви самі знаєте, може носити лише така людина, що в житті чимось визначилася: — чи в бою проти ворогів, чи її визначив котрийсь із духів, а чи в спритнім рибальстві, або ж при небезпечнім полюванні. Ці синяві пір'їни, які виглядають, немов дрібненькі нанизані на нитці перлинки, має право носити тільки начальник під час великих церемоній. Тиркісова райка, — це окремий сорт Кісаби. Самець має довге синьозелене пір'я в хвостіку, самичка тієї самої барви має лише чорнооксамитову шапочку і в короткім хвостіку визначне пір'я Кісаби. Мек Грегор, райська птиця, має ніжний жовтий нагрудник, який переходить до золотооранжової барви. Кінці крилець її набирають кавової барви, і самець та самичка носять на голові прегарні коронки, що пронизані відтінками всіх барв. Королева Кароліна є чорнооксамитової барви і лише її нагрудничок та хвостик переходять у легкофіялкову барву. Принцеса Степанка на перший погляд видається теж ніби з чорного оксамиту, але, якщо впаде на неї соняшне світло, — каже панотець, — вона виблискує діамантовим сяйвом, ба, навіть сріблом і золотом! Священик ще каже, що вона має дуже довгий хвостик, який при подуві вітру розвивається, ніби сукня балерини.

— Скажи, Бассі, що то таке ті діаманти і балерина? — перервав розмову Нікі.

— Ну, балерина... ну, то танцюристка: аджеж ти її під час сінг-сінгу сам бачив! Я думаю, що вона виглядає якраз так, як Суга, коли танцювала при місячнім світлі.

— Гм, так ти кажеш, що Суга балерина, а я їй кажу — «пурі-пурі»⁸⁷⁾. Ну, але нехай! А тепер скажи мені, що то таке діаманти? — допитувався далі Нікі.

— Нікі, я сам добре не знаю, — якось замріянно відповів

Бассі, — бо панотець так зве наші «бінатангі»⁶⁸), але також і коштовні каміння, які зрідка знаходяться і які викидає і наш вулкан Манам.

— Нікі, не перебивай розмову і не перескакуй з речі на річ! — сказав Цітро і, звертаючись до Бассі, продовжував розмову:

— Мене дуже цікавлять назви тих райок! А чи знаєш ще що про тих аристократів, оповідай?!

— Вже багато їх не знаю, але деякі панотець називає латинськими словами, як: *Paradisaea apoda*, і *Paradisaea Rudolphi margantae*. Ця остання була так названа, казав панотець, у честь австрійського коронного князя після Маєрлінгської Трагедії. Ця синя райка з золотим туманом, а очі її кобальтовосині. *Loria Ametystina* — це чорна райка, її нагрудник легко фіялковий, а на черевці переходить до темно-фіялкової і легко-почервонілої барви. Самичка скромніших барв. Самиця під час залицяння співає, як флейта бамбу, і саме залицяння відбувається на землі. Ще знаю кілька сортів райських птахів, як, напр., «Городник». Він живе більшість свого віку високо в хмарах, бо будує своє гніздо на найвищих деревах і воно подібне до Ейфелевої вежі. Наші люди звать його «Комбок» і його приваблювання подібне до котячого нявкання. Ще нам полишається так званий «*Ptilinopus-superbus*» овочевий. Це голуб, який відзначається сорокатами відтінками барв і найбільше пристосовується до барви баклажанів, які він дуже любить.

— А що ж та наша відома Гурія, чи вона теж належить до сорту райських птахів? — знову запитав Цітро.

— Так, — відповів Бассі, — «*Goura Victoria*» — це, властиво, голуб, але належить до райок. Самиця носить чудову синьобілу лямівкову коронку, а обоє з самичкою мають теж лямівковий нагрудник. Їх пір'я синьо-чорне виблискує темночервоно-зеленою та фіялкуватою барвами.

— А я до цього ще додам те, що ці птахи найдурніші, які тільки природа створила! — докинув Нікі.

— Ой, то скажи ж — чому!? — запитав Бассі.

— А ось чому! Відомо, що ці птахи мають знамените біле м'ясо, а до того вони набагато більші від наших «Патое».⁶⁹) Ці дві обставини притягують до птахів мисливців. А тепер: — якщо мисливець заб'є одного з цих птахів, то друг його так довго підскакує й нарікає біля мертвого, що обов'язково це зауважить мисливець і легко заб'є й другого. З цієї при-

чини ці птахи швидко вимирають. А нині вже заборонено полювати й на Гурію!

— Ох, як я хотів би вміти писати! — зідхнув Цітро. — Я все це, що нам тут сказав Бассі, записав би на папір і то-му кажу, що школа таки добра річ! Якщоб я не був уже таким великим, то зараз же пішов би, Бассі, з тобою до мі-сійної школи і навчився б усього того гарного, що там тобі панотець викладає!

— Я теж думаю, що школа — це джерело мудрости, — сказав Нікі, — і зараз же по вакаціях зголошуся до школи!

— Милі друзі, школа має напевно деякі добрі сторінки, — сказав на те Бассі, — але дуже часто трапляється, коли сонечко вогнем припече, а ти мусиш там чемно сидіти на лавці і вислухувати дурниці, як, наприклад, — як поділи-ти певне число на сім рівних частин абож слухати те, як постала наша земля, абож — сказати назви земель, яких у житті ти не бачив і не побачиш, — то дуже часто також заздриш тим, які живуть, мов ті вільні птахи, без науки й обов'язків! А до того ще в неділі паламарювати в церкві в той час, коли решта дітей йдуть купатися до шумного моря, — так думаю, друзі, що багато з вас згубили б охоту до тієї школи!

— Ба, ні, — твердо сказав Нікі, — батько мені сказав, що, коли піду до школи, не мусітиму бараболі копати ані дерева носити з лісу, а, крім того, коли буду ще й пильний в школі, то й гарний каной мені зробить: отже, — до тієї школи я таки піду!

Всі хлопці сміялися і так при цій приємній гутірці зайшли аж до глибоких і густих джунглів. Сонце вже перескочило через половину неба, з високої трави палахкотів пекель-ний жар, на кущах та деревах не ворухився ані листочок і лише гаряче дихання джунглів довкола хвилювало та за-кривало ніжні голівки квіток гарячим поцілунком.

— Хлопці, мені страшенно хочеться їсти й пити! — ска-зав Бассі. — А що якби так наш Нікі та подарував нам де-кілька кулав!

— Це чудова думка, бо наш Нікі вміє лазити по деревах краще, як копун, а до того він ще й наймолодший з нас! — схвально вигукнув Цітро.

— Але Нікі до ваших послуг, талмате, ось тільки прошу вас добре зв'язати обидві ногиавиці мого ляп-ляп, щоб мені краще лізлося на дерево! — погоджувався Нікі.

Після цього Нікі пильно розглянувся довкола і вибрав

собі гарну, високу пальму, в короні якої було багато горіхів. А коли Цітро зв'язав йому ногавиці, Нікі швиденько поліз на дерево, і по хвильці зачулося раз-по-раз: бух, бух, бух! Це з дуднінням падали на землю горіхи. Хлопці жадібно випили кулав, а потім ножиком вишкрябали ще й липкаве м'ясо горіха.

— А тепер усі відпочинемо в тіні, а по відпочинку вишугаємо відповідні дерева, на яких засядемо. Нікі, як молодший, вартуватиме під час нагощо спання, щоби не підповз до нас який гад. Я його незабаром зміню на варті, ти ж, Бассі, як Бія, можеш спати довше, як ми обидва, — так розпоряджався Цітро.

Обидва старші хлопці полягали, а Нікі розглядався по деревах, на яких уже, прилетівши, усілися декілька райок. Коли ж Цітро, відпочинувши, покликав його теж покластися до відпочинку, Нікі тільки заперечно покрутив головою і мовчки показав нею на близьке дерево, на яке якраз щойно всілася золотооранжова райка.

Цітро знав, що райка дуже полохливий птах, а тому лише легким дотиком збудив Бассі. Хлопці мовчки видряпалися на високі дерева із списками. А коли на них тихенько всілися, Цітро почав наподоблювати привабливі звуки флейти. Бассі звернув увагу на те, що Цітро повісив свого птаха між гіллячками так, що він, дійсно, виглядав, мов живий.

Довго сиділи так хлопці на гілляках, але хоч би тобі одна райка прилетіла. Бассі вже став нетерпеливим та й сонце вже почало сідати за велику гору. Райки ж, ніби вмисне, сторонилися пастки. Нікі хотів уже злізти з дерева, але тут нараз побачив, як цілком близько прилетів жовтооранжовий красень, а за ним червоносиній, що всівся цілком близько від Бассі. Цітро почав ще голосніше приваблювати райки, які почали розвивати цілі каскади свого пір'я, готуючись до бою з мертвим конкурентом. Нікі зачув із гуцавини солоденький голосок самички і, коли був певний в тім, що птахи влюбій пісні кохання почали паруватися, швидко вистрілив свою стрілу. Майже в той же момент пролетіла стріла і Бассі, а після того озвалися радісний крик і сміх переможців.

Нікі стрілив просто до серця і, коли птаха підняв, побачив, що він уже був мертвий. Бассі поцілів другу райку до грудей і вона ще хвилину тріпотіла смертельними дриґами в його руці і лише погасаючі її очі свідчили, що душа її відлетіла високо до неба.

— Які гарні ці обидва птахи! — промовив Цітро і любовно погладив райки по дорогоцінним їх пір'ї.

— Кумун твій, — сказав Нікі до Цітро, — бо без твого приваблювання я ніколи райки не засягнув би!

— Ну, ні, Нікі! — протизився втішений Цітро.

— Але ні, лише візьми її: я ж бо навіть ще й не доріс на пір'я райки, а ти потребуватимеш його на сінг-сінг! — стояв на своїм Нікі.

— Орале!⁷⁰⁾ — відповів Цітро, — я ж тобі за це змайструю такий гарний друм, що всі заздиримуть тобі.

— Орале! — повторив і Нікі і почав помагати обидвом хлопцям препарувати птахів.

Коли ж хлопці викинули з птахів внутрішність і звільнили їх від зайвого м'яса, нанизали їх на довгі палиці, начинили сухою травою і з поміччю будяків із саг-саг пальми та довгої трави птахів зшили і прикріпили їх на палиці. Після цього хлопці підкріпилися, з'ївши оріхи та випивши кулав, та з веселими вигуками верталися додому.

Було вже темно, коли вони ввійшли в село. Перед хатами вже палали вогні, так даючи людям знати, що настав найприємніший час, час їжі та товариських гутірок.

Рабу-Бія похвалив свого внука за гарний вислід полювання. Бассі під впливом такої похвали найрадше був би збігав до Суґи, щоби показати їй прекрасну райку, яку власною рукою забив. Одначе цю спокусу переміг у собі, лишаючись послідовним і тримаючись своєї першої думки — не показуватися перед Суґою кількох днів. Він з вовчим апетитом з'їв вечерю, яку подала йому Б'ер, а по вечері довго дивився на зорі, що перескакували на небі з місця на місце та на малючий місяць, який сьогодні був ніби несміливий, бо все ховався за хмарки.

Бассі лягав на рогожину спати з почуттям радості, плянующи в якомусь наступному дні вибратися з Цітро на відвідини знаменитого чарівника і заклинача дощу. Під час прогулянки другого дня Бассі почав про це говорити, але Цітро моргнув йому, вказуючи на Нікі. Бассі зрозумів, що було б недобре йти з Нікі до чарівника, бо чарівник перед малолітнім Нікі не промовив би ані слова.

Впродовж кількох днів хлопці ходили спільно на риболовлю. Бассі сам зловив велику королівську рибу, а спільно хлопці зловили велику черепаху, яку зараз же забили. Черепаха була, дійсно, великих розмірів і хлопці запросили на вечерю багатьох селян. У тубільців панує страшенна то-

варискість, тому після ловів звіря чи риби люди завжди взаємно діляться при вечері біля великого вогню.

Був вологий, незоряний вечір. Тяжкі хмари висіли з облоги, немов шматки подертого лахміття. Море гнівно шумувало, а високі його хвилі розбивалися на білих кораллових скелях, що дрижали під могутнім натиском спідніх вод.

— В повітрі є буря, — промовив Рабу-Бія, — а наші гори й сади вже потребують дощу і спідньої вологи.

Протягом кількох днів не було дощу, і земля була спрагла. Цітро й Нікі сіли біля Бассі, а Б'ер набивала собі люльку миру, прикладаючи патики до вогню, який тієї ночі якось помалу горів. Був час по вечері, і люди лише тихо розмовляли про події дня. Бассі оповідав Цітрові якраз про те, як із какаових бобів виробляється смачне і виживне какао, коли в цей час принадним і танковим кроком підійшла до вогню Суга.

— Добрий вечір! — поздоровила вона присутніх і сіла біля Б'ер, яка їй знаком показала це зробити.

Рабу-Бія при цім навіть голови не підніс, ба, навіть на привітання не відповів. Мова, яку Бассі провадив про какао, припинилася, а самому Бассі тепер дуже хотілося якось непомітно опинитися близько Суги. Цітро почав бренькати на гітарі. Нікі бавився з худим псом, а решта дивилася на вогонь, смакуючи цигарки.

— Вмієш, Бассі-Бія, співати? — спитав Цітро.

— Само собою, що вмію трохи так, як кожний з нас, — скромно відповів Бассі.

— А чи знаєш ти пісню про джунглі? Ми могли б її тепер спільно заспівати!

Бассі притакнув і Цітро почав проїздити пальцями по струнах, а потім почали співати спільно «Пісню про джунглі»:

«Поклади світу ховаєш у лоні своїм,
Джунгле-Мамо, ти наша красна;
Чарівно-чудова, темна, як хмари,
Сяйно-ласкава і як зоря ясна!
Я люблю подих твій гарячий,
Вихор, бурю, дощ та вітерець,
Раннє й ніжнє твоє пробудження,
Спеку полудня й ночі сон.
Рукою щедрою нам подаєш
Свої плоди солодкі й добрі вілли,
Квітки чарівні, метелики і райки,

При дорозі розкидаєш у кожній хвилі.
Як серця, квіти ростуть на деревах
Червоні, жовті; вони в зелені горять,
Сріблом дзвонять, красою райдуги
Розкішно сміються і медом пахнуть.
Єдвабною сіткою павутиння прошита
І деревом бамбуку, що є святе,
Ти з гадом бавишся і з райським птахом,
Голубиш ящірки ти очка золоті,
Які коштовні перли ти ховаєш у лоні своїм:
Водоспади, потічки й криниці,
Ліани й волокна ти в сітки сплітаєш,
В ланцюги, драбини і в тінисті альтани!
Люблю тебе, Мамо-Джунгле наша красна,
Люблю тебе в сяйві і при темних хмарах,
Люблю тебе, коли сумні пісні співаю,
А теж і при веселоцях твоїх твердих! . . .⁷¹⁾

Цітро співав лагідним тенором, Бассі баритоном, а оточення тихим мур-мурандум. Бассі того вечора співав від щирого повного серця та розтуженої душі. Коли хлопці доспівали, на хвилю запанувала тиша. Потім Суга присіла до Бассі.

— Як гарно вмієш співати, Бассі-Бія, — сказала вона улежливо, — прошу, заспівай нам щось сам, щось, що ти найкраще співаєш!

— Ні, ні, — не згоджувався Бассі, — будемо співати спільно, бо всі тут спільно сидимо!

Коли Цітро співав пісню про море, зорі й синій місяць, декілька хлопців йому помагали. Але, як тільки хлопці доспівали, пустився густий дощ, і натовп поспішно розійшовся. Суга також побігла, прощаючись з Бассі палким поглядом. Під його впливом Бассі довго стояв на місці і дивився слідом за нею, заглиблений в свої думки.

А коли так стояв, Бассі був зненацька заскочений, відчувши чиясь теплу долоню на свої плечі. Це була Б'єр. Рабу-Бія був теж уже відійшов, і вогонь під впливом дощу по-малу погасав.

— Бассі-Бія, — почала Б'єр, — не бався з вогнем! Ти добрий хлопець і, я, хоч не є твоя дійсна тумбуна, зичу, однак, тобі щастя і доброго життя.

— Але чому ти кажеш це мені якраз тепер, Б'єр? — спитав Бассі.

— Кажу це тобі тому, що є ще час... Суга не є для тебе, сину!

— Ну, але для мого діда теж ні! — відповів Бассі.

— Так, так — правду кажеш: для Рабу-Бія вона теж не підходить, бо він уже старий зовсім. Дивись: Суга — це моя власна дитина... і вір, що тяжко мені сказати тобі повну правду, але тому, що я теж, як і ти, католичка, думаю, що ту правду сказати тобі я повинна. Отже: знай, що в душі Суги скупчене все зло, яке є тільки на світі. І я знаю, що з Сугою ти ніколи не зазнав би щастя!

— Це неправда, Б'єр, це неправда! Я не вірю ані одному твоєму слову! — вирвалося з Бассі.

— Бассі-Бія, тепер роби собі, що хочеш, але згадай на те, що я тебе один раз чесно попереджала, бо це було моїм обов'язком!... — сказала на останок Б'єр.

Після цієї розмови Б'єр швидко пішла до хатини, бо і дощ почав уже лити, як із відра. Це все, що Бассі почув, його цілком приголомшило, немов удар по голові, і тільки зимний дощ благодійно охолоджував палахкотіння його душі й тіла.

Як збитий пес, вліз Бассі на рогожину і в думці повторював усе, що Б'єр йому сказала. Він якось відчув, що Б'єр є ла-скава і мудра жінка і підсвідомо розумів, що все те, що вона йому сказала, сказала щиро й добре. Він передчував, що Б'єр мала підставу, коли його перестерігала, і що вона ж краще знає свою Сугу, ніж він. «Боги проти мене! — сказав собі Бассі, і перший раз на вакаціях швидко помолився «Отче наш» і потім швидко заснув.

Ранній ранок наступного дня чудово починався першими несмілими проміннями сонця, коли Бассі наблизився до морського берега. Легенький вітерець наповнював повітря запашною свіжістю, а море всміхалося, як очі невинної пани. Раптово на блакитній облозі з пурпуру показалося сонце і своїми проміннями позолотило вершки гір, які скидали з себе рештки туманного серпанку. Глибокі долини, поглажені золотим соняшним промінням, блищали смарагдовою зеленню. Все довкілля після видатного нічного дощу виглядало свіжо й радісно. Бассі весело поглянув навколо себе. Вся околиця видавалася йому, як його власність: аджеж це була таки, дійсно, його земля, земля його славних тумбунів! Бассі з розкішшю вдихнув носом пахощі, які пливли з джунглів, розпростер до сонця руки і поринув у прохолодну морську воду.

— Галло, ранній пташку! — нараз почув Бассі приємний голос свого друга Цітра.

— Галло, гірський орле! — відповів йому Бассі і в цей же момент почав могутніми розмахами пливати до берега.

— Сьогодні буде чудовий день, а що якби ми пішли відвідати чарівника Ікамі! — запропонував Цітро.

— Дуже добра думка, друже, — притакнув Бассі, — одначе, тому що до вулкана досить далеко, ходіте зараз, поки є холодок у джунглях, бо пізніше було б нам погано крокувати. — Добре! — погодився Цітро, — я тільки скочу додому і візьму трохи харчів на дорогу та бетелевих оріхів, щоб було чим почастувати старого.

— Добре, а я піду теж додому, — сказав Бассі, — і візьму для Ікамі новий ніжик із синьою ручкою, щоби він нас прийняв із більшою охотою.

Тільки Бассі доїв шматок риби та піт-піт, які йому подала Б'єр, як уже показався Цітро з мішком бетелевих оріхів, весело розмахуючи ножем.

— А куди сьогодні мандруєте? — запитав Рабу-Бія, що прийшов до вогню погрітися.

— Сьогодні йдемо до вулкана відвідати Ікамі, — відповів Цітро.

— А то добре, добре, хлопці! Ікамі мудра людина, і він навчить вас багатьох речей, які кожний з нас повинен знати, — зауважив Рабу-Бія.

Б'єр, яка всю цю розмову вислухала, обтерши долонею ніс, довго дивилася на Бассі і нарешті, сказала:

— Ікамі — обманець і баламутить мозки нашим людям!

— Тихо, дочко свиноматки, — гостро вигукнув старий, — і не лізь до розмови, коли говорять чоловіки!

Б'єр швидко зібрала полишені миски, роздушила золотавий бетелевий оріх і з добротою всміхнулася до обидвох хлопців:

— Ну, тож ідіть, хлопці, поки ще роса, але будьте обережні, бо довкола вулкана лазить багато небезпечних гадюк.

— О, ми маємо ножі та орлині очі! — відказав Цітро. Отже, — до побачення біля спільного вогню!

Покручена дорога була вогка після дощу. Великі краплі, немов діаманти, виблискували на стеблах та листках. Павуки поправляли порозривані сітки, птаство розпочинало ранній концерт і джунглі, підкріплені добродійним дощем, усміхалися, як пробуджена панночка.

— Якої ти думки про те, що нам сказала Б'єр про баламутство наших людей з боку Ікамі? — запитався Цітро.

— Я сам не знаю, що думати. Одначе, дивним є і те, що вона взагалі відважилася перед старим таке сказати, — відповів Бассі.

— Виходить, що вона для цього мусить мати поважний ґрунт, — робив висновки Цітро, — а може гадає, що ми закохалися в якусь красуню і хочемо її здобути чарами? ..

— А скажи, Цітро, ти в такі речі віриш?

— Я, Бассі, багатьом речам вірю, але багатьом і не вірю. Я, наприклад, вірю, що існує володар вулкану, Касілу, і що він дух справедливий. Вірю, що в наших водах проживає зловна Мазалай, яка втягує до води людей і там їх забиває. Знаю, що все на світі, крім жінки, має душу: гори, ріки, долини, кожне дерево, куц, квітки, птахи, ящірки, гади, свині, пси, коти і т. інше. Знаю, що на всім, до чого доторкнешся, залишаєш відбиток твоєї душі. Про того твого Бога, про якого вчишся в місії, багато не знаю, але теж якось вірю, що, оскільки людина живе на цім світі мудро й справедливо, то на тамтім, другім, світі, на тій другій зорі, чекає на неї відповідна відплата, а її душа знову втілиться в людину. Якщо ж людина жила на цім світі погано, а це значить — не була справедлива й чесна, то думаю, що її душа втілиться в звірюку або в потвору таку, як акула чи крокодил.

— Гм, — зауважив Бассі, — цікаве те, що й я собі також якось так уявляю це все наперекір науці про душу в місії! Але, друже, скажи мені, як розрізнити добре від злого?

— Це тобі завжди скаже твоє сумління, Бассі.

— Гм, але що робити, коли не матимеш часу чекати на голос сумління — знову зауважив Бассі.

— Ну, Бассі, тоді людина може зробити помилку, але ж на помилках ми і вчимося!

— Добре, Цітро, але як ти дивишся, наприклад, на бувші наші війни і бійки, на те взаємне винищування людей?

Цітро, підтягнувши свій ляп-ляп, по хвилі надуми сказав:

— Якщо йдеться про самооборону, було цілком на місці, що наші люди вимусили від ворога для себе відповідну повагу, але я проти того, щоби люди взаємно винищувалися, лише тому, що один одному відбив коханку, або що один одному вкрав із саду ґроно бананів чи якісь там інші дрібниці, з-за яких, як ми знаємо, потім виникала помста, так звана вендетта, що переносилася з покоління на покоління.

— Так виходить із твоєї думки, Цітро, що ти не міг би бити людини?

— Я вже сказав, що в самообороні зробив би так, але ніколи тільки з помсти або лише із звичайного бажання забити людину, як про це останньої ночі твій дід говорив.

— А невже ти, Цітро, ніколи не хотів бути справжнім мужчиною і бути власником бодай одного людського черепа?

— Ні, ні, — це все старі пережитки варварських часів, і все те, що колись виробляли наші предки, сьогодні мені противне якраз так, як людоджерство!

— Так мені здається, Цітро, що з тобою я не можу з усім погоджуватися, бо йдеться тут про старі традиції, які, звичайно мають в основі щось, що нам, молодим, має правити за приклад.

— Може в дечім, друже, маєш правду, — задумано сказав Цітро, — але сьогодні вже не ті часи, і ми мусимо йти з поступом часу. Колись нашу землю опанували були німці, по них американці і японці, — продовжував Цітро, — і мій батько їх усіх пам'ятає й каже, що вони принесли нашої землі благословення і відповідну культуру. Ці чужі люди дивилися на нас, як на дику звірину, коли переконувалися, що батьки наші, дійсно, їдять своїх дітей та своїх мертвих противників, лише тому, щоб зужиткувати свіже м'ясо. А коли ж тут усілися були німці, так вони кожного такого, що їв свого ближнього, просто вішали на дерево, як пересторогу для інших.

— Слухай, Цітре, — аджеж у забитті ворога проявляється, думаю, почасти геройство, не кажучи вже про втіху!

— А певно, що так, але в чеснім бою, — притакнув і Цітро, — але сьогодні кожний мусить добре над тим подумати, поки щось таке зробить, бо австралійська влада карає смерть за подібні злочини і, на мою думку, добре робить!

Якусь хвилину тривала тиша, після чого Бассі запитав:

— Цітро, скажи мені — був ти вже коли закоханий?

Цітро злегка всміхнувся, почервонів і відповів:

— А певно, друже! Я є якраз у таких віці, коли дозволяється вільне кохання. Я вже кілька разів закохувався і кожний раз собі думав, що та остання моя любов і є та справжня!

— Ну, і що ж, Цітре, — кожний раз тобі це проминуло?

— А так, — кожний раз проминуло, але ні разу не відбило охоти до нового закохання. Якраз ось кілька тижнів тому, як я знову закохався в Гаїємову сестру, Тумани, і тепер думаю, що ожениюся з нею.

— Чому якраз із Туманою ти хочеш женитися?

— А я не знаю ще напевно, чи оженися з нею, але бачу, що вона мені подобається з усіх дівчат найбільше. Тумани завжди чиста, має гарні зуби, постійно всміхнена, помагає своїй старій мамі в хатині і на городі, є смачна, як дозріле манго, а співає, як пташка в джунглях. А що ж ти, Бассі, вже коли відчув, як кохання смакує?

— Правду кажучи, в коханні я ще цілком недосвідчений і навіть не знаю, як пізнається, коли людина закохана!

— Та це, друже, цілком ясна справа! Скажімо, наприклад, якщо випадково побачиш ту, яка тобі подобається, і при цьому серце тобі швидше заб'ється, — так це і є отой перший дзвінок і певна правдоподібність, що ти так трохи закоханий. Коли ж при дотyku до її тіла, твоїм тілом пробігатиме гаряче хвилювання — тоді це другий дзвінок. А коли до того ця красуня дозволить тобі погладити її пуп'яшки і коли ляжеш біля неї, а вона не пручатиметься, — так тут уже є третій дзвінок, під час якого обое забувають, що на світі, крім їх двох, ще існує щось інше.

— Увага, уважай! — викрикнув на повний голос Бассі, побачивши як на закруті дороги, в високім кунаї, цілком поблизу ноги Цітра, скручувався чорний гад, націлюючи свою жовтаву голову і смакуючий язичок, щоб кинутися на Цітра.

Хлопець швидко відскочив, витягнув із-за пояса ніж і одним помахом відтняв гадові голову.

— Це надзвичайно отруйна змія, — поважно сказав Цітро, — після вкушення її майже моментально приходить смерть. І знову мав я щастя! — по-хлоп'ячому засміявся Цітро і, взявши на ніж підсакуюче тіло гадина, підкинув його в повітря.

Сонце почало вже припікати, коли хлопці, приємно розмовляючи, наближалися до хатини Ікамі. Чарівник, у протилежність тубільцям, жив самотньо біля підношви гори-вулкана. Було вже далеко видно, що чародієва хатина була старенька і стояла напередодні повної руйни.

— Ми мали б тому старому допомогти полагодити хатину, — завважив Бассі, — аджеж йому, мабуть, капає на голову.

— Якщо пообіцяємо полагодити, то тоді обіцянку мусимо і виконати, — поважно сказав Цітро, — але, на жаль, сьогодні ми вже не маємо багато часу.

Коли хлопці підійшли зовсім близько до хатини, почули в цей час проникливий голос людини, яку Ікамі масажував.

Обидва юнаки непомітно зупинилися і стежили за працею чародія.

— Перестань, перестань уже! — жалібно кричав чоловік, що лежав на рогожині.

— Ба, ні, талмате, не перестану, аж поки не вимасажую з твого тіла камінці, що так тебе мучать! — промовив Ікамі, — і хворий на хвилину перестав стогнати.

Обидва хлопці звернули увагу, що чародій масажував тільки однією рукою, в той час як другою шукав щось за пасом свого ляп-ляп. Слідом за тим Бассі уздрів, що це були два камінці, які він шукав і які швиденько витягав із ляп-ляп. Після того чародій почав масажувати ще більш старанно. Нараз хворий викрикнув і... два камінці з голосним — «Бух», «Бух», — упали на землю! Ікамі з задоволенням засміявся і, не гаючись, промовив:

— Устань, Рікі, ти нині вже здоровий, бо два камінці, що тебе мучили, вийшли з твого тіла!

Рікі (так звався хворий) помалу сів і старий подав йому згадані два камінці, щоби сам переконався. Рікі почав усміхатися і при тім голосно повторював:

— Я нині вже знову здоровий і нічого вже мені не болить. Обіцяю тобі, Ікамі, що за твою працю принесу тобі гарного півня!

— Все гаразд! — махнув рукою чародій, і обидва мужчини почали лускати бетелеві оріхи.

Наші не помічені ніким хлопці підморгнули один одному і вернулися назад до закруту дороги.

— Ікамі був би засмучений, коли б довідався про те, що ми бачили його роботу, — сказав Цітро, — а тому краще буде, коли ми вдаватимемо, що ніби тількищо прийшли.

— Добре! — згодився на це Бассі, — тепер будемо обидва насвистувати, щоби своєчасно звернути на себе його увагу.

І так юнаки з посвистами наблизилися знову до хатини. Старий, стоячи в дверях, гарно їх привітав.

— Всього тобі доброго, талмате! — поздоровив його першим Цітро, подаючи при цім старому мішок з бетелевими оріхами.

— Всього доброго, талмате! — повторив поздоровлення і Бассі, подаючи чародієві ніжик з синім держаком.

— Денум, денум, талмати, і прошу заходити! — дякуючи за дарунки, запрошував хлопців чародій.

Рікі й досі сидів на підлозі, тримаючи в руках камінці і обертуючи їх на всі боки.

— Це лапун Рікі! — представив він хлопцям свого пацієнта.

— Я був тяжко хворий, — почав розмову з юнаками Рікі, — але якраз ось тепер великий Ікамі мене вилікував. Подивіться, хлопці, на ті камінці, які з мого тіла він вимасжував!

— А де в твоїм тілі були ці камінці? — швидко запитав Бассі.

— Один сидів ось тут під моїм животом, а той другий — глибоко під задом!

— І ти вже не відчуваєш тих болів? — знову питав Бассі в той час, коли Цітро ледве втримувався від сміху.

— Ні, ні, нічого не відчуваю, я вже здоровий, як риба! — насолоджувався Рікі і швидко та легко встав із рогажини.

— Когута тобі принесе моя жінка Сатра, яка теж нарікає на хробаків у грудях; так ти і їй дай чудовного коріння, Ікамі, щоб вона була знову здоровою! — це вже Рікі звертався з проською до чародія.

— Лише пішли її сюди! — сказав Ікамі і провів старого з хати.

Юнаки напилися свіжої води з палиці бамбу і поділилися з чарівником саґ-саґ, пляцком, якого Цітро приніс із собою.

— А тепер, хлоп'ятка, скажіть мені, що бракує вам, що приходите до старого Ікамі? — питав, сміючись і прижмурюючи хитрі очка, чарівник.

— Нам, властиво, нічого не бракує і обидва ми здорові, як яструби в хмарах, ... лише ось цей Бассі хотів би від тебе дістати якийсь чарівний напій, щоб забути красуню, яка його збаламутила!

Для Бассі ці слова Цітра були повною несподіванкою, і він лише здивовано подивився на свого друга, який цими своїми словами зовсім випадково, властиво, сказав повну правду про душевний стан його.

— Що ж торкається мене, то я хотів би знати, що на мене чекає в майбутнім, — продовжував Цітро, — тому ми обидва рішили прийти до тебе, Ікамі.

— Ви добре зробили, хлопці, що прийшли, бо я вже стара людина, маю життєву практику і кожному вмію допомогти!

— Рабу-Бія мені сказав, що ти далеко відомий чарівник, і я дуже хотів би дещо з твоїх таємниць пізнати, — говорив далі Цітро.

— О, так, я далеко відомий! — притакував Ікамі, — хоч, правду кажучи, теперішні люди цілком інші, як ті, що ко-

лись бували. Так, так, бували часи, що мене люди засипали квітками, коли я приходив до їх селища і вшановували мене всім найкращим, що лиш мали в хатах. Але за те сьогодні всі ті розкуйовджені їжаки, які починають ходити до школи, до церков, оці кидають мені на голову велике каміння, гнилі помаранчі та цитрини, як тільки деколи приходжу до їх села.

— А чи це правда, як каже Рабу-Бія, що ти вмєш виліковувати кожну хворобу?

— А певно, що можу . . , якщо хворий вірить у мою міць!

— А чим ти лікуєш ті всі хвороби? — майже одним голосом і одночасно запиталися обидва хлопці.

— Ну, я маю випробувані зела, які збираю при сході й заході місяця і сонця, під час різної погоди, як мене тумбуни навчили!

— А знаєш, Ікамі, сьогодні багато не бракувало, і я був би привіз тобі тяжко хворого! — сказав Бассі. — Гадюка мало не вкусила мого друга Цітра. Це була чорна отруйна гадюка, та, на щастя, ми її забили.

— Але то недобрий знак, хлопці! Котрогось із вас двох Касілу перестерігає перед кимось, — поважно сказав Ікамі. А в яким місці була та змія? — спитав далі старець, — бо я деколи ці гадюки збираю.

— А навіщо? — запитав у свою чергу Цітро.

— Я часто потребую гадючу шкіру для чарування, ба, потребую навіть і гадючу їдь, що знаходиться під зубами.

— А для чого потребуєш? — запитав уже Бассі.

— Для різних потреб, Бассі-Бія, а зокрема гадюча отрута є дуже добрим середником проти гадючого вкушення, якщо ця отрута потрапить до людського шлунка. А проте ходімте, хлопці, зо мною до другої кімнати, де я вам покажу деякі речі, що вас зацікавлять!

Юнаки ввійшли до чародійської кухні Ікамі. В кімнаті було темно і тривав деякий час, поки вони обидва змогли там дещо побачити. Над вигаслим багаттям аж під дахом висів на короткім волоссі людський череп. Бассі пізнав, що це череп мужчини. На кокосовій мотузці висіла зморщена вуджена чорна рука, а біля неї цілком маленька дитяча ручка. В той час, коли Бассі з цікавістю дивився на ті обидві руки, Цітро з бридкістю відвернувся.

— Це рука моєї небіжки жінки, а ця мала — то пам'ятка на мого малого внука, який втопився в морі, — інформував хлопців Ікамі.

— А кому належить ось той череп, що висить аж он там, нагорі? — спитав Бассі.

— Це був колись мій смертельний ворог, але я мав щастя, що в його хатині не висить моя голова! Це був колись хобробий чоловік з Боагму, а до того теж великий чарівник, — відповів старець.

— Здається, що ти хотів нам показати, чим лікуєш людей? — перервав Цітро мову Ікамі.

— А певно, що так, синку, але ти так не поспішай, бо маємо ще досить часу! — гамував хлопця старий чарівник.

На бруднім горищі знаходилося багато розкладених речей. В довгих листках був стиснутий капок, себто, скручені довгі волокна з листків саґ-саґ пальми. Старий хлопцем пояснив, що цього всього він вживає до перев'язування ран. Великі й малі білі кості лежали гарно розкладені, немов лікарські інструменти. Із запорошених пляшок від пива йшов дуже неприємний сморід усіляких кислот. Висушена трава й квітки були в великих в'язках. Спереду на горищі лежало декілька сухих жаб і міхурів, що виглядали, як людські шлунки.

— Що це? — з цікавістю запитав Цітро.

— Це біловм (плацента) з первороджених синів, яких батьки чимось визначилися. Це — дуже добрий магічний середник, але теж і як ліки. Коли, наприклад, ужалить кого скорпіон, то рану треба спершу випалити запаленою цигаркою, а потім на рану прикладеться біловм, намочений в солонім окропі. Висушена і змелена на борошно пуповина дається людям, яких переслідує злий-дух, який потім ліками й вогнем виганяється з тіла. Вчені люди звуть цю хворобу падалицею, але кожний чарівник знає, що так як злий дух до тіла через вогонь прийшов, так само через вогонь треба його виганяти.

— А що робиш із тими жабами? — запитав Бассі.

— Ці жаби забиті під час великої бурі. Вони лежали декілька днів у гарячій піску і, як бачите, вже цілком сухі, — пояснив Ікамі. Жаби мушу ще раз сушити на вогні, — це для того, щоби можна було їх потім розтовкти на порошок. А тоді цей дорогоцінний порошок мішаю з чорним дерев'яним вугіллям і прикладаю до ран, які не хочуть гоїтися іншими ліками. Ось, наприклад, тропічні прищі або глибоко загниваючі рани — вони знаменито гояться цим порошком! Скажу Вам, хлопці, що ще не було в мене випадку, в якому я не дав би собі ради!

— Гм, це цікаво! — сказав Бассі. Знаєш, Ікамі, що наш панотець теж уживає дерев'яного вугілля на тропічні прищі і завжди каже, що це є найкращий лік. Одначе, він завжди спочатку вичистить рану бензиною і аж потім засипле її дерев'яним вугіллям.

— Ге, ге, ге, пан парох багато навчився від мене, а вірте мені хлопці, що, коли білим панам не дописує їх знаменита медицина, приходять тоді порадитися з нашим братом, бо вся їх медицина в тропіках ні до чого!

Цітро кілька разів протер свої очі, а потім запитався:

— А що ти робиш, Ікамі, коли хтось має запалення очей, — ось так, як я?

Старий пильно подивився на очі Цітра і потім промовив:

— Промивай очі в теплій солоній воді кілька разів денно, під час сходу сонця накапуй до них трохи щави дозрілого пав-пав. Зроби собі з листя заслону, яка охоронятиме твої очі перед паланням сонця. Якщо робитимеш усе те, що я тобі порадив, кілька днів, то знову матимеш очі, як гірський орел. — А ходіте хлопці, та радше сядемо на сходах, бо я сьогодні тяжко працював і мені дуже болять ноги, — додав Ікамі.

Всі три сіли на сходах і підкріпилися бетелевими оріхами.

— А чи ходять до тебе і жінки? — по хвильці запитався Бассі в Ікамі.

— А цілком певно, жінки — це мої найкращі приятельки! — засміявся старий. Деякі ходять до мене, щоби мати дітей, а деякі, щоби позбутися їх!

— А який ти лік уживаєш проти неплідности? — знову питався Цітро.

— Ей, ей, ти, молодику, — на ці справи ще багато маєш часу! Але за те, що ти мені приніс смачні горіхи, мушу тобі вже тепер із вдячности дещо про це сказати. Чи ти знаєш цвіт кораліти? — запитався чарівник у Цітро.

— Знаю! — притакнув Цітро.

— Ну, отже, — перед сходом сонця треба з келішків квітки вибрати сердечка Корраліти і ще того самого дня на прудкім сонці висушити їх. Так само того ж дня нарвеш морських водоростів і морську рослину, що зветься «гара-сома» і це все вкупі з корінням фіялкових орхідеїв мусиш змолоти на муку. Та найголовніше при цьому те, щоби дістати воду, в якій купалася мала дитина. Якщо неплідний чоловік, треба дати йому пити воду з хлопця, якщо ж жінка неплідна, вода мусить бути з дівчатка. Але щоб ти знав і

пам'ятав, що згадані діти не можуть бути старшими, як місяць! Ту дорогоцінну воду треба варити в часі, коли сходить синій місяць, а після варення вода змішується з тим корінням, про яке я тобі вже говорив. Мужчина, що п'є цей напій, має при тім промовляти слова: «Хочу бути дужим, яким був мій прадід, яким є вепр, що живе в джунглях». Неплідна жінка, що цей напій п'є, мусить теж під час пиття безперестанку промовляти: «Я зичу собі, щоби мій живіт наповнився так, як моїй прабабці!» Для жінки ці чари на багато більш ефективні, якщо вона вживає ліку під час місячки, — виклав увесь рецепт Ікамі.

Сказавши це, чародій витер краплі поту, що були йому виступили на чолі, і без якоїбудь спонуки ззовні далі продовжував свою мову:

— Але бувають ще й такі жінки, які не бажають мати дітей, а є їх значно більше, ніж інших, і більшість між ними роблять дівчата. Ліків, із поміччю яких можна позбутися дитини, є багато, але часто в цих випадках уживання їх супроводиться небезпекою, яка проявляється особливо сильно в жінок слабшої натури, і вони тоді або здуріють, або отруюються. Лік цей виробляється з кір різних дерев, з морських трав та із коріння орхідеї. Наші баби в селах уміють масажувати гарячими каміннями або ж упорскують до лона жінки вивари різних зел. Жінки плекають у садках теж рослину «вілоло», яка має вигляд цукрової тростини, з тією різницею, що «вілоло» має широкі листки з жовтими краями. Жінка, що не хоче мати дитини, цю рослину висушує і після того примішує до їжі або курить. Коли жінка хоче позбутися дитини, вона її позбудеться, але при цьому часто поплачується життям.

— Який лік вважаєш найкращим супроти «Гурії»? — запитав Бассі. Я думаю, що ця хвороба найбільше в нас поширена.

— А так, так, Гурія — це наша поточна хвороба, але багато людей навіть не усвідомлюють собі того, що це дуже тяжка хвороба, яка може зачепити і мозок! Проти Гурії я маю багато ліків, але вважаю, що найкращий з них це — кора з мангрове, цитриновий сік та коріння білих орхідей. Ця медицина страшенно гірка, але я сказав би, що й більш ефективна, ніж медицина білих панів... Наша джунгля зберігає багато такого, чого люди не вміють належно шанувати. Майже кожний кущ, трава, корінь, цвіт та дерево мають лікувальну міць, якої людина з незнання не вміє

оцінити. Наприклад, є такі соки дерев, які діють взагалі заспокоююче, як «манго-бріза», яку наші хлопці п'ють, коли пройшли свій іспит зрілості. В джунглях ростуть орішки, які в п'їтмі світять зелено-синім світлом, а коли їх запалити, то горять, як свічки.⁷²⁾ А ці орішки прочищують людські кишки краще, як дротяна щітка та розпускають усі камінці, що всаджуються в людським тілі. Далі, є такі олії, які самі гоять рани, як, наприклад, муау або гуак. Майже всі дерева джунглів містять у собі олію, і аж одного разу, коли люди все знайдуть, настане, хлопці, рай на землі, бо ніхто більше не хворітиме. А тоді також усі чарівники на землі поздыхають з голоду! — скрипливо засміявся Ікамі.

На це обидва хлопці також засміялися. По хвилі Бассі знову запитав:

— А скажи мені, Ікамі, що мав на думці Рікі, коли тобі говорив, що його жінка має в грудях черви?

— А це є одна з хвороб невилікувальних, яку вчені люди називають «сухотами», а наші люди «хробаком, який гризе біля серця». Мушу признатися, що мені цю хворобу ще ніколи не пощастило вилікувати. Хоч маю різні зела, які поліпшують стан хворого на сухоти, принаймні в хворих людей молодого віку, але, думаю, що найкращим ліком таки є достаток добрих харчів, а це є якраз те, чого я дати не можу, бо його мені самому бракує! Хворий має денно випити одно сире яйце з-під чорної курки, з'їсти один цілий, великий ананас... Але знаєте наших людей!? .. Те, що робиться без чарів, є ні до чого, тому я кожному до того ще додаю трохи чарівного зілля, яке має, властиво, додавати харчам ліпший смак.

— Друже, Бассі, вже надходить час, пора нам вертатися додому: бачиш, що вже сонце хилиться до заходу, а нам же далека дорога! — пригадував Цітро.

— Добре, Цітре, але так мені здається, що ти цілком забув запитати Ікамі про своє майбутнє і про той лік, який має мені допомогти забути! — з усміхом у свою чергу пригадував своєму другові Бассі.

— Ех, ех, хлоп'ятка, і що це ви маєте в тих своїх гарячих головах, що ось забуваєте навіть і те, за чим прийшли до мене? — жартував поважно Ікамі. Також, Цітре, — хочеш аджеж знати, яка буде твоя майбутність?

— Ю, ю! — прикинув Цітро.

Ну, добре!.. А тепер уважно мене слухай: знайди на морським березі гарну мушлю, щоб була жовта, як райська

квітка; добре її вимий під час повні синього місяця в потічку, який знаходиться при роздоріжжі; і як буде місяць посередині неба, себто, опівночі, урви зелений кулав і вилий з нього вміст до мушлі; відломи кусник свого пазуря з лівого мізинця і теж укинь туди, та візьми першу павутину, яка тобі тієї ночі причепиться довкола голови і теж укинь її до мушлі; потім прикапай до того трохи роси з червоних гібіскусів; укинь до мушлі живу святойванівську мушку і дивись, щоб вона тобі в мушлі кілька разів обкрутилася, а потім пусти її на волю. Цей напій випий на морських березі, а мушлю вкинь знову до моря. Тієї ночі маєш спати під відкритим небом і все, що снитиметься тобі тієї ночі, сповниться в майбутнім. Одначе, я сам тобі не раджу все те робити, бо деколи погляд у майбутнє дуже небезпечний, якщо людина той свій сон та не вміє собі добре висвітлити.

— Я бачу, Ікамі, що мусітиму до тебе ще раз прийти і за твої поради поправити тобі вже старенький дах твоєї хати.

— Ей, ей, молодик, — це було б, дійсно, розумне! А при тім та при потребі ти міг би й декілька ночей тут переспати, поки не скінчиш направи даху!

— Добре, Ікамі, я тобі обіцяю, що знову незабаром прийду до тебе, ось лише випробую твої чари! — відповів Цітро.

— Тобі, Бассі, — звернувся Ікамі до другого молодика, — дам чарівне зілля для забуття, але мусиш це зілля зварити при сході нового місяця.

— Я вже роздумав, Ікамі, і радше залишуся при своїм коханні, — сміявся Бассі, — і можливо, що одного разу теж прийду до тебе, щоб ти мені дав щось для причарування її.

— Прийди, прийди, я вітатиму тебе завжди, але не забудь узяти з собою кусничок її пазуря і кучер волосся, щоби ми могли її привабити. Я тобі зараз дам для Рабу-Бія трохи лікувального кореня на його хворі ноги і скажи йому, що, крім того вивару, він мусить свої ноги й руки, а зокрема всі ті болючі місця, порізати бамбу-ножицом — це для того, щоби вигнати звідтам хробаків, які його гризуть.

Хлопці встали і чемно старому подякували та з пошаною вийшли з хатини. Старий допровадив їх до відомого вже нам роздоріжжя і по дорозі говорив їм, як то часто при хворобі людина мусить сама себе обманювати — мовляв, — «як ось, наприклад, із тими камінцями, що їх виганяю з тіла!» — сміявся старий. Я, власне, навчився цього від білих і мені дуже подобаються слова, які тепер уживаю в своїй практиці: «Віра твоя тебе оздоровить!» Так говорить

панотець, а я теж кажу людям: Встань, ти є здоровий! І деякі люди, дійсно, вірять тому. Ну, так будьте здорові, талмати, і поздоровіть від мене Рабу-Бія!

— Будь здоров, Ікамі! — одночасно попрощались із старим юнаком та енергійно повернули на білу, кручену дорогу.

— Ікамі не дурний, — сказав Бассі, коли переконався, що старий чарівник вже попростував до своєї хатини. Я думаю, що на загал це добра людина, а коли й є шарлатаном, то знову ж має і добрі сторінки і цілком розумну методу свого лікування.

— Я тільки не розумію, що він хотів сказати, коли говорив: «Віра твоя тебе оздоровить!» — задумано сказав Цітро.

— Ікамі в тих словах мав на увазі так звану впевнену думку, коли людина душевно ввійде до чогось так глибоко, що вже сама тому глибоко вірить. Наприклад, той сьогоднішній випадок з камінцями, який ми самі бачили. Рікі навіть не подумав, що після таких камінців мусіли б у його тілі залишитися певні великі діри, — старався пояснити своєму другові Бассі.

— Ні, Бассі, той хворий переконаний, що камінці з нього вийшли отвором, яким виходить кал із його тіла, і старий його сам у тім переконав! — не погоджуючись із Бассі, пояснював по-своєму Цітро.

— А знаєш, Цітро, — наші люди все ж таки ще дуже дурні, коли вірять таким чарам і даються переконуватися в таких дурницях! — зідхнув Бассі і надав кроку.

Хлопці йшли назад дуже швидко, бо вже починало сутеніти, а відомо їм було, що це пора, коли небезпечні гадюки та скорпіони вилазять із своїх дір.

— Залишається мені ще тільки кілька днів солодких вакацій! — зідхнув Бассі, коли хлопці були вже майже біля Ясси. — І знову почнеться школа та нудне паламарювання! — почав нарікати Бассі.

— Але не будь невдячником, Бассі! — зауважив Цітро. — Я на твоїм місці чувся б щасливим, що кожного дня можу чогось доброго і гарного навчитися. А це ж усе може тобі в житті дуже придатися!

Увечері біля спільного вогню наші юнаки знову перебирали все те, про що їм говорив Ікамі. До їх розмови засягали всі, що сиділи довкола вогню. Старші люди дуже шанували чарівника, за те молодші ставилися до нього з деяким недовір'ям. Того вечора знову обговорювалися різні

питання і тут, нарешті, Бассі зрозумів, що означає Сангвама Секта.

Часто траплялося, що до місійного шпиталю селяни на ношах приносили людину, на яку напала Сангвама. Хворий, звичайно, по кількох днях умирав, не промовивши ані слова про напад на нього. Одначе незважаючи на те, Бассі ніколи точно не міг довідатися, що ж то за Сангвама Секта, власне, є, і аж цього вечора сталася йому для цього добра нагода.

Рабу-Бія йому пояснив, що багато мужчин із цього краю належать до таємної секти Сангвама, але що тільки вибранці з них, які пройшли в «Домах Духів» певну процедуру і які мають на тілі особливі знаки, вважаються вартісними членами секти. Як про це казав Рабу-Бія:

— Це люди, наділені проникливістю та інстинктом своїм, вичують котра людина небезпечна для всієї громади і непотрібна. На спільній нараді Сангвама Секти ухвалюється, коли і як треба непотрібну людину усунути. Після цього секта таємно вистежує намічену людину і одного разу спільно в саду, чи на городі, або на дорозі додому на неї нападають. Всі учасники нападу мають на собі маски, — це для того, щоби нападений нікого з них не розпізнав. Звичайно, нападений людині запихають в язик дрібненькі риб'ячі кістки з отрутою та дають випити отруту. Після цього язик такої людини спухне так, що вона не в стані промовити слова і вже тільки з самого жаху по кількох днях умирає.

— Я цілком проти такої чинности Сангвама, — промовив справедливий Цітро, який чинно брав участь у розмовах, і продовжував: — Дуже часто трапляється в наших селах, що людина, на яку напала секта, є невинна і що вся її провина була в переманюванні молоді жінки від якогось старого чоловіка або в забитті на полі члена секти дикого вспра.

— Порядок у наших селах мусить бути, — сказав на те Рабу-Бія, — зрозумій, що ось так покарана людина мусіла мати і щось глибшого на своїм сумлінні, наприклад: неправдивий донос австралійській владі чи намагання когось струїти.

— А я все ж таки не згоджуюся! Ось так підозріла людина, як ти кажеш, має бути поставлена перед правдивим судом, на яким обидві сторони мають бути вислухані, щоби було устійнено, яка з них винна, а яка невинна! — заперечив Цітро і продовжував: — Випадково я знаю, що і ти,

Рабу-Бія, був у Секті Санґвама і що Ангіламбо з сусіднього села поплатився життям цілком невинно, що ж пізніше було цілком виявлено.

На ці слова Рабу-Бія не сказав ні слова, погляд його подекуди відвернувся, і він байдуже почав скручувати довгу цигарку.

— А як же те сталося, що вся правда вийшла наверх? — з цікавістю запитав Бассі.

— Ангіламбо був обвинувачений в тім, що отруїв свого суперника, але в шпиталі при секції стверджено, що він помер на запалення легенів, — пояснив Цітро. — О, тоді було в Маданґу велике судове дослідження, в результаті якого вийшло наверх багато справ і шість мужчин із Секти Санґвама були повішані за те, що спричинили смерть багатьом людям. З того часу Санґвама стала бути милосердною, хоч і досі деколи виявляє себе.

— Скажи, Рабу-Бія, чи правда, що шестеро були повішані? — запитав Бассі.

Не піднісши навіть очей, лише глибоко від серця великою дугою сплюнувши, Рабу-Бія промовив:

— Той цілий гувернеман зробив би краще, коли б не ліз до наших справ, бо ті білі ніколи не розуміють нас, а ми їх!

— Так, так! — притакували старики, що сиділи близько Рабу-Бія.

Цітро, схиливши голову на руки, мав вигляд людини, що розв'язує складну математичну проблему. Ніч після паркового дня була тепла і обидва хлопці відійшли від вогню набагато швидше від інших, бо були втомлені цілоденним ходом.

Бассі вже лежав на своїй рогожині, коли почув перлинний сміх Суґи. Він найшвидше, як олень, був би вискочив, щоб бути близько неї, але все ж таки здолав спокусу, замкнув тяжкі війки очей і в короткім часі заснув здоровим сном.

На другий день Рабу-Бія покликав Бассі на оглядини своїх городів, садів і плянтацій. Бассі довго чекав на цей поклик, бо сам, як спадкоємець Бія, не міг голосно про це говорити і мусів чекати аж його покличуть. Він був дуже здивований тим, що Рабу-Бія належали такі великі лани. Проте сади та городи були майже неродючі і заростали високою травою кунай. Лише банани, ананаси, таро, кав-кав та солодка бараболя дико росли, тяжко воюючи за своє існування з бур'яном.

Великий лан кукурудзи та піт-піт обробила своєю рукою

Б'єр. Чорна оброблена земля видавалася Бассі дорогою та врожайною. Бассі в душі плянував, що коли буде власником цієї землі, всебічно турбуватиметься нею і змусить її видати з свого лона всі поклади, які там заховані. Бассі був певним, що з допомогою Цітра створить на своїх городах великий поступ і цим дасть приклад решті людей.

Дідова плянтація теж виглядала бідно. На землі валялося багато падалишніх кокосових оріхів, що гнили, випускаючи нові паростки. Між деревами було багато старих і неродючих, а деякі з них мали на собі повно гнізд білих мурашок та інших комах.

— Рабу-Бія, чому ти не викинеш ті старі дерева і не посадиш нові? — спитав Бассі.

— Ні, ні, мій хлопче, поки ці дерева живуть, доти і я житиму, бо багато з них я сам із німцями сажив! Дерево, милий хлопче, як людина: старе дерево і стара людина тішаться кожним днем, який їм дається перед смертю, перед відходом на другий берег, де вже панує вічна темрява. По моїй смерті, Бассі, з плянтацією можеш робити, що хочеш, але, поки живу, нічого на ній мінятися не буде. Моє бажання таке, щоби ти поклав моє тіло якраз у цій куті, де тепер знаходиться. Я хотів би, щоб ти мені зробив гарну кремацію, але я знаю, що з нею мав би ти великі неприємності, бо уряд заборонив кремацію. Отже, тому поклади мене до того кута. Я, як Бія, маю повне право снити свій сон на своїй плянтації і в кожному випадку не хочу бути похованим спільно з іншими на Мат-Мат! Пізніше поклади сюди ж і Б'єр, бо вона добра жінка.

— А де маю покласти Кікі? — запитав Бассі.

— Кікі я покладу сам на Мат-Мат, бо я з нею не хотів би сваритися ще й по смерті. Кікі не була взірцевою жінкою... Ціле життя пролінивила і лише їла, спала та курила. Ну, але тепер це все вже не має великого значення, бо її життєве дерево вже гние від кореня і до наступного Різдва вона вмере, — сказав Рабу-Бія і далі продовжував знайомити Бассі із своїм господарством:

— А ось сушарня кропу, — сказав він і при цій пальцем показав на хатину, що ось-ось хотіла розсипатися. Тут мої люди сушать кріп, за який одержують готові гроші. Що два місяці припливає сюди корабель і забирає мій кріп. Хоч люди, що працюють на плянтаціях, з'їдають багато кокосів, проте я склав трохи грошей для себе і для тебе. Ці гроші і є в Б'єр, бо вона вміє трохи рахувати. Вона їх тобі одного

разу віддасть. Та на це маємо ще досить часу, бо панотець хоче, щоб ти спочатку закінчив школу, а потім, мовляв, маєш рішити сам, — чи будеш місіонером, а чи плянтатором.

— Я вже, діду, рішив сам без панотця і, коли повернусь до місії, скажу йому, — сказав на те Бассі.

— Так, так! А як ти, сину, рішив? — запитав дід.

— Я, діду, вирішив бути плянтатором і хочу бути добрим плянтатором, а саме таким, як білі панове. Рік, який я ще мушу бути в школі, вчитимусь головним чином добре обробляти землю, угноювати її і засівати та засаджувати. Я певний, що панотець і в цьому мені порадить та виснить усе, що потрібно знати до моїх плянів.

— Ну, не знаю, хлопче, чи буде панотець згідний з твоїм рішенням, бо, як мені відомо, він хотів би тебе бачити вчителем або катехитом.

— Я це знаю, що він хотів би того, але, якщо я йому скажу, що мені в місії не до вподоби і що, навпаки, ціле мое серце тягне мене до землі тумбунів, то, поскільки я знаю панотця, він не буде проти моїх намірів і надіюсь, що навіть мені багато в дечім допоможе.

— Ніколи, Бассі, не надійся на поміч білих, але зате вмій завжди допомогти собі сам! Одначе скажу тобі для ясности: коли панотець одного разу вигнав би тебе за те, що не хочеш бути вчителем, тоді приходи просто до мене, бо я твій тумбун і ця вся земля твоїх тумбунів належить тобі! — сказав Рабу-Бія.

Очі Бассі від цих слів засвітилися великим внутрішнім задоволенням, і він, кивнувши лише головою, сказав дідові:

— Так, діду, я кров від твоєї крові, і я безмежно гордий тим, що ти, наперекір усьому, проголосив мене своїм спадкоємцем!

— Денум, денум! — і старець погладив рукою Бассі по плечі і було помітно, що погляд його потеплішав.

Йдучи назад, Рабу-Бія й Бассі зустріли Б'єр, що спільно з Сугою йшли на городи. Суґа мала за вухом, як звичайно, червону квітку гібіскусу, а її вуста були напіввідкриті і виглядали гордо, немов розцвіла квітка карафіяту. Порівнявшись з мужчинами, Б'єр зупинилася, але Суґа не стигла свого кроку.

— Як подобаються твої рідні лани? — з усміхом спитала Б'єр у Бассі.

— Це прекрасна земля, — тихо відповів Бассі, — а ко-

лись на ній ростимуть: кава, какао, риж, бурські оріхи і всі сорти ярини, яку культивують білі панове, і я про це все дбатиму, як про своє око в голові!

Б'єр знову всміхнулася, погладила Бассі по плечі і сказала:

— В таким разі чекає на тебе, Бассі Бія, кусень доброї і видатної праці і, якщо витриваєш у ній та будеш пильним, є можливим, що твої плян здійсниться! Свій обід знайдете в попелі, а Кікі вже свою порцію з'їла. Йдемо трохи підгорнути таро і повернемося аж сонце заходитиме, — дала Б'єр і швидко відходила.

«Це шкода, що Суга пішла на город!» — роздумував Бассі. Він хотів було попрощатися з нею перед своїм відходом на морським березі.

Останній вечір при спільнім вогні був так трохи врочистим, бо юнаки, прийшовши з своїми думами, спільно їли, співали і танцювали. Прийшла туди і Суга, яка увесь вечір не зводила з Бассі своїх похитливих очей. Ніч була тепла й волога, повна солодких пахоців і обіцянок. Пальми хвилювали під тиском легкого вітру, скошена трава заносила медом та з-за срібних хмаринок вплив синій серпик нового місяця.

Рабу-Бія довго оповідав хлопцям про свою золоту молодість, про різні баталії, полювання та лови на суходолі і на морі та про те, як його охоронив кілька разів добрий дух Касілу. Оповідав теж і про те, як великий чарівник Ікамі вигнав злого духа з гарної Унири, яку потім люди з села полінами забили, бо вона своєю красою одурманювала кожного, що опинявся поблизу неї.

— Унира була чарівниця, — шепнув до вуха Бассі Нікі, — якраз така, як Суга, і робила з хлопцями пурі-пурі⁷³⁾ так само, як Суга.

Бассі вислухав старого лише на половину вуха, бо при цім роздумував над тим, як має повестися того вечора щодо Суги. Тужив за нею всім своїм розпаленим серцем, бажав собі її більш, ніж чого іншого, але рівнож побоювався, що може повторитися те, що вже перед тим було йому сталось. Суга була мінлива, як та погода і, хоч вона його поглядом викликала і в її очах було видно солодку обіцянку, все ж таки Бассі їй не довіряв. Та і Б'єр весь той час за ним пильно стежила. І Цітро, отой справедливий Цітро, також відчував небезпеку. Він постійно повторював, що цілу ніч перебуватиме із своїм милим товаришем.

Суга пішла геть від спільного вогню раніше, ніж натовп

розійшовся. Вона, прощаючись, підкреслено сказала до Бассі:

— Бувай здоров, талмате, і на швидке побачення!

— До побачення! — прошепотів гаряче Бассі і дивився за нею так довго, поки не зникла в темних кущах.

При вогні залишилися тільки Цітро та Бассі. Цітро стежив за веселими іскрами, що вискакували з багаття. Після хвилиної мовчанки Бассі сказав, що піде ще трохи пройтися перед сном, але, мовляв, хотів би пройтися сам. Цітро на це йому не відповів, але, коли Бассі встав від вогню, він йому поклав руку на плече і сказав:

— Кожну, яку хочеш, тільки не Сугу, Бассі, — вір мені — це отруйна гадюка!

Бассі грубо скинув руку Цітра і злісно промовив:

— Мовиш так, як ніби ти вже мав із нею практику!

— А щоб ти, друже, знав, що таки, дійсно, маю і дуже сумний досвід, якраз з цієї причини тебе попереджаю!

— Але я хочу її! — вперто повторив Бассі.

— Я тобі, Бассі, добре раджу: почекай ще трохи, аж станеш дозрілим мужчиною, бо інакше могло б тобі трапитися те, що сталося мені, і Суга з тебе тільки насміялася б. Вір мені, що її сміх тобі більше болів би, ніж те задоволення, яке тебе мало б потішити!

Після того обидва знову замовкли, лише Цітро паличкою виписував на піску своє ім'я, яке вже досконало навчився писати. Бассі довго роздумував, поки набув знову рівноваги. Цітро ж лише стежив цей короткий час і побачив в очах свого друга те, що дуже добре розумів.

— Я думаю, що все ж таки піду спати! — промовив по довгій мовчанці Бассі.

— А я ось тут почекаю, аж зорі гаснутимуть, і тоді тебе збуджу! — запропонував Цітро.

— Ні, товаришу, іди зо мною спати на одну рогожину. Обидва відпочинемо і вдосвіта спільно підемо!

— Дуже добре! — згодився Цітро, і обидва лягли спати.

Б'єр ще з вечора поклала біля рогожини Бассі великий, плетений з пальмових листків, кошик, повний всіх можливих овочів, які росли в садах і городах. Для Марти вона поклала там велику китицю золотистих оріхів та два червоні ляп-ляпи.

Як тільки почало благословитися на день, Рабу-Бія збудив обидвох юнаків. Встала і Б'єр, щоб приготувати мужчинам снідання. Бараболя лежала в попелі цілу ніч і була гаряча, коли Б'єр її подала хлопцям.

Бассі за все гаряче подякував Б'єр, а після того попросився і з Кікі, яка вже від раннього ранку шукала в попілі решток бараболі. Рабу-Бія відчував великі болі в ногах і не міг добре ходити. В хаті він сказав, що з тієї причини відпроводить Бассі тільки за село. Цітро, одначе, запевнив старого в тім, що піде з Бассі аж до місії і в дорозі pomoже нести кошик.

Хлопці прив'язали кошик на довгу тичку, поклали тичку собі на плечі і всі спільно вийшли з хати. Рабу-Бія шкутильгав і щохвилини мусів відпочивати. Прийшовши аж за село, дід сердечно розлучився з онуком.

— Будь мені здоров, талмате, і не забудь, про що ми з тобою говорили!

— Будь мені здоров, тумбуне, і нехай тебе охороняє далі Касілу!

Старий очима проводив хлопців, поки вони не зникли йому з овиду, потім на хвилину сів, з'їв для підкріплення бетелевий оріх і, тяжко зідхнувши, пошкутильгав назад до села.

День уже зранку мав вигляд приємно усміхнений. Він був розпалено-гарячий в вересневий південь і приємно-лагідний, коли сонечко схилялося до верхів'я високих гір. По шляху юнаки оповідали собі про пляни на майбутнє і Бассі був переконаний, що з поміччю Цітро зможе багато зробити з того, що пробігало в його гарячій голові.

В селах, через які хлопці проходили, вони завжди відсвіжувалися, бо тубільці між собою дуже гостинні і охоче ділилися з подорожнім харчами й водою.

Близько перед місією мешкав Цітрів дядько, який саме готувався до весілля своєї дочки. В зв'язку з весіллям було багато праці. Закололи великого кабана. Цітро, розуміється, відвідав дядька, який з ним і договорився про те, що Цітро pomoже в праці і для того перебуде в нього деякий час.

Вже цілком поблизу місії Цітро зняв із плечей вантаж. Обидва друзі потрясли собі правицями, пообіцяли вічну приязнь і розійшлися.

МІНЛИВІСТЬ ДОЛІ

Марта сиділа на сходах своєї хатини, смакуючи довгими затягами люльку миру, в той час, коли вже здалека побачила Бассі. Вона його від ранку виглядала, мріючи, коли то з'явиться той її дорогий хлопець. І тепер, хоч дзвони кликали до вечірньої служби Божої, вона, не дбаючи про це, довгими кроками бігла назустріч, щоб привітати Бассі.

— Бассі, Бассі! — викрикувала жінка, радісно розмахуючи руками, — нарешті, приходиш, мій сину!

Бассі зараз же зняв із плечей тягар, бо, бач, воно не лишило чоловікові нести кошик у присутності жінки. Після того він почистив від павутиння свою голову.

— Аве, мамко! — чемно привітав він Марту і мило до неї усміхнувся.

— Я ціліський день сумнівалася, чи взагалі вже вернешся до мене, — сказала Марта, вміщуючи певно кошик Бассі на своїй голові. Ми тут усі на тебе вже довго чекаємо. А ходи не швидше, щоби ми могли ще помолитися в костьолі «Отче наш» і щоби панотець не сердився! Але як ти, мій синочку, змужнів та як гарно виглядаєш, — промовила далі Марта, любовно гладячи гарне обличчя Бассі.

— І ну, бо мені, дійсно, дуже добре поводитися! — пояснював Бассі. Всілякого харчу було доволі, багатьох нових і шановних людей я пізнав і придбав досить нових товаришів. Майже щодня танцював і співав біля громадського вогню, під час різдвяного сінг-сінгу дід мене проголосив своїм спадкоємцем, надавши мені ім'я Бія.

— Гм, — сказала Марта, — виходить, що воно буде так, як собі Рабу-Бія уявляв!

— Якраз, мамко, так і не інакше! А тепер уважаю своїм обов'язком повідомити про це мое рішення панотця.

Обидвое дійшли аж до Мартиної хатини, де жінка швидко зняла з голови кошик. Бассі швиденько помив собі руки та запорошене обличчя. Після цього обидвое поспішали до костьола, щоби спільно помолитися.

За час вакацій Бассі про церкву навіть не згадав, але тепер, коли знову побачив усіх побронзованих янгеликів і зна-

йомі йому статуї, якось здавалося йому все те дуже милим і навіть виглядало так, що ніби і янтелики і статуї до нього приємно всміхаються. А сестри Ганна і Марія приязно кивнули йому головою, а панотець усміхнувся, побачивши, що Бассі став на коліна біля Марти. В костелі тоді було мало людей, і служба була незабаром скінчена.

Бассі знав, що завжди після вечірньої служби Божої в місії подавалася вечеря, тому він сів на сходах хатини і чекав, поки Марта вернеться. Одначе Марта вернулася набагато швидше, ніж Бассі очікував, і повідомила його про те, що панотець хоче з ним говорити. Марта витягнула з кошика один гарний ананас і сказала Бассі, щоби він дав його під час привітання панові парохові. Рівнож узяла з кошика китицю гарних червоних бананів і, поклавши їх набік, покликала Бассі щоби йшов із нею привітати сестер. Бувши втомленим із дороги, Бассі не мав великої охоти ходити тепер на відвідини, але не міг нічого іншого вчинити, як таки піти із Мартою.

— Слава Ісусу Христу — вже в дверях Бассі поздоровив сестер.

— Аж на віки віків, амінь! — відповіли одночасно обидві сестри і почали випитувати його, як провів він вакації в діда.

Бассі тільки всміхався і швиденько оповів сестрам, що його вакації були чудові, не забувши при цім розказати їм про різні пригоди, які він мав із новими товаришами. Тільки-но Бассі розговорився з сестрами, як уже прибігла Марта з переказом, щоби Бассі прийшов до розмовниці, бо, мовляв, панотець хоче з ним говорити.

«Воно якось йому спішиться!» — подумав Бассі, ступаючи по безконечних сходах, що вели на веранду. Перед дверима Бассі відкашлявся, як це роблять усі тубільці, коли хочуть звернути на себе увагу, а після того енергійно застукав.

— Увійдіть! — почувся мелодійний голос священика.

— Слава Ісусу Христу! — чемно привітався Бассі і лишився стояти біля дверей.

— Аж на віки віків, амінь! — подякував панотець. А ходи но ближче, сину, нехай на тебе зблизька добре подивлюся!

Бассі ступив ближче і був у цю хвилину дуже радий, що, будучи в останній вечір у Яссі, не відвідав Суги, бо тепер панотець був би те певно пізнав.

— Сідай, Талмате, — сказав із усміхом панотець, — і оповідай, як тобі подобалося в Яссі.

Бассі вже мав у своїй голові приготоване все, що має сказати панові парохіві, а що ні, — тому оповідав про ловлю райок, про крокодила, про Гаема, про Цітра та Нікі.

— А як поводитьься Кікі? — запитав священик.

— Вже дуже стара, — відповів Бассі, — і Рабу-Бія сказав, що її дерево вже гние від кореня і що ледве доживе до наступного Різдва.

— А як поживає там Б'ер? — цікавився далі панотець.

Бассі був заскочений, бо не сподівався, що панотець так детально поінформований.

— Рабу-Бія завжди дуже хвалить Б'ер і каже, що то взірцева жінка.

— То правда, — ствердив теж панотець і додав: — але Б'ер є також і доброю католичкою, наперекір тому, що віддалася тубільним звичаям і що не спротивилося їй і те, що буде так званою жінкою ч. 2. За це все вона сама відповідатиме перед Богом, бо я її попереджав! — промовив панотець і витер білою хустиною чоло. — Якщо не помиляюся, — продовжував він далі свою мову, — то Рабу-Бія має ще одну, третю, жінку, що зветься Суга і яка є власною дочкою Б'ер.

Бассі на цю замітку пароха нічого не відповів, лише червоніш укрила йому його обличчя.

— Скільки, власне, літ тій Сузі? — просто поставив питання панотець, допитливо вдивляючись при цім в обличчя Бассі.

— Не знаю, але думаю, що буде, мабуть, трохи старша за мене.

Пан парох перекинув листок у книзі, що була розкрита на столі, легенько засміявся і продовжував:

— Ну, так завтра почнеться вже знову для тебе школа; а скажи мені, чи тебе бодай хоч трохи тішила школа?

— Трохи мене тішила! — відповів Бассі і був дуже радий, що розмова повернула в інший бік.

— Лишається тобі, сину, ще лише один рік, і ти школу скінчиш і тоді зможеш робити, що сам хотітимеш. Моїм великим бажанням було, щоби ти став вчителем, але я чув, що Рабу-Бія проголосив тебе своїм спадкоємцем. Тож тепер я дуже добре знаю і без твоєї відповіді, куди тебе твоє серце тягне.

— Я не можу бути вчителем, панотче, — тихо і, ніби виправдуючись, сказав Бассі.

— Це я, хлопче, знаю і тому ніяк не змушуватиму тебе до того. Я не хочу, щоби ти робив щось проти своєї волі, але я бажав би собі, щоби з тебе була порядна людина, нехай вже будеш кимбудь.

— Так, панотче, я буду порядною людиною і добрим плянтатором, якраз таким, якими є білі панове! — з надхненням сказав Бассі.

— Ого, хлопче, до того маєш ще дуже далеко, — відповів на це панотець, — бо кожний огорожник і плянтатор мусить мати певну підготовку й освіту про те, як обробляти землю і що їй дати треба, щоби вона винагородила людську працю і пильність. Проте, коли ти вже рішився бути плянтатором, я тобі з радістю поможу: поспробую дістати відповідну лектуру, з якої черпатимеш усі потрібні знання. А це дуже добре, що ми обидва завчасу згодилися і знаємо, на чім кожний з нас стоїть. Я тепер буду тебе в цім напрямі вести, щоби ти став корисним не тільки сам собі, але, головне, своєму народові, який добрих працівників дуже потребує. Можливо, що на цім полі будеш кориснішим, аніж на полі вчителства. Немає нічого кращого над те, коли людина вибере собі покликання, яке дороге його серцеві. Я сам із свого досвіду знаю, що така людина здібна в святім запалі багато доброго зробити.

Панотець знову перекинув один листок у розкритій книзі і після хвилинної павзи знову продовжував:

Ще багато є того, про що ми обидва з тобою мусимо говорити, а одною з тих важливих справ, про які я хочу тобі сказати, є те, що кожна людина носить у собі знак диявола.

Бассі при цих словах старого пана широко розкрив уста і очі і так дивився на нього.

— Я не певний, чи ти, Бассі, мене добре зрозумів, — сказав священник, помітивши цей погляд хлопця, — а тому говоритиму про це саме, але образно. Майже кожне людське обличчя інколи неправильне, а деколи і половина людського тіла. Одна рука часто непомітно дужча або слабша від другої, так само й ноги, обличчя й очі. Душа людини пристосована до тіла і теж поділена. Одна половина добра і шляхетна, а в тій другій постійно господарить диявол. І тут багато залежить від того, в яким суспільнім оточенні живе людина. Якщо люди, з якими ця людина стикається, добрі, тоді й душа останньої знаходиться під впливом добра

і диявол помалу відступає доти, аж цілковито буває здоланим. Якщо ж людина живе в оточенні, в яким на кожному кроці бачить лише злі вчинки, тоді й душа її просякає злом, яке вже пізніше дуже тяжко вимести.

«Це було би щось для Цітра! — подумав Бассі, вислухавши уважно ті слова, — і панотець був би напевно заскочений тим, що поганин Цітро має однакові з ним погляди!»

Та треба сказати, що для Бассі розмова видавалася нудною, і він свій погляд з обличчя священика перевів на вікно, через яке почав дивитися на павука, що прях свою гарну сітку на дикім винограді. З великою напругою він боровся з бажанням позіхнути.

— Чи ти, Бассі, розумієш, що я цим хочу тобі сказати? — спитав священик.

— Цілком добре розумію, панотче! — відповів Бассі і уважно подивився на Христове Розп'яття, що висіло на великім чорнім хресті.

— Ми, Бассі, будемо мати ще багато часу на спільні розмови, а тепер іди додому, бо ти напевно втомлений, голодний і хочеться тобі спати, — сказав священик.

Бассі всміхнувся, притакнув головою, вклонився і з побажанням «Добраніч» відходив.

— А завтра із свіжою охотою до школи та прикрути розкручені шрубки, щоби все було гаразд! — з усміхом і теж з побажанням «Добраніч!» проводив панотець Бассі аж до сходів.

Опинившись в обіймах темної ночі і насамоті, Бассі з полекшею відіхнув, втішаючись тим, що вже відбув неприємні для нього відвідини. Бассі був дуже радий, що панотець вже сам довідався про його бажання бути плянтатором і що він не гнівається за це на нього. Дома Бассі довго, до пізньої ночі, оповідав Марті про все, що йому було трапилося під час вакацій, лише про розкішну Сугу не сказав нічого.

В школі життя плинуло так, як і перед тим. Сестра Марія зо всіх сил намагалася вкласти до тубільчих макітер науку, вправляючи таблицю множення, дії додавання, віднімання і даючи дітям ще й завдання додому. Священик оповідав дітям про далекі країни, про сонце, місяць та зорі, про добрі і злі вчинки, про Божу природу і про її красу, а в вільних хвилинах учив дітей побожних пісень, які потім вони співали в костьолі.

Бассі навчився цілком гарно малювати олівцем. В вільних

хвилинали малював на видертих із зошита листках образ Суґи, який глибоко запав йому до його роз'ятреної пам'яті. Малював її чудову голову, оздоблену гібіскусами, малював її цілком голою так, як перший раз її побачив у тіні мангров і малював її, як танцює, зачарована звуками друму, в блідім місячнім сяйві.

Марта дуже часто тепер несподівано запримичувала, як Бассі, сидючи на сходах, замріяно дивився на схід місяця, зідхав і був так заглиблений в себе, що навіть не чув її поклику. Марта відчувала цілком певно, що його сприйнятлива душа була пробуджена чимсь, що Бассі якраз від неї ховав і вона навіть не пробувала розгадати цю таємницю. Що ж, Бассі дозрівав на мужчину, і Марта знала, що в цій перехідній добі, «з пуху до пір'я», як тубільці її називають, вона мусить бути до нього як можна ласкавіша і повна уваги, якщо хоче свого синочка затримати при собі.

Священик знову довго проходжувався з Бассі і, крім денних природніх явищ, навчав його, як має оброблятися земля, як працювати біля дерев, як їх угноювати, як можна дати їм досить повітря шляхом окопування і зрушування землі. Теж навчив Бассі, як має садити какао, як треба піклуватися слабенькими його кущиками, добре їх угноювати та як охороняти обпорскуванням перед шкідниками. Про культуру кави та чаю панотець дав Бассі книжки. Між іншим, панотець повчив Бассі про те, що на Новій Гвінеї вживається випробований спосіб охорони слабеньких кущиків тим, що їх садиться в тінь капокових дерев, які своїм ніжним листям дають їм не тільки тінь і погній, але й помагають рости і вкріплятися.

У вільні хвилини Бассі працював на городах місії. Він управляв порепану землю в загони, гноїв її всілякими по-рошками, попелом, а особливо курячим послідом. Панотець помітив, що Бассі при цій праці має «зелену руку», бо все, щоб він не посадив, росло майже, до слова, під його рукою. Баклажани, салата, редька, огірки, дині, фасоль, червоний буряк, китайська капуста та цибуля — все це так і буяло під рукою доброго огородника.

Так само з великою запопадливістю працював Бассі і над культурою квіток. Розсадив до гарних і просторих рядків карафіяти, які перед тим душилися в великих скупченнях; підгорнув зінії; на гарденіях пообрізував дикі гіллячки; фіялки Нової Гвінеї розсадив уздовж доріжок так, що вже здалека синіли; а гібікуси підстриг аж до коронок так,

що виглядали, немов кущики рож; розтріпані кущі бугенвілії прорідив, а поодинокі вітки поприв'язував до приготовлених підпорів, які пізніше прикрашували кожний кут. Рожі, що цвіли під вікнами сестри Ганни, розмножив із нових паростків; теж із нових паростків франгіпані утворив алею. Майже всохлу пуніціяну збудив до нового життя і навіть кожний кущик папороті позеленив новою свіжою зеленню.

Бассі любив город, але він любив також і працювати на нім. Його наполеглива праця незабаром принесла користь, як церкві, так і бідній місійній кухні. Панотець у вільні хвилини помагав Бассі як радою, так і руками, і ця спільна праця обидвох їх ще більш зблизила.

Місія приготувлялася до Великодніх свят. З Ясси прийшли люди і переказали, що Рабу-Бія тяжко хворий, і що він хоче ще раз побачити Бассі. Панотець погоджувався з тим, щоби по святах Бассі знову відвідав діда і щоб навіть залишився в Яссі так довго, як того хотітиме. Справа в тім, що Бассі досі в костьолі паламарював і панотець хотів, щоби він ще відбув свою великодню церковну службу Божу, а вже по ній міг би йти і до діда.

Впродовж цих кількох днів Бассі був так зворушений, як ніколи перед тим, бо знав, що знову зустріне Сугу. Він також знав, що тепер не слухатиме жодних рад, але що піде за голосом свого серця. Він цілі ночі передумував над тим, як тільки переконати Сугу, що він уже справжній мужчина і що заслуговує на її кохання. Багато плянів будував він у своїй гарячій голові і знову їх валив, але все ж таки не міг придумати, як би міг чимсь приголомшити Сугу і тим здобути її пошану та любов до себе. І як же помалу плинули дні і ночі, протягом яких Бассі мріяв лише про одне — як заволодіти Сугою!

Костьол до Великодня був урочисто оздоблений. Бассі і Тумі прикрасили квітками кожний його куток. Вівтар же був оздоблений найкращими дзвінками, зіздами і серпцями, які всміхалися в світлі засвічених свічок. На самий Великдень костьол був переповнений людьми, так, що багато тубільців мусіли стояти зовні перед дверима через брак місця всередині.

Обидві сестри вже співали з дітьми «Алілуя», коли панотець підняв сяючий келех догори. В цей час Бассі думав над тим, які коралі має купити Сузі — кривавочервоні, а чи цитриновожовті. Та в цей же час нагло, з голосним ударом,

випавши з рук панотця, впав на підлогу келих, а сам священник, перевернувшись навзнак, упав якраз посередині вівтаря.

В костелі вмить настав великий струс. Обидві сестри швидко підійшли перед вівтар і, нагнулися над священником. Бассі звернув увагу, що обличчя священника було надзвичайно бліде, а очі закотилися під лоб.

Сестра Ганна наказала принести ноші і незабаром люди віднесли священника до його дому. Бассі ще не встиг скинути з себе червоно-білу блюзку, як сестра Ганна наказала йому принести лід з льодівнички, що була в кухні. Цей лід склали сестри до мішечка і поклали священникові на голову. Потім гострим ножом розрізали впоздовж велику жилу на його руці. Бассі бачив, як темна кров виринула з жили і швидко стікала до миски на підлозі. Бассі помагав сестрі Ганні втримати хворого в сидячій позиції, але він весь час беззвладно нахилився на лівий бік і Бассі мусів уживати всієї своєї сили, щоби втримати старого пана.

Панотець хоч після декількох довгих хвилин і розплющив очі, однак Бассі помітив, що вони були, немов покриті якимсь туманом і здавалося були непритомними. Не дивлячись на всі старання сестри, панотець уже не опритомнів, навіть і тоді, коли сестра Ганна впорскувала йому одну ін'єкцію за другою. Обидві сестри залишилися біля священника, тоді ж як Марта і Бассі, який лише щойно тепер міг скинути свою міністранську блюзку, відходили додому.

Марта безперестанку плакала, але Бассі не був спроможний зрозуміти — чому?

— Наш панотець помер, і має він смерть на носі і на язику! — з голосінням приговорювала Марта.

— Кожний з нас мусить померти, — це вже доля кожної людини! — розумно відповідав їй Бассі.

— Але він був такий добрий, і тепер хто знає, що з нами станеться!? — далі нарікала Марта.

— А що з нами могло б статися? — сказав Бассі. Священик помер, ми його поховано, на його місце прийде новий панотець, і все побіжить старою колією так, як ходило перед тим. Ти знову одержиш свою порцію рижу, м'ясну консерву, ляп-ляп і один фунт місячно, — відповів Бассі.

Марта якось не звертала на ці слова своєї уваги і все повторювала:

— Шкода доброї людини, шкода доброї людини!
Панотець помер, і на другий день похоронний дзвінок

десь опівдні сповіщав людей, що він відійшов на другий берег. Нашвидку викликаний лікар із Богії вже не міг учинити нічого іншого, як тільки потвердити смерть, що настала наслідком виливу крові до мозку. Він людям сказав, щоби приготували все до похорону. Панотець, теж із Богії, якого було викликано по радіо, віддав своєму духовному братові останню службу з побажанням: — «Хай тобі буде земля легкою!» — і потім поклав мертво тіло на вічний спочинок.

Багато тубільного люду прийшло відпровадити панотця і дуже багато з них плакало.⁷⁴⁾ Обидві сестри теж плакали, плакала і Марта і тільки очі Бассі були сухі і без найменшого жалю.

В той же самий вечір, по похороні, повідомив Бассі сестру Марію про те, що відійде до діда. Сестра Марія знала, що Бассі мав дозвіл піти до діда, але думала, що він цей відхід на деякий час відкладе, аж поки справи в місії унормуються.

— Залишися з нами ще на кілька днів, поки довідаємося, хто до нас прийде, і доки знову буде відчинена школа, — сказала йому сестра Марія.

— Ні, — рішуче відповів на це Бассі, — мій дід є тяжко хворий і потребує моєї помочі, і я, я взагалі не знаю, чи вже коли вернуся до місії; а за Мартою я прийду пізніше і візьму її до себе на плянтацію, — додав ще Бассі, але вже якимсь пановитим голосом.

Сестра Марія була тоді аж надміру приголомшена подіями і з тієї причини в розмові з Бассі не спостерегла значення його слів про небажання повернутися до місії.

— Марта залишиться в місії, — сказала сестра, — а ти можеш відійти, як тобі подобається.

— Ну, так тоді все гаразд! — промовив Бассі і почав задоволено собі насвистувати так бравурно, що сестра мусіла на нього аж крикнути.

Аж значно пізніше, коли обидві сестри сиділи за вечерею, сестра Марія згадала знову свою розмову з Бассі і почала радитися з сестрою Ганною над тим, як можна було б примусити Бассі обов'язково закінчити школу.

— Він уже дорослий хлопець, — відповіла на це сестра Ганна, — і нехай собі йде туди, куди його тягне серце. Нема сенсу примушувати когось робити щось проти його думки, тубільці дивні люди, і ми ніколи не проникнемо до їх загадкових душ.

— Якраз думаю над цим, сестро Ганно, що цей хлопець, мабуть, не має ані трохи вдячності й жалю в своїм серці для тієї людини, яка відійшла і якій він мав би бути вдячний за своє життя. І ось бачимо, що вся його думка тепер при дідові, в якого немає ні однієї доброї жили! — зауважила сестра Марія.

— Що ж можемо робити, — продовжувала стояти на своїм сестра Ганна, — коли він хоче туди, то нехай собі йде?! Кінець-кінцем, що ми про тубільців знаємо, . . . ви, я і вся решта нас? Чим довше людина живе між ними, тим менше їх розуміє, і вона ніколи не довідається, що в їх душі діється. Людина ніколи не знає, чи під покришкою прихильності та відданості не поширюється в них почуття ненависти та помсти. Вона, натомість, швидше має очікувати те, що в найтаємніших закомарках своєї душі вони ховають ненависть, забобонність і багато, багато інших річей, про які ми, білі, не маємо навіть здогаду. Я маю власний досвід, сестро Маріє, і завжди кілька разів денно ставлю собі питання: Чому, чому ті люди такі, — адже ж ми завжди лише про їх добро думаємо!?

— Правду кажете, сестро, і в кожному разі людина не може очікувати від них вдячності! — сказала на те сестра Марія і поклала свою стару голову між долоні.

Марта тієї ночі спала в кухні на рогожині, бо вона, як і всі тубільці, вірила, що дух панотця протягом кількох ночей блукатиме довкола костьола і парафії та покличе до себе першим того, кого побачить самотнім. Вона знала, що Бассі хоче відійти вдосвіта і тому рішила, що буде краще там, де є більш людей вкупі.

Бассі з апетитом повечеряв, а потім сів на сходах і почав роздумувати про своє дальше життя. Ніч була без хмаринки, а місяць плив собі на вільнім небі так вільно, як Бассі відчував тепер у своїм серці. Щастя, воля, свобода, — це було його великою метою, але тільки в цей момент він зрозумів і те, що лише тепер міг робити все, що хотів. Бассі аж заверещав із радості і в її запалі простягнув свої руки до осяйного місяця.

— Піду звідціль! — голосно сказав він, — так, піду раннім ранком і вже ніколи сюди не вернуся! Але чому ранком, чому ранком, коли я можу вже зараз йти?! Ніч ясна і дорога під час такої ночі буде цікавою пригодою! — нараз, нагло рішившись, сказав Бассі.

Марта знала про його ранішній відхід, але це нагле рі-

шення Бассі було їй невідоме. Бассі, натомість, своє нове рішення підкріплював ще й таким міркуванням: він собі в душі казав, що нічний відхід позбавить його потреби прощання і всіляких зайвих, на його думку, пригадувань. За кілька хвилин Бассі покінчив з пакуванням. Він до великої плетеної торби поклав усе, що було його: декілька книжок, червоний ляп-ляп, лук і стріли, стрілу суп-суп на рибу, спис, білу сорочку, батарейку, ніж, колекцію метеликів, декілька рідких мушлів та два фунти грошима, які він собі за весь час наскладав. Поглянув ще раз по хатині, де прожив стільки неплідних літ із Мартою і по хвилині енергійно вийшов.

Повітря було тепле, але й дорога була теж тепла від цілоденної спеки. Джунгля помалу поринала в сон. Високо в коронах пальм вітер легенько шелестів, широке бананове листя звільна хвилювалося і кожне стебло та кущ були посріблені місячним сяйвом. Змокрилі, крихкі квіти дихали п'яним запахом, і тиха ніч укрила ніжним серпанком утомлену землю.

Вздовж глибоких багнищ і на деревах танцювали свій танець тисячі тисяч святоїванівських мушок, що виблискували в п'ятні синявим і мінливим світлом. Жаби рикали високим тоном, цвіркуни наладжували свої вічно розладжені інструменти і цікади цей концерт джунглів супроводжували веселими кастаньетами.

Бассі міг лише помалу й обережно крокувати, бо боявся, щоб не наступити на гада та озирався довкола багнищ, чи не побачить червоних очей крокодила. Перестарілі дерева кидали дивацькі, страхітливі тіні, і з глибин таємних джунглів виблискували оранжеві вогники фосфору згнилих дерев.

Бассі ще ніколи і в глибокій ночі не бував сам у джунглях, і він почав зненацька відчувати, як ним помалу опановує якийсь страх. Оті безвладні сухі гілляки, що стриміли дотори, виглядали, немов руки кістків; кокоси, що впали на землю, здавалися йому білими людськими черепами; коріння й волокна вздовж дороги нагадували йому людські гомілки і, як на те, нараз згадав посиніле обличчя священика, який лежав спокійно в домовині і, здавалося йому, що в тій хвилині холодна рука священика знаходиться цілком близько його обличчя.

— Ех, талмате, звідкіля це в тобі так нагло з'явився страх — промовив сам до себе Бассі і почав передумувати над

тим, чому це людина, коли знаходиться цілком сама, боїться таких тіней, що найбільш подібні їй, людині?

Бассі почав тихо насвистувати, але швидко перестав, бо якраз проходив біля журливого потічка, а в нім, згадав він, могла бути схована Мазалай. При цій думці, переступаючи потічок, Бассі відчув смертельний страх.

Місяць був уже переплив через половину неба, коли Бассі дійшов до села Дугулава, що лежить майже на половині шляху до Ясси. Перед селом стояла сушарня, в якій селяни сушили кріп. Декілька псів з лютістю почали гавкати, коли Бассі наблизився. З сушарні вийшов молодий чоловік. Він, розглядаючись на всі боки, шукав того, хто сполошив його псів.

— Добрий вечір, брате! — поздоровив його Бассі, щоби звернути на себе увагу.

— Хто ти і що тут шукаєш такого пізнього часу? — запитав молодик.

— Йду до свого хворого діда в Яссі, болять мені вже ноги, маю спрагу та радий був би вже і відпочинути, — відповів Бассі.

— Ходи ближче, брате! — покликав молодик його і в цей же час ще декілька хлопців вийшли з сушарні.

— Та я тебе знаю, — сказав один із них до прийшлого, — ти Бассі з місії!

— Так, я Бассі, внук Рабу-Бія, що є люлюваем в Яссі.

— Вітаємо тебе, Бассі! — привітав його чоловік, який був старшим у сушарні. Ходи-но ближче та напийся кулав і поїж із нами, якщо ти голодний. Коли ж ти і втомлений, можеж з нами тут переспати аж до рана!

— Денум, денум, браття, — дякував Бассі, — а буду я, дійсно, вдячний вам, якщо зможу тут і переспати!

Хлопці дали Бассі печене таро і випитували про події, що сталися в місії. А потім Бассі ліг на рогожину і незабаром заснув твердим сном.

Сонце вже стояло на обрії, коли Бассі прокинувся. Він спочатку не міг собі добре усвідомити, де знаходиться, але швидко второпав, що йде до діда і що там побачить принадну Сугу. Думка, що може за декілька годин зможе її погладити по обличчі і знову почути її дзвінкий сміх, створила увагу, яка пробігла всим його тілом, радість же його була така бурхлива, що в тій хвилині йому здавалося, що міг би обняти весь світ. Згадав, що хотів купити для Суги коралі. Тому почав випитувати хлопців, чи немає де тут

поблизу якоїсь тубільної крамниці. Хлопці сказали йому, що в кінці села є крамниця білого пана і що в ній можна все купити.

Подякувавши хлопцям, Бассі пішов. Коли ж дійшов до означеної крамниці, мусів довго чекати, поки білому панові милостиво забажалося спостерегти декількох тубільців, що сиділи вже від ранку на траві, курили цигарки і терпеливо очікували на те, коли то білому господареві забажається, нарешті, відчинити крамницю, щоби вони могли дещо собі купити.

Бассі вибрав для Суґи довгий шнур червоних коралів і ніяк йому не перешкоджала та обставина, що за ті коралі мусів заплатити аж десять шилінгів. Довго він тримав на долонях коралі, любуючись ними, аж поки сховав їх до торби. Мріяв, як то сам покладе коралі довкола стрункої шиї Суґи і як потім погладить її пуп'янки і то якраз так, як радив йому Цітро. Для діда мав Бассі у торбі декілька вже вживаних лез, якими напевно голився небіжчик отець. Для Б'єр мав він велику червону хустину, яку йому подавала колись сестра Марія.

Бассі наближався до Ясси з великою радістю, стежачи при цьому за срібними хмарками, на небі а на землі за шумним морем, яке від вітру піднімало хвилі, що розбивалися об скелі, виблискуючи тисячами райдужних барв.

Бассі рішив, що спершу відвідає Суґу, бо й хата її стояла на царині села йому по дорозі. Його кроки чимраз то все швидшали, а серце било, як кінське копито. Вже здавля він побачив дим, що виходив із крайньої хатини, що ж було знаком того, що Суґа дома. Нарешті, Бассі побачив її і відчув слабке хвилювання в своїх колінах. Суґа сиділа біля вогнища з малим чорним кошеням. Коли вона гладила те чорне створіння, її червоні уста принадно всміхалися і Бассі в тій хвилині дуже заздрих тому чорному коцурові.

Бассі витягнув із торби червоні коралі і зупинився близько біля Суґи, шепочучи:

— Суґо, мое солодке ман'ґо, Суґо, моя червона квітко!

Суґа спочатку обережно розглянулася, а потім дзвінко засміялася, кажучи:

— Вітаю тебе, Бассі, мій голубчику! — і при тім радісно викрикнула, жадібно дивлячись на червоні коралі, які Бассі тримав на долоні.

— Це дарунок тобі, мое солодке ман'ґо! — промовив Бассі, не спускаючи з неї своїх похитливих очей.

— Ходи краще до хатини і начепи коралі сам на мою шию, мій хлопче! — сказала Суга і взяла Бассі за обидві руки.

— Це є той другий дзвінок! — подумав Бассі, бо якраз відчув, як ним пробігло друге гаряче хвилювання.

Суга ж зручно притягла краї сплетеної очеретини, що висіла, замість дверей, і потім привабно лягла на рогожу, заклавши обидві руки за голову.

— Ох, яка я рада, що ти прийшов! — всміхалася Суга. Думаю, що старий вже швидко вмере, а потім, потім уже ніколи від мене не відійдеш... Адже ж так, мій голубчику?!

— Ні, ні, вже ніколи від тебе не відійду, — тихо сказав Бассі і почав начіпляти на її шию червоні коралі.

Суга почала гладити Бассі по обличчї і при цім голос її бринів так улесливо і лагідно, як дзюрчання срібного потічка.

— Які в тебе м'які і пружисті вуха, як у малого підсвинка! — сказала Суга і притулилася всім своїм пружним тілом до нього.

Бассі висмаковував третій дзвінок і коли він ледве доткнувся її пуп'янків, Суга раптово й бурхливо його рвонула на себе, вигинаючись під ним, мов дерево під напором бурі.

В цім третім подзвінні Бассі, справді, забув, що, крім Суги, ще щось на світі існує, ба, забув навіть і те, що він, властиво прийшов відвідати хворого діда.

— Воно буде краще, мій голубчику, якщо вже зараз відійдеш! — пригадала йому Суга, коли випила медовину аж до самого дна келиху. — Люди могли б сказати старому, що ти в мене спав і старий міг би розгніватися і на тебе і цілком можливо, що й мене перед смертю набив би.

— Не бійся Рабу-Бія! — заспокоював її Бассі. — Тепер тут я, щоби тебе перед усім охоронив!

— Справді, перед усім? — якось глузливо запитала Суга, і Бассі відчув, що якраз тепер прийшов його момент, коли він мусить довести, що є справжнім, сильним чоловіком.

— Я тебе, Суго, охороню перед усім і навіть перед тим червоним хлопчиськом, якому поламаю ноги й руки, якщо ще раз побачу тебе з ним! — вигукнув Бассі.

— Ого-го, мій голубчику, тільки ти так дуже не хвалися, — сміялася Суга, — ти краще на ділі, в поєдинку з ним покажи, що ти дужчий за нього!

— Це також і покажу! — відповів, але якось пригнічено,

Бассі, згадавши дужі і м'язисті плечі червоного суперника і почав збиратися до відходу.

Однаке Суга почала знову його гладити і ласкати і вони знову вернулися до третього подзвону і вже потім розійшлися в добрім настрої і з обіцянкою, що ввечорі побачаться.

Рабу-Бія сердечно привітав Бассі так само і Б'ер, яка тепер мала в очах велику журбу. Кікі вже цілий місяць відпочивала на мат-мат, де Рабу-Бія поклав її до вічного спочинку. Бассі за кілька хвилин розпізнав, що дід його тяжко хворий. Його тіло зморщилося, колісь іскристі очі погасли, ноги й руки спухли, вже не міг ходити і кілька днів лежав на рогожині без харчу, як йому додатково сказала Б'ер.

— Я хворий, мій сину, — нарікав Рабу-Бія, — все моє тіло вичерпане і болить мені, не маю охоти до їжі і курення.

— Але, але, Рабу-Бія, за кілька днів воно знову все покращає і будеш здоровим, як риба! — потішав діда Бассі.

— Ех, це твої тільки токі-токі⁷⁹⁾, хлопче, і це дуже гарне з твого боку, що хочеш мене потішити, але я сам добре знаю, що зо мною зле! Так, так, велика хвороба вмістилася коло мого серця і вже дуже швидко піду туди, де вічна тьма. Це я добре знаю, як воно починає: коли бетелевий оріх починає палити в беззубих яснах, коли шкіра на шлунку втратить пружність і робляться з неї шматки, коли волосся посивіє, як вигаслий попіл і кожний клуб у тілі болить, — так це і є перший початок кінця. Не цікавить мене вже моє довкілля, горючі вогні не тішать моїх очей і я добре знаю, що зубата смерть помалу приготує останній похід.

— Я, діду, піду знову до місії і попрошу сестру Ганну, щоби вона дала тобі, тумбуне, добрий лік, — пропонував Бассі.

— І йди до чорта з такою медициною, яку мають у місії; така медицина мені вже не допоможе! — рішуче викрикнув Рабу-Бія.

— Так тоді приведу чародія Ікамі, щоб дав тобі він ліки і щоб вимасував каміння з твого тіла, — знову пропонував Бассі.

Б'ер полишила обидвох їх самих і почала перед хатиною запалювати вогонь. Старий трохи випростався, обтер собі долонею ніс і по хвилі сказав:

— Так, так, сину, йди до Ікамі і скажи йому, щоби до мене прийшов та вимасував мені каміння з мого живота.

Але, правду між нами кажучи, я багато не вірю в ті масажі. Моє тіло потребує лише одну єдину медицину, яка мені завжди помагала, але ти мені її принести не можеш. Моє дуплаве і вишептане тіло потребує крихкого м'яся молодой людини, а це те єдине, що може мені допомогти, тоді ж як медицина з місії або чародій Ікамі мені не допоможуть, бо моє дерево життя вже від кореня гние.

Бассі глибоко задумався і майже не почув останніх дідових слів.

— Так, так, — продовжував свою думку Рабу-Бія, — я вивершу ту трійку призначення... в нас завжди мусять умерти три люди за собою, щоб дух мав бодай на хвилину спокій. Перша була Кікі, другий — панотець, а той третій, Бассі, буду я... Га, а чи ти, сину, слухаєш мене взагалі?

— Але певно, що уважно слухаю тебе, тумбуне!

— Все, що тут полишиться, буде твоє, — промовляв далі дід до Бассі, — одначе мос берло, райкова корона та інші подібні дрібниці, — ті мусять йти зо мною спати. Ти, мабуть, знаєш сам, що це є старий наш звичай. Весь реманент для плянтацій, суп-суп, списи, хати, землі, дві великі нові каної, — все це буде твоє і роби з ним, що хочеш.

Рабу-Бія по цих словах мусів був зупинитися і якусь хвилину віддихав, а потім продовжував:

— Полишаються після мене дві жінки. Я був би дуже радий, щоби ти лишив цю хатину для Б'єр і щоб ти їй дав теж великий город на Арум. Щодо Суги, можеш її без милосердя вигнати, якщо сама не втече з тим хлопчиськом, з яким тягається довгими ночами.

— Це той червоно-намальований хлопчисько з сінг-сінгу? — з цікавістю запитався Бассі, якого під час дідових слів укололо аж десь коло серця.

— Так, так, якраз той самий! А ось недавно обидві його жінки так намилили Сугу, що цілих чотирнадцять днів не могла вийти з хати. Суга — стерво і бережись її, сину, більш, як отруйного гада! — сказав старий і кріпко сплюнув. Ось так, як кажу, так ти, сину, й вчини! Мене поклади в ті місця, які я вже тобі показав, і поклади з усіма почесними й церемоніями. Теж не забудь розділити між бідними людьми трохи грошей та мушлів, бо це все належить до похорону Рабу-Бія, і ти нічого не забудь!

— Нічого не забуду, тумбуне! А тепер уже хочу йти до чародія Ікамі, щоби ще за дня туди дійти, — сказав Бассі.

— Так, так, хлопче, йди, але ще поклич мені Б'єр, щоби

вона обіклала мені ноги гарячим камінням, бо вони мені якось постійно все більш і більш мерзнуть.

Прийшла Б'єр. Бассі поміг їй обслужити діда і приобіцяв, що догляне його, поки вона принесе потрібне таро. Потім Бассі з'їв печену бараболу, роздушив декілька бетелевих оріхів, напився води, а після того з охотою закуриив цигарку, яку йому дала Б'єр. Він ще раз подивився на Рабу-Бія і, побачивши, що він задоволено дихає і спить, пішов у напрямі Кікіної хатини.

Бассі з усіх боків оглянув Кікіну хатину і в душі плянував, як її знову поставити та з чого в першу чергу розпочне, коли дід умре. Однак в цю мить нагло звернули на себе його увагу дві нові великі каної, про які йому якраз перед хвилиною говорив дід і які тепер належать йому.

То були гарні човни. Бассі з цікавістю обдивлявся гарну різьбу і любовно погладив рукою гладко обтесані їх стіни. «Є тверді і гладкі, як пуп'янки в Суґі!» — подумав Бассі, і тут у нього в голові нараз зродився плян. То був плян, про який він думав увесь час, але не уявляв його собі виразно і тільки щойно тепер цей плян повстав цілком ясно перед його очима. В першу чергу, він мусить доказати Сузі, що є справжнім мужчиною, а в другу чергу — дати хворому дідові медицину, яка єдина його оздоровить!

Бассі на хвилину сів, щоби докладніше обдумати свій плян, але незабаром знову встав і швидко пішов до хатини Б'єр. Швидким поглядом переконавшись, що старий спить, він почав крадькома збирати до своєї торби все, що потребував для здійснення свого пляну. Із збірки дідової він узяв чорне папужене пір'я, дзьоб горнобіла і декілька списів, що лежали в куті. З торби він вийняв усе те, що йому здавалося непотрібним і потім вийшов із хати. З попелу він ще витріб декілька печених барабол та з-під хатини взяв бамбукову палицю з водою, і все це поклав до човна.

Хатина Кікі стояла майже на самім морським березі, так що Бассі потребував лише малого зусилля, щоби спустити човен на воду. Бассі був дуже радий, що ніхто його тепер, коли він відштовхнувся від берега, не бачив.

Сонце вже схилялося за могутні верхи гір, коли Бассі виплив на широке море. Як мету своєї подорожі, він поставив собі — доплисти до досить віддаленого острова Боагм. Досі все йшло йому так, як воно було уложено в його пляні. Море було спокійне, на небі було повно яскравих зір, серпок місяця всміхався, повітря пахло свіжістю, яку приносив

мирний вітерець. Міріяди неонових риб весело переганялися вздовж човна, то тут, то там елегантною дужкою вискакували з води дельфіни і не раз могутнім розмахом перевалювалися канібальська акула.

По опівночі значно похолоділо, і Бассі змушений був надягнути на себе все, що тільки відповідного знайшов у торбі. Коли розвиднілося, Бассі був уже біля Боагму, але залишився з човном у мілкій затоці. Трохи там переспавши, Бассі вийшов із човна з списом у руці і торбою на плечах. Сонце почало вже припікати золотим промінням. Бассі обережно роздивився довкола і крадькома пішов уздовж берега.

Повільними й обережними кроками волікся Бассі вузькими доріжками біля тінистих дерев. Був стомлений і спраглий, а тому присів біля прудкого потічка, щоби напиться кристальночистої води. Але тільки трохи нагнувся до води, як Бассі побачив малого хлопчину, що надходив. Серце його почало міцно битися, і він цілком забув про спрагу.

Хлопчина мав перекинені через плече декілька кокосових лан, його ляп-ляп був забруднений болотом, у яким, правдоподібно, недавно бродив, а в розтріпаній голові тріпотіло когутяче перо. Бассі дав можливість хлопчині прийти аж до потоку. Після цього, пильно розглянувшись навкруги, він тихо закашляв. Хлопчина здивовано подивився і, побачивши Бассі, мило до нього всміхнувся.

— Добридень! — поздоровив Бассі хлопця, намагаючись приємно усміхнутися.

Поздоровлення хлопця дуже потішило, бо, мабуть, сталося це перший раз у його житті, що хтось його поздоровив. З цієї причини він поважно відповів на поздоровлення:

— Добридень, чужинче, а що ти тут шукаєш у наших краї?

— А про це я теж і тебе хочу спитати, — сказав Бассі, — що ти тут шукаєш?

— Я маю тут поставлені пастки і сільця на куки⁷⁶⁾, а вчора я приніс сюди багато принадних речей, щоби багато куків зловилося, — відповів хлопчина.

— А чи далеко звідсіль до села? — запитався Бассі.

— Звідсіль є чималий шматок, але, якщо підеш дорогою через саґ-саґ, як я це роблю, то до села недалеко, — сказав хлопець.

— Чи ходиш до школи, що вже так добре вмієш піджен⁷⁷⁾ говорити? — вивідував далі Бассі.

— До школи ще не ходжу, а почну ходити аж по Різдві. Але мої два старші брати ходять до школи, а я від них багато навчився.

— А що робить твій батько? — знову питав Бассі.

— Мій батько ловить крокодилів і шкіри з них продає білим панам.

— А чи є тут багато крокодилів?

— О, еей! Є їх тут багато і якраз у тім багні за саґ-саґом багато їх валяється і за денного світла.

— А ти не боїшся крокодилів? — спитав Бассі і ненароком подивився, чи його спис лежить на досяг руки.

— Ні, я не боюся, але я обережний! Батько часто бере мене з собою на лови, і вже наперед мене навчає про небезпеку. Але тепер вибач, брате, що я так дуже цікавий, скільки тих куків мені зловилося! — сказав хлопчина.

Хлопець нагнувся над берегом і зо сміхом почав ловити куків.

Бассі поглянув на всі боки, а потім теж швидко зігнувся, щоб узяти свій спис. Маючи вже спис у руці, Бассі вперто вдивлявся в хлопця, в душі вимірюючи місце, де знаходиться його серце.

В цей момент хлопець якраз вирівнявся і, зустрівшись поглядом з очима Бассі, спостеріг у руці його спис. З жаху великі очі хлопця ще більше розширилися, і він так проникливо закричав, що аж Бассі злякався. Одначе в тім же моменті спис Бассі засвистів у повітрі і прудким шелестом зупинився там, де знаходилося хлопцеве серце. Вистрикнув малий струмок крові і в переляканих очах хлопця залишився жах, що помалу переходив у застиглість та на скривленому обличчі промайнув вираз погасаючого життя. Ще декілька смертельних здригувань стрясло хлопцевим тільким... і настав кінець.

Хлопчина лежав нерухомо на землі, тримаючи й досі в руці волокна, якими хотів зв'язати зловлені куки. Бассі в цей момент не відчував жодного жалю ані докорів сумління, лише серце його пульсувало швидше. Висмакувавши почуття перемоги, як воно впливає на душу, Бассі по хвилині докінчив своє страшне діло. Великим ножем він відокремив голову від тіла і відрізав хлопцеві праву руку.

Бассі навіть не передчував, що ще по смерті буде текти стільки червоної крові з такого малого тіла. І ось ця тепла кров тепер на нього впливала якоюсь страшною депресією. Бассі поспішав, — одначе не міг перемогти в собі те хви-

лювання, яке йому перешкоджало в праці. Нарешті, замотавши здобич у великі бананові листки, він укинув усе до торби. Хлопцеве ж тіло швидко відніс туди, куди хлопець ще перед хвилиною показував, як на місце крокодилів, і вкинув його при дорозі до трави, де росли саґ-саґ пальми, де було найбільше багна. Тут же при дорозі знайшов велику мушлю, так звану «криломотилю», взяв її з собою, щоби з її поміччю змити кров, що залишилася на березі потоку.

Бассі працював швидко, бо знав, що чим сонце більше пригріватиме, тим більше людей ходитиме цією дорогою. Ще раз переконався, чи добре замів за собою сліди, Бассі після того спішно втікав до свого човна. Все йому повелося так, як мав у пляні і, головне, що ніхто з боамських людей його не бачив. Назад Бассі плів проти течії, і тому плавба була набагато тяжчою тепер. Знеможений втому, він зупинився на однім пустім острові, де знову оглядав свою здобич. Але й тепер знову повторилося в нього дрижання ніг і рук, а якийсь спідній тон в його душі нашіптував йому Цітрову мораль про те, що не вчинив він добре. Одначе, ніби для виправдання себе він шептав сам до себе: «Це для тебе, Суґо, а також і для тебе, Рабу-Бія, щоби ти був знову здоров!»

Бассі розпалив огонь і почав свою здобич вудити в димі, щоби позбавити її солодкого запаху та запаху крові. Бассі зловив і маленьку рибку і спік її на вогні. Одначе, хоч і був голодний, з'їсти не міг ані крихти, бо кожний раз здавалося йому, що риба пахне кров'ю. Щоби прогнати голод, з'їв кілька бананів, які зірвав був ще на Боатму, і рішив вернутися до Ясси аж за темної ночі.

Він лише здалека спостерігав, як помалу гаснуть вогні і коли побачив, що перед хатиною Суґи ще хлипає малий вогник, Бассі зупинив човен і почав оздоблюватися, щоби стати перед Суґою, як справжній ловець. Обличчя розмалював собі чорними пругами, чоло оздобив головою горнбіла, до волосся застромив чорне пір'я папуги і тихими кроками наближувався до хатини Суґи.

Суґа тієї ночі була сама і якраз засипала на роґожині. Срібний місяць виґойднувся з-за хмарок, коли Бассі заступив до хатини Суґи.

— Хто це? — запитала спросоння Суґа.

— Це я, твій ловець Бассі, моя голубко!

Суґа швидким рухом відкинула очеретянку і з відкри-

тими від жаху устами побачила в місячнім сяйві оздоблену голову Бассі.

— Що за машкару знову маєш, Бассі-Бія, що то за крадене пір'я знову маєш? — запитала неprivітно Суга.

— Ні, ні, моє солодке манго, — це пір'я не крадене, але цілком посвячене мужнім чином! Аж тепер буду в твоїх очах справжнім мужчиною, бо маю гарну здобич та медицину для хворого діда! — відповів їй Бассі.

— Старий вчора помер, — байдуже промовила Суга, — але покажи-но мені, мій ловче, що то маєш там у торбі.

— Кажеш, моє манго, що Рабу-Бія вмер? Ну, то нічого, — він був уже старий і хворий, а кожна людина мусить умерти... Але тепер ти будеш лише моя! — сказав Бассі і пригорнув Сугу до себе.

Суга його, однак, відштовхнула і знову сказала:

— Покажи мені, що маєш в своїй торбі!

Бассі був трохи обурений тим поштовхом, але, опанувавши собою, вийняв із торби здобич і поклав її до рук Суги. І знову відчувся йому в повітрі той відомий йому солодкавий запах і в шлунку Бассі щось повернулося відпорністю. Суга ж тепер ніжно погладила дзьоб горнібіла, згорнула з чола Бассі пір'я папути, погладила його намальоване обличчя і притулилася до нього, нашіптуючи улесливі слова:

— Бассі, Бассі, мій ловче, мій голубчику!

Обличчя Бассі горіло розчуленням, і в його нутрі піднімалися всі накопичені досі почування. На цей момент Бассі чекав так довго і тепер був певний, що його велике і палке бажання буде, нарешті, короноване успіхом. Суга й досі тримала в руках нерозгорнуту здобич, коли Бассі їй сказав:

— Я приніс дідові медицину, але, якщо він помер, то вже нічого не вдієш. Важливе тепер те, що твоя розквітла краса належатиме лише мені!

Суга прикинула головою і з горячковим поспіхом почала розгортати пакунок. Але як тільки поглянула до його середини, викрикнула пронизливим голосом:

— Бассі, Бассі, що ти наробив? ... Та ж то дитяча голова! ... Ти забив людину, а я думала, що ти зловив дикого вепра!

— Не будь немовлям! — крикнув на неї Бассі. Адже ж ти сама казала, що з мене не буде доти справжнього мужчини, поки не стану власником людського черепа! Це голова з Боаму, отже, я хотів зробити дідові радість, щоби міг він у спокої вмерти, знаючи, що наш рахунок з боамським

вирівняний!... А, головне, я хотів спричинити радість тобі, моя чарівна квітко!

— Гм, це все, що говориш, дуже гарне, але, Бассі, випадок цей досліджуватиме поліція, а що буде потім? — зауважила Суга.

— Ех, що від цього залежить, що поліція справу досліджуватиме? Мене не знайдуть, бо я свої сліди добре затер, а крім того, ніхто мене ані під час чину, ані на дорозі не бачив! — розважав Бассі.

— Бассі, ти говориш дурниці, а поліція має довгі пальці! Слідитимуть і гонитимуть тебе так довго, як наші мисливці гонять дику звірину і зацькують тебе до смерти. Адже ти не звичайний забобонний канака⁷⁸⁾, але вчений хлопець із місії, який мусить знати, що робить. Томуто уряд поставить тебе перед суд, — сказала Суга і почала, скакаючи по хаті, реготатися гістеричним сміхом.

Бассі тільки стояв, відкривши рота, і при цьому відчув, як якесь почуття непевності починає стискати його горло.

— Знаєш, мій голубчику, що тобі може бути? Цілком можливо, що спочатку поставлять тебе перед суд, після того поставлять тебе над пропастью, голову твою прикріплять до ключки, і вона хилитатиметься: бим-бам, бим-бам, як церковні дзвони! Кажу, що це тобі може трапитися так, як вже багатьом таким, як ти, трапилось. Ха-ха-ха-ха! — сміялася Суга якимсь скрегочучим сміхом, немов втративши розум.

Стиск у горлі, який недавно Бассі відчув, тепер почав ставати все дужчим і нараз напав на нього нагло жахливий страх. Коли примкнув утомлені повіки, в цей момент повстав дуже ясно образ, який вже одного разу бачив він у житті. Це був повішений чоловік із Сангвама секти, який гойдався на дереві. Очі його були вирячені, а з них палав такий жаж, який Бассі бачив у очах боамського хлопця, коли останній уздрів у руках Бассі спис.

Швидким рухом зірвав Бассі зо свого чола дзюб горнбіла, позирив усе пір'я, що оздоблювало його волосся, плюнув собі на долоні і почав стирати барви з розмальованого обличчя. Бассі подивився в темряву ночі і паніка затрясла всім його тілом, серцем і душею. Кровообіг ніби йому зупинився, і холодний піт виступив йому на чолі і на всьому тілі, яке тряслося, немов у лихоманці.

Бассі в п'ятні не міг бачити заблиску в гадючих очах

Суґи, а коли вона діткнулася його рукою, то цей дотик тепер здавався йому цілком байдужим.

— Тепер уже мене, Бассі, з моєї хатини не виженеш, правда ж? Тепер уже все, що є твоє, то буде й моє, правда ж, голубчику? Бо тепер я маю тебе в своїх руках, так же, голубчику? — сміялася Суґа, а Бассі в цій хвилині навіть добре не розумів її скреготання. А по хвилі Суґа продовжувала: — Але ти, голубчику, мусиш звідсіль відійти і то ще цієї ж ночі. Ходи-но сюди та відпочинь трохи зо мною на рогожині, а над ранок спільно закопаємо твою знамениту здобич глибоко в землю, а потім ти знову відпливеш кудись на човні. Ходи, ходи, мій ловче! — кликала Суґа до своїх обіймів.

Бассі стояв, як соляний стовп, і деркотів зубами, промовляючи:

— Ні, ні, я не можу стримуватися, я мушу зараз же відійти, поки поліція мене не зловила, я мушу йти зараз же, зараз же!

Бассі ще ніколи в житті не відчував стільки страху і неспокою, як у цю хвилину.

— Ходи зо мною, Суґо, — сказав він плаксивим голосом, — ходи зо мною, бо я тепер страшенно боюся!

— Ех, ех, голубчику, ти боїшся... а якраз ти хотів мені показати, що ти вже справжній мужчина! Ох, ні, Бассі, я не можу з тобою йти, я не можу, а ту кашку, яку ти собі зварив, з'їж, голубчику, сам без мене! Мені і тут добре: маю своїх приятелів, маю над головою дах, маю свої городи, — отже, чому я мала б іти з тобою? Адже ж ти ще навіть не виріс «з пуху до пір'я», нічого не вмієш! Так, чому я мала б з тобою тинятися світом?

— Але, Суґо, я тебе кохаю і все, що я тепер учинив, для тебе вчинив, щоби здаватися в твоїх очах таким, яким є той червоний хлопчик-ко, що крутиться довкола тебе!..

— Ех, тари-бари-розтабари! Той червоний мені так милий, як і решта, але вір мені, Бассі, що з них усіх люблю тебе найбільше! — сказала Суґа і тісніше притулилася до Бассі.

— Геть від мене! — тверезо вже вигукнув Бассі, — тепер я вже тебе не хочу, бо ти жінка з душею чорта! Бувай здорова, Суґо, я піду тепер туди, куди очі мене поведуть, бо тут залишатися не можу!

Бассі почав швидко складати свої речі і здобич до торби.

Вчинивши це, він якийсь час стояв нерішучо розгублений, роздумуючи над тим, що має робити.

— Не гнівайся на мене, мій голубчику, — вже лагідно промовила Суґа, — але я не можу йти з тобою, бо це викликало б підозру, — адже багато людей, як Б'єр чи Цітро, добре знають, що ми належимо одно одному. Йди сам, візьми човен і пливи туди, куди поведуть тебе твої очі та почуття! А ми тут з Б'єр поховаємо Рабу-Бія зо всіма почеснями й церемоніями на те місце, яке він собі ще за життя вибрав. Ти йди на короткий час на пробу, йди працювати десь на плантації. Якщо ж усе таки поліція тебе знайде, скажи їй, що ти втік із місійної школи, бо там, скажеш, тобі не подобалося, і що ти боявся, щоби тебе примусом не приневолили таки до тієї школи ходити. Пробуєш десь там місяців кілька і потім знову вернешся. Чекай на тебе, голубчику, бо ти так дорогий моему серцеві, ... чекатиму на тебе, мій ловче, і цього ти ніколи не забувай!

Спокійні й розважні ці слова Суґи вплинули на роз'ятрєну душу Бассі немов бальзам, і він трохи заспокоївся.

— Справді чекатимеш на мене, Суґо? — озвався покірливо Бассі.

— Буду, мій ловче, буду — один, три, чотири роки, а якщо буде потрібно, то й довше, але в кожну хвилину, коли б ти не повернувся, завжди привітають тебе мої гарячі обійми!

— Суґо, моє ти солодке манґо! — заплакав із глибини своєї душі Бассі і погладив її тепле обличчя та пуп'янки, взяв торбу і рішучо пішов у тиху ніч.

— Бассі, голубчику, вернися мені швидко! — ще зачув Бассі її солодкий голос, віддаляючись від хатини.

Але, як тільки опинився на самоті, відчув Бассі знову невимовний страх та занепокоєння. Ця тиша темної ночі знову пробудила в нім дрижання, і він лякався кожної тіні, яка падала йому через дорогу, та кожний шелест у кущах викликав у нім жах, бо в усім убачав караючу руку справедливості. Торба, що була в його руках, вогнем його палила, і його єдиним бажанням тоді було якнайшвидше позбутися дитячої руки й голови, бо він знав, що ця здобич може привести його на шибеницю. Немов цькований пес, пришкандибав він до каної, яку перед тим був прикріпив тяжким камінням. Тепер каміння він узяв із собою до човна і з усієї сили відштовхнув його від берега.

Човен жажливо затріщав і почав наповнюватися водою, але Бассі горячково працював аж доти, поки, нарешті, цілком відштовхнувся від берега. Могутній приплив почав жбурляти човном, як оріховою шкаралупою, але Бассі одно тямив, що, живий чи мертвий, він мусить вибратися геть із Ясси і тому тяжко боровся з кожною хвилиною, яка намагалася його човен змести до бурхливої стихії. Нарешті Бассі добрався до течії і кожний засяг весла спричиняв йому приємне почуття уникнення небезпеки.

Небо було чисте, і лише блідими, заблисками слабенько світила зоря Аману і за нею Бассі визначив собі шлях до Богії. Коли почали проблискувати ясні хмарки і червоніти небо, вийняв Бассі з торби пакунок із дитячою головою, затажив його камінням і вкинув до глибоких вод бурхливого моря.

Бассі дивився на вкинутий до води пакунок доти, поки він цілком зник у глибинах, але якраз у цей момент опанував його справжній жаль над заподіяним страшним вчинком.

Він ясно бачив у цім моменті перед собою знову усміхнені довірливі очі малого хлопчини, його в'юнке тільце, сповнене хлоп'ячої втіхи, і щойно тепер Бассі цілком зрозумів свій великий злочин.

Не звертаючи уваги на те, що вода наповнила човен майже до половини, Бассі сів на його край, взявся руками за голову і почав розпачливо плакати, як мала дитина, не відчуваючи жодного сорому, і лише сумління його вказувало йому на його непростимий злочин.

Човен почав потопати, і це привело його до пам'яті. Він великою мушлею почав вичерпувати швидко воду. Інстинкт самоохорони змушував його горячково й швидко працювати, щоб не втопитися на широкому морі. Бассі був голодний і спраглий, але в його торбі не було шматка хліба, ані краплі води...

Коли зійшло сонце, було видно, що прекрасний день знову починався. Небо було блакитне, накопичені хмари вітер розганяв, море виблискувало золотом та зеленню смарагду, тоді як надувані хвилі розбризкувалися ніжними лямівками. Та Бассі того дня, однак, із тієї краси нічого не бачив і єдиним його бажанням тоді було — відплисти так далеко, щоби ніхто нічого про нього не довідався.

Цілу ніч і цілий день плив він на своїй шкаралупині шумним морем. Разом із упертим почуттям голоду та спраги

знову прийшла відома депресія і страх перед тим, що станеться, якщо поліція відкріє, що він забив людину.

«Мушу дати собі якесь інше ім'я», — сказав сам до себе Бассі і був у цей момент вдячний тій нагоді, що Рабу-Бія ще й досі не витатував йому на руці його повне ім'я. «Але як себе назвати маю», — передумував він, — «та як жити, щоби заглушити погане сумління? Яке ім'я маю собі дати, щоби воно не було підозрілим?» — міркував далі Бассі. «Дам собі ім'я Тумі, ... ні, ні, — воно нагадувало б мені місію! Дам собі ім'я Уруру, — ні, ні, — це звучить так незвичайно, а, крім того, це ім'я мають так багато боамських людей! Хіба дати собі нове ім'я Тагіллі? — Так, так, — це буде моє нове ім'я, а щодо того, щоб ніхто не довідався звідкіля я походжу, скажу, що моє рідне село Нубія!»

Ця нова думка знову піднесла підупалий дух Бассі.

Сонце вже схилялося на захід, коли Бассі побачив, що його човен тріснув у половині, і довгий шрам швидко поширювався. «Каноя, очевидно, довго не була в воді і розсохлася, стоячи під хатиною», — подумав Бассі. «Це цілком можливе, але при тім бачу, що мої тумбуни дають цим мені знати, що якраз у цих місцях маю зупинитися і шукати праці», — робив висновок із своїх міркувань Бассі і почав веслувати в напрямі близького берега.

Він уже здалека побачив кілька домиків, а коли краще потім розглянувся, побачив теж, що довкола тих домиків знаходиться велика плянтація.

Бассі якраз доплив до берега, як у той же момент його човен розколовся на дві частини і в його руках залишилося тільки весло. З веслом та з торбою він з трудом добрів аж на берег, а після того вже за п'ятьми в мокрім ляп-ляпі наближався до села.

Вже здалека видно було в селі вогні. Судячи по домі, який Бассі побачив ще за сутінків, видно було, що плянтація належить білому панові. По дорозі до села Бассі спіткав декількох тубільців, що верталися з праці. Він почав їх випитувати, чи не міг би одержати працю на плянтації.

— Чому ти хочеш працювати на плянтації? — спитав його старший чоловік, дивлячись на Бассі з недовірям.

— А тому, що ця праця мене завжди дуже цікавила! — відповів старшому з найприємнішою усмішкою Бассі.

— Гм, якщо це є так, то можу запровадити тебе до мого

пана і, можливо, що він тебе прийме, бо якраз потребує нових людей для нових корчів какао.

Бассі проковтнув кілька бананів, які йому його спільник запропонував, а потім із биттям серця зупинився перед бюром білого пана.

Плянтатор був старий і добросердечний пан, і він, не питаючись Бассі спочатку ні про що, лише оглядав хлопця з голови до ніг.

— Як тебе звати? — спитав він останнього.

— Я звуся Тагіллі, а моє рідне село Нубія! — виразно відповів Бассі.

— А що тебе привело на мою плянтацію і чому якраз у мене хочеш працювати? — спитався плянтатор.

— Я люблю працю і від своїх найменших літ завжди хотів працювати на плянтації та надіюся, що будете мною задоволені.

— А нехай тобі хрін, хлопче, — ти балакаєш англійською мовою краще, ніж я! — засміявся плянтатор. — А де ти навчився так говорити?

Бассі знав, що зробив помилку, бо білі панове не люблять, коли хтось із тубільців говорить краще, як вони.

— Моя сестра ходила до школи і я від неї трохи навчився, — сказав Бассі-Тагіллі.

— Ну, з цим усе було б гаразд, але чи вмієш, хлопче, взагалі працювати на плянтації?

— Почасти: вмію збирати оріхи, вмію їх косити, вмію землю гноїти й чистити, але досі не маю практики з сушенням кропу.

— А чи хоч трохи знаєш, як треба обробляти какао? — запитав плянтатор.

— О, про какао я знаю більше, ніж про кокосові пальми, бо про них я читав у різних книжках! — відповів на те Бассі-Тагіллі.

— А нехай тобі вже три хрони, — так ти й книжки вмієш читати!? — знову засміявся плянтатор.

Бассі побачив, що вже зробив і другу помилку і заклопотано засміявся, кажучи:

— Я багато читати не вмію, я хотів сказати, властиво, що моя сестра читала, а я її читання слухав і дивився на малюнки.

— А чи вмієш підписатися, Багіллі, чи як, власне, зवेशся?

— Звуся Тагіллі і своє ім'я вмію написати цілком добре.

— Ну, так і це було б добре, — сказав плянтатор, — я

прийму тебе на чотирнадцять днів на пробу. Якщо викажешся добрим робітником, тоді напишу з тобою контракт на один рік. Умовини праці в мене на плянтації такі самі, як усюди інде: повна страва, мешкання, ляп-ляп, рушник, кожних три місяці москітова сітка, покривало і один фунт грошима на місяць. Половину грошей дістанеш на руку кожного місяця, а другу половину виплачу тобі по році, коли скінчиш контракт.

— Це є О-Кей! — сказав Бассі і в його нутрі розлилося почуття задоволення.

— Йди тепер до наставника і зголосися в нього, а він тебе примістить серед парубків. Вечерю дістанеш увечорі, а ти, Багіллі, напевно, голодний? — запитав ще плянтатор і запалив цигару.

— Добраніч, сер,⁷⁹⁾ дякую вам за вашу ласкавість і сподіюся, що будете задоволені мною!

Бассі пішов, але плянтатор говорив сам до себе: «Гм, це інтелігентний хлопчисько... має руки та ноги, є білявий і здається освічений! Що то за коника викинув у своїм селі, що мусів звідтіль утікати? Та це згодом виясниться! Якщо ж буде добрий, зроблю з нього наставника, бо Аїдо вже старий і багато вже не вартий!

«Боги стоять при мені!» — сказав сам до себе Бассі, виходячи з бюро, і запитався хлопців, де міг би знайти наставника.

Наставник Аїдо прийняв його чемно, але й холодно. Вже від першої хвилини Бассі йому здався небезпечним і останній відчув, що не зробив доброго враження на Аїда. Розпитавши про все йому потрібне, наставник дав Бассі москітову сітку, миску, тарілку, скрут тютюну та шматок газетного паперу і завів його до парубоцького відділу.

Хлопці якраз їли риж з м'ясом. Запах страви видався тепер для Бассі найприємнішим запахом, який колибуть у житті він чув.

— Це новий робітник і зветься Тагіллі, — звернувся наставник до хлопців, — дайте йому повечеряти, а завтра візьмете його з собою до праці на плянтації. Тагіллі тимчасово працюватиме з Дідрім, а після того я призначу його на самостійний шматок землі, — сказав ще керівник і помалу відходив.⁸⁰⁾

— Добраніч, сер, і дякую! — подякував Бассі, одночасно простягаючи руку до миски, повної їжі.

Аїдо здивовано обернувся, бо ще ніколи в житті і ніхто його не назвав «Сер».

Бассі з'їв першу миску з рижом і з м'ясом і три миски без м'яса, а коли б був не соромився, то був би з'їв і ще три.

Хлопці після вечері почали гутірку про денні пригоди та, як звичайно, зійшли на розмову про спокусливих жінок. В цей же час на Бассі-Тагіллі напала якась пригнобленість і туга за Мартою та сестрами Ганною і Марією. З хлопців ніхто не звертав уваги на Бассі і не промовив до нього слова. Тому він, занурений у невеселі думки, дивився на палаючий вогонь. По якійсь хвилині присів до нього Дідрім.

— Звідки ти приходиш? — запитав він Бассі.

— Я походжу з околиці Нубії, — відповів Бассі і уважно задивився в обличчя товарища.

— Маю десь там теж і я дядька, — сказав Дідрім і охоче запропонував Бассі сірники.

— А як зветься той твій дядько? — якось непевно запитав Бассі.

— Зветься Цолія, але проживає десь аж біля Борої і цілком можливо, що ти його й не знаєш.

— Ні, це ім'я мені відоме, але ніяк не можу згадати! — відповів Бассі.

— Е, та це і не важливе! — добросеречно сказав Дідрім.

В цю хвилину Бассі здавалося, що цей новий його товариш дуже подібний до Цітра і, дійсно, хлопці вже з першого моменту стали добрими приятелями.

— Вмієш, Тагіллі, працювати на плянтації? — запитав Дідрім.

— Так, правду кажучи, то дуже багато того й не вмію, але за те є в мене добра воля, і я швидко всьому навчуся! — відповів Бассі.

— Та це не шкодить, що багато не вмієш, бо з нас спочатку ніхто багато не вмів. Я тебе, як свого брата, швидко всього навчу. Я тут вважаюся одним із найкращих косарів кокосів і вже виграв декілька разів першу ціну в перегонах, що відбувалися на Різдво. Обрізувати кокоси — це для мене забавка, і вони лише літають у мене з руки до руки — раз, два, а на третій раз кокос летить просто в мішок!

— Так це, мабуть, наставник тому й приділив мене до тебе, — зідхнув Бассі, — але побоююсь, що я ніколи не навчуся так швидко працювати!

— Але не бійся — всього з часом навчишся! Наш пан цілком добра й справедлива людина і, коли добре пильну-

ватимеш праці і не будеш злигуватися з жінками, так усе тобі піде, як по дроту!

— Я буду тобі дуже вдячний, якщо покажеш мені, як маю працювати! — приобіцяв Бассі, глибоко позіхаючи при цьому.

— Ти, здається, втомлений з дороги і хочеться тобі спати? — запитав Дідрім.

Бассі-Тагіллі лише мовчки притакнув головою. Дідрім повів його до його ліжка, сам же ще сів перед дверима, весело співаючи, та по-фуріянському випускаючи дим із довгої цигарки.

Бассі ліг на тверде ліжко, натягнув москитову сітку та закрив повіки, які вогнем його палили. Немов злий сон, пробігло в думці йому все, що сталося за короткий час. Він ясно бачив перед собою перед вітарем посиніле обличчя панотця, бачив теж, як обличчя Рабу-Бія облудно вимагає медицину і похитливе від кохання обличчя Суги. Коли ж згадав перелякані очі малого хлопчини, в цей момент йому хотілося від болю кричати і здавалося йому, що він ніколи не зможе вже спати спокійним сном, аж поки не очистить від гріха свою душу.

Тієї ночі Бассі побожно і щиро помолився «Отче наш» і в душі просив панотця прощення. Пізніше Бассі вже не чув ані коли хлопці лягали спати, ба, навіть не чув голосу Дідріма, коли той питався його, чи вже спить.

КОЛОВОРІТ ЖИТТЯ

Марта довго чекала на свого сінка. Кожний день вона висиджувала на сходах і виглядала, коли то він, нарешті, покажеться з-за закруту дороги. Коли ж сталося, що він не прийшов і по кількох тижнях, почала Марта розпитувати людей з околиці Ясси, чи не сказали б їй, як поводитьсЯ там Бассі, чи працює вже на своїм. І Марта довідалася, що Рабу-Бія помер і що Бассі загадково зник невідомо куди. Одні казали, що він відплив на кораблі, який відвозив кріп, деякі твердили, що правдоподібно втопився і з човном, а багато людей оповідали, що бачили його в околиці Мадангу.

Новий священник був молодого людиною, а тому, що не розумів ще добре місцевої говірки і що ця парафія була його першою самостійною парафією, яку провадив, він не дуже цікавився справою Бассі. Сестра Ганна була призначена до далекого шпиталю і на її місце прийшли дві молоді сестри. Сестра Марія пішла з сестрою Ганною, так що нікому з нових людей Бассі не бракувало крім Марти.

Марта якось підсвідомо відчувала, що Бассі дуже душевно страждає і що він мусів зробити щось, що змінило все його життя. Марта аж дуже добре знала, що Бассі не втікав від школи, як люди поговорювали, бо вона добре знала, як він горнувся до рідної землі і які мав пляни на майбутнє, коли старий Рабу-Бія помре.

Про зникнення Бассі було повідомлено поліцію, але Марта до справи не вмішувалася, і вона рішила сама дослідити всю справу.

На острові Боаму досліджувався випадок смерті малого хлопця, який теж зник загадково. На щастя, Бассі мав добре продуманий плян і його вчинок підперли крокодили, які тіло хлопця об'їли так що з нього лишилося тільки кілька кісток. Тубільці з Боаму були переконані, що на хлопця напали крокодили, коли він того ранку йшов на куки. І нікому навіть у думку не прийшло пов'язувати цей трагічний випадок із зникненням Бассі.

Марта цілими ночами передумувала над тим, як би роз-

гадати цю таємницю, яку вона сама ніяк не могла пояснити. Але одного дня Марта випросила собі на декілька днів малало⁸¹⁾ і дійшла до Ясси, щоби там довідатися дещо ближче про випадок.

Б'єр прийняла Марту вельми ласкаво, і обидві жінки довго розмовляли. Марта ніякої із своїх думок перед Б'єр не затаювала і сказала, що дуже побоюється, що Бассі мусів зробити щось таке, за що був би покараний, а тому й втік. Б'єр із свого боку оповіла Марті, що Бассі довго з Рабу-Бієм про щось говорили, але що старий перед смертю був певно переконаний, що Бассі пішов до вулкану, до чарівника Ікамі. Про те, що тієї ночі зникла і каной, Рабу-Бія вже не довідався, і донині ніхто не знає, чи човен хтось украв, а чи Бассі на нім кудись поплив.

— А що каже про цей випадок Суґа? — запитала Марта.

Б'єр глибоко задумалася, витерла рукою піт з чола і потім сказала:

— Думаю, що вона багато знає, але, Марто, Суґа така підступна, як лисиця, і хитра, як яструб. Я тебе поведу до неї, але сумніваюся, чи вона що тобі скаже. На мою думку, Марто, краще полишимо цю справу в спокої, бо... бо інакше ми могли б відкрити щось таке, що могло б пошкодити Бассі!

— Чому так думаєш, Б'єр? — зажурено сказала Марта.

— Тому, що маю певне підозріння, — тихо відповіла Б'єр, — коли Бассі-Бія відійшов, то взяв із собою різні речі, які належали його дідові, як наприклад, пір'я папуги і великий дзьоб птаха сорокопуда.

— Ні, ні, — це неможливо, Б'єр! — з болем крикнула Марта, — ні, ні, це неможливо, щоби мій добрий хлопець Бассі... Марта не кінчила своїх слів, і Б'єр легенько діткнулася рукою її плеча з словами:

— Все можливе, Марто, бо Бассі був багатьма речами збаламучений, речами, про які оповідали йому Рабу-Бія, Суґа та Ікамі. А в душі таких молодих хлопців часто діється таке, чого ми, жінки, ніколи не зрозуміємо. Про голову того сорокопуда, Марто, ніхто не знає і буде краще, коли і ти про це мовчатимеш!

По цих словах голова Марти похилилася і з її старечих очей почали литися сльози.

— Ох, мій нещасний хлопець, — і хто це збаламутив його гарячу голову, — чи то був той диявол Рабу-Бія або та твоя Суґа, яку він носив так глибоко в своїм молодім серці!? — гірко нарікала Марта.

— Думаю, Марто, що вони обоє приклали свої руки до того, — відповіла Б'єр, — але ми обидві не можемо нічого іншого робити, лише мовчати і чекати аж одного разу хлопець нам повернеться!

— Так, так! — кивала головою Марта, витираючи сльози з очей. Чи побачу ще коли його? Адже ж я його на своїх плечах і руках виховала! — нарікала далі Марта і її очі знову залили сльози. — Я вже стара, а Бассі завжди мені обіцяв, що на старі коліна візьме мене до себе, бо завжди називав мене мамою.

— Залишишся тут зо мною, Марто, я сама, а наші городи великі і повні добрих плодів. Не мусиш уже працювати і старатимешся лише про вогонь, — запропонувала Марті добросердечна Б'єр.

— Це дуже гарно від тебе, сестро, — схвильовано сказала Марта, — але я мушу ще якийсь час бути в місії поки завчу до всілякої праці ту молоду господиню, яка прийшла на моє місце. Знаєш, Б'єр, я вмію робити багато праць: хліб пекти, калачі, різне м'ясиво, доїти корів, прасувати і прати навіть покривки в костьола, а бувало, що й паламарювала нашому панотцеві, — хвалилася Марта.

— Мила моя сестро, про це все мусиш тут забути, бо я живу дуже просто, якраз так, як жили колись наші тумбуни! — відповіла Б'єр.

— Ох, Б'єр, то, власне, й є те, що я собі на свої старі коліна бажаю, — жити так, як жили наші тумбуни, а головне, мати дах над головою, де могла б покласти свою стару голову!

Під час цієї розмови обидвох жінок увійшла до хати Суга. В волосі вона, як звичайно, мала червону квітку гібіскусу, на шиї червоні коралі, а на руках їй видзвонювали дві срібні обручки.

— Це мама Бассі — сказала Б'єр, і Суга лише мовчки кивнула головою.

— Гм, так це та твоя Суга!? — сумно сказала Марта. — Якраз так я собі тебе, голубко, і уявляла! — продовжувала вона, але вже звертаючись безпосередньо до Суги і міряючи її з голови до п'ят пронизливим поглядом.

— Чому на мене так дивишся, лапунко, і взагалі, що ти про мене знаєш? — подратовано озвалась Суга.

— О, досить знаю і більше, ніж було б тобі приємним; знаю і те, що це ти є єдиною причиною нещастя Бассі — відповіла Марта.

— Я? .. Що спільного я маю з твоїм химерним Бассі? — закепкувала Суга.

— І маєш, голубко, маєш та знай, що справа ще не скінчена, хоч ніби здається, що її вода покрила! Але в кожному випадку пам'ятай, що, коли ти була причиною чогось недоброго, сам Пан Біг тобі за це заплатить, і то якраз тоді, коли цього найменше сподіватимешся! — сказала Марта.

— Тари-бари, лапунко, я з тим твоїм Паном Богом не маю так само нічого спільного, як і з твоїм сином Бассі! — глузувала Суга, а потім, звертаючись до своєї мами, пановито сказала:

— Б'єр, дай мені ту нову суконку, яку ти мені зробила, — я піду на сінг-сінг до Дугулави!

Б'єр мовчки подала їй ту нову сукню. Суга сукню погладдила поглядом і без слова навіть вийшла з хатини.

— Марто, недоброю дочкою Бог мене наділив, — сумно промовила Б'єр, — і вір мені, що часто міркую, що було б краще, коли б вона була зовсім не народилася! Скільки я в житті вже мала неприємностей через неї, — це знає тільки один Бог!

— Ох, так, так, — кожна з нас має свій хрест, який мусить нести, і кожна має свій біль, що його мусить терпіти! Такий вже світ, і ми його не переробимо! — погоджувалася Марта.

Відпочинувши кілька днів у Б'єр, вернулася Марта знову до місії, але лише на короткий час, пообіцявши Б'єр перенестися незабаром до рідного села Бассі. Розгойдана поверхня помалу знову вирівнялася і в Яссі почали поступово забувати Бассі.

Перші дні життя на плянтації здавалися Бассі цікавими. Разом із сходом сонця всі хлопці вставали і, коли, промивши очі, ставали до так званої лінії, одержували від керівника завдання до праці. Кожний з хлопців повинен був за день назбирати вісім мішків кокосових оріхів. Оріхи треба було очистити від першої твердої шкаралупи, зайві волокна зішкрябати, самий оріх розполовинити, молоко вилити і так очищений оріх укинути до мішка.

Це все здавалося для Бассі забавкою, коли дивився, як Дідрім з оріхами, немов грався. Але, коли Бассі приступив до практичної праці, взяв у руки ніж і почав у праці наподоблювати Дідріма, тоді побачив він, що та праця і тяжка і вичерпуюча. В перших днях його руки вкрилися пухиря-

ми так, що він навіть ножа не міг утримати; в дальші дні він почав відчувати гострий біль у всім тілі від незвичного згинання й праці. З найбільшою напругою він за день назбирав лише чотири мішки оріхів, а про вісім мішків навіть думати не відважувався. Дідрім, одначе, сміявся і переконував Бассі, що тільки практика робить з людини майстра, але, як добрий товариш, помагав словом і ділом.

Минули чотирнадцять пробних днів праці. В їх бігу і наприкінці Бассі вже назбирував аж шість мішків оріхів. Плянтатор був ним цілком задоволений і, нарешті, написав з Бассі-Тагіллі контракт. Коли Бассі підписав його іменем «Тагіллі», старий пан довго дивився на той підпис, а опісля сказав, що має певні пляни щодо нього.

— Я посадив на спробу какаої куці, — сказав плянтатор, — і дуже радо приділив би цей шматок плянтації тобі, щоби ти доглянув за какао. Це велика праця, бо практично вона означає піклування майже кожним кущиком. Чи ти хотів би цю працю спробувати?

— Так і з найбільшою охотою, — відповів Тагіллі, — а, крім того, мені здається, що ця праця і багато цікавіша, ніж збирання кокосових оріхів!

— Так, ця праця набагато цікавіша, але теж і набагато відповідальніша! — зауважив старий пан. — Я покажу тобі всі малюнки в книжках, і ти побачиш, як треба кущиками піклуватися, як мішати розчин проти шкідників, як куці затінювати, підгортати і все інше, що кожний добрий плянтатор знати мусить.

Тагіллі хотів уже було сказати, що про какао читав дуже багато книжок і що добре знає сам, як треба піклуватися какао, але завчасу опам'ятався і нічого більше не сказав.

— Якщо будеш пильний і добрий, додаю тобі місячно ще один фунт, але цей фунт, справді, мусиш собі заслжити! — сказав, відходячи, плянтатор.

Ця розмова дуже втішила Тагіллі, і він в душі собі обіцяв, що працюватиме, дійсно, добре, щоби втриматися на плянтації.

Праця на плянтації назагал була тяжка, а тому, що Тагіллі робив її, дійсно, докладно і дбайливо, була вона для нього ще тяжчою. Всю працю він виконував згідно з вказівками, що були в книжках, ба, робив навіть більше, бо практично випробовував і такі речі, про які в книжках не було і згадки.

Ще від панотця він був довідався, що найкращий гній

для крихких кущиків какао — це великі гнізда кажанів, а також гнізда білих муравлів. З хлопцями, що були йому приділені до спільної праці, видряпувався він на дерева і до мішків збирав дорогоцінне гноєво. Тагіллі викопав велику яму і в ній зібраний гній перемішував з доброю землею і так одержував високоякісне добриво.

Наслідок його праці був чудовий. Так погноєні кустики міцніли і те, що плянтатор досягав за один рік, Тагіллі діставав за кілька місяців. Деякі кустики були вже дворічні і приносили золотисті плоди. Плянтатор був надзвичайно втішений, коли довідався, що рука Тагіллі «зелена» і що все росте в ній, та найбільш був заскоєний звісткою, з якої довідався, що Тагіллі ця праця, справді, цікавить і тішить.

А Тагіллі, крім того, в вільні хвилини від праці ще провадив і городець з яриною. Він усю дику рослинність із городу виполов і викинув. Зібрав курячий і іншого дробу послід і добре його перемішав. Погноєна цим компостом знесилена земля знову була збуджена до врожайності.

Жінка плянтатора була дуже розгнівалася, коли побачила, що Тагіллі повикидав із городу багато того, що вона власною рукою була посадила. Одначе, коли пізніше спостерегла, як усе на городі буйно росте, змушена була признатися, що Тагіллі таки є здібним і пильним хлопцем.

Тепер уже ярина збагачувала стіл білих панів, і старий пан уже декілька разів, роздумуючи над цим, висловив погляд, що Тагіллі мусів десь перед тим бачити управу городової ярини, бо тубільці самі про такі речі не мають жодного розуміння та зацікавлення.

Старий пан часто проходжувався з Тагіллі по плянтації, обговорюючи з ним свої нові пляни. Управа плянтації приємно вражала своєю чистотою, вона була очищена від дикої рослинності і величні пальми денно струшували із своїх корон прекрасні плоди.

Перший врожай какао був скромний, але великі лани здорових кущів, що знаходилися в стані повної краси й свіжості, обіцяли багатий врожай в наступних літах і добрий прибуток із плянтації.

— Я поставлю тебе наставником, — сказав одного дня плянтатор Тагіллі, оглядаючи плянтацію какао, — ти здібний хлопець, і ми спільно поставимо нову будову для ферментації какао. Вже найвищий час, щоби ти знайшов собі молоду і чисту жінку, а я тобі збудую самотійну хатину, щоби ти міг закласти свою родину.

Можна було помітити тінь радості, що промайнула на обличчі Тагіллі: так був він утішений похвалою пана.

— А чи маєш уже знайдену якусь красуню? — допитував-ся плянтатор.

— Ні, тимчасом ще не маю, — відповів Тагіллі, — та мені самотньому ще добре, а з жінками чоловік має тільки зайві клопоти!

— Ну, хлопче, щодо цього, то маєш повну рацію, бо з бабами чорними чи білими препаскудне життя, але вір мені, що без них жити ще тяжче, а тому знайди собі завчасу якусь, поки ще не пізно, — настирливо радив старий пан.

Проїшли майже два роки з того часу, як Бассі-Тагіллі покинув Яссу. За цей час він майже забув про Сугу. Його молодечий запал і горяче бажання її чудового тіла ще довго в снах переслідували його. Він навіть кілька разів, не дивлячись на небезпеку, хотів утекти до Ясси, але завжди почуття поміркованості брало верх, і він тоді ще з більшою охотою кидався до праці на плянтації. Що далі він усе більше в своїм нутрі усвідомлював собі, що Суга негідна його любові, що це підступне та розраховане створіння з порожньою душею, з гарячими пристрастями, які ні до чого доброго не доведуть. Спроквола його почування до неї охолоджувалися, і Бассі вже був цілком ужився й пристосувався до нового творчого життя на плянтації та внутрішньо був цілком задоволений. Бассі-Тагіллі вже був наскладав собі трохи грошей, розжився вже на свій власний кухонний посуд, сокиру, гітару, годинник і розраховував, що, як тільки стане наставником, то ще й оженився.

На кухні в плянтатора працювала молода Матра. Це було ще майже дівчатко. Матра була якраз такою, як йому один раз викладав Цітро, якою має бути жінка. Вона не була дуже гарною, але була чистотною, веселою, мала гарні зуби і тверді пуп'янки, співала, як пташка джунглів, і працювала з ранку до вечора.

Матра знала, що вона до вподоби Тагіллі, але ніколи не запобігала перед ним, як це чинять тубільні жінки, ба, навпаки, уникала зустрічей з ним і лише довго дивилася за ним, якщо він коли випадково перейшов через дорогу.

Плянтатор із жінкою готувалися відбутися своєю відпустку в Сідней. З цієї причини він повчав Тагіллі про все, що треба було знати для ведення плянтації. Старий пан рішив, що всі справи плянтації під час його відпустки провадитиме Тагіллі і що тільки декілька разів за місяць має приїхати

плянаторів приятель, щоби загально доглянути за господарством. Дідрім став другим наставником і провадив плянтацію кокосів та сушення і транспортування кропу. Крім того, коли плянтатор довідався, що Тагіллі вміє добре читати й писати, почав його знайомити з рахівництвом та канцелярською працею. Таким чином, Тагіллі провадив виплату людям, накупував та замовляв усе так, як це робив сам старий пан.

Цілі два місяці Тагіллі з Дідрімом цілком самостійно керували плянтацією. Приятель старого пана після кожної своєї контролі їх господарки міг тільки похвалити їх працю і назвав їх добрими хлопцями.

Але одного дня цілком несподівано плянтаторів приятель повідомив, що плянтація продається, бо, мовляв, старий пан тяжко захворів і ледве чи одужає. Ця звістка пригноблюючи вплинула на обидвох хлопців, Тагіллі і Дідріма, бо вони дуже шанували старого пана.

Плянатор, приятель старого пана, пізнавши обидвох хлопців, запропонував їм перейти, якщо вони хочуть, працювати на його власній плянтації. Одначе обидва приятелі чемно відмовилися і сказали, що почекають приходу нового пана, а лише після того, коли останнього пізнають, рішаться і своє рішення йому, мовляв, подадуть до відома. Особливо цей плянтатор хотів бачити на своїй плянтації Тагіллі, про якого так багато доброго чув від старого пана. Він йому пропонував усілякі вигоди в себе, як збільшення платні тощо, але Тагіллі все це чемно відмовив. Головною причиною цього було те, що Тагіллі вже був закоханий у Матру і плянував з нею одружитися.

Якось третього місяця прибув із численною родиною новий пан, господар плянтації. Матра далі працювала в кухні, також Тагіллі й Дідрім залишилися на своїх місцях. Одначе Матра вже з перших днів була незадоволена новими панамі. Вона кожного вечора викладала Тагіллі свої нові враження:

— Нові пани не люблять нас, чорних, — сказала вона одного вечора Тагіллі, — діти бридяться мене, не сміють зо мною говорити, новий пан постійно кричить, лається, а нова пані вимагає від мене, щоби я, крім варення та чищення, ще й прала та прасувала. Цього за старих панів не було, і вони на прання і прасування завжди приділювала «ваш-ваш бой»,⁸²⁾ який цією працею і займався.

Але і Дідрім теж не був задоволений. Він однієї днини, після великої сварки з новим плянтатором, після виплати

покинув працю і пішов геть. Відсутність друга дуже впливала на Тагіллі, а незабаром він ще побачив, як новий пан запроваджує новий лад: доба праці була продовжена, платня зменшена, а хлопці почали нарікати, що їм харчі зменшені і що вони голодні. Як наставник, Тагіллі мусів ці нарікання панові переповісти.

Одного дня, коли Тагіллі прийшов до нового пана з людськими скаргами, останній, будиши і без того погано настроєним, розкричався на нього так, що це аж несподівано заскочило Тагіллі.

— Можете всі йти до чорта, а ти першим із них, — кричав плянтатор, — бо ти крадеш так, як і всі решта!

— Я? ... Краду? — з обуренням запитав Тагіллі.

— Так, ти, ти крадеш! А взагалі ти тут маєш себе за вельможного пана і дуже часто забуваєш спитатися мене про багато справ і все своїм богом робиш!

— Я ще в житті ніколи й нічого не вкрав, бо не мав потреби красти, і це поперше, — вже спокійно промовив Тагіллі. — Подруге, — продовжував він, — наставником мене поставив старий пан, з яким було радісно працювати, бо він у господарстві добре розумів і шанував добрих робітників. Що ж торкається мене, то я можу покинути працю в кожний час, ... бо я маю куди піти! Але сьогодні я не приходжу в своїй справі і про неї говоритимемо тоді, коли прийде час договору. Тепер я приходжу із скаргою хлопців, які нарікають на те, що вони голодні. Старий пан поступав згідно з нашим тутешнім правилом: «Вперед добре нагодуй, а потім вимагай доброї праці!» Я маю списки харчів, які видавалися раніш, і тих, що видаються тепер. Різниця велика, і я бачу, що хлопці праві!

— Тагіллі, краще пильнуй свого і не пхай носа туди, куди не треба! Ти, ледащо, хочеш мене вчити, що маю і що не маю робити!?

— От так старий пан мене ще ніколи не назвав! — потерши своє чоло рукою, з сумом промовив Тагіллі.

— Але, але не будь таким уже чутливим, — сказав на те вже значно спокійнішим голосом новий плянтатор, — я, кажучи слово «ледащо», не думав так зле з тобою! Знаєш, коли людина має стільки всілякого плачання та гніву, то вона часто й не спам'ятається, як їй вилетить якесь таке слівце!

— Чи буде збільшений приділ харчів? — майже без усякого зацікавлення запитав Тагіллі.

— Побачимо! — відповів плянтатор. — А тепер можеш йти! — додав він.

— Єс, сер! — сказав спокійно Тагіллі і з гідністю вийшов.

Внутрішньо Тагіллі був, не зважаючи на зовнішній спокій, надзвичайно роздратований. До цього спричинилися: не тільки такий несправедливий наклеп, але навіть і самий спосіб, яким говорив із ним новий пан. Тагіллі був невимовно зворушений!

Він добре собі усвідомлював, що міг би з Матрою покинути тут працю і перейти на службу до сусідньої плянтації, що належала відомому нам приятелеві старого пана, одначе, і туди йому не дуже хотілося. Вище описаний скандальний випадок, який був вершком нелюдського ставлення нового поганого пана, вплинув на чутливу душу Тагіллі так від'ємно, що йому тепер огидною стала здаватися кожна праця в наймах.

Ця обставина випадково збіглася і підсилила той душевний стан, в яким Тагіллі і без того вже перебував деякий час. Він уже довго перед тим мусів був зводити боротьбу з своїм великим внутрішнім бажанням подивитися до рідної Ясси, до свого улюбленого краю. І ось якраз це теперішнє велике незадоволення ще більше роздмухало його велике бажання, — тому він, нарешті, всім серцем затужив повернутися додому!

Цілу ніч передумував Тагіллі над тим, як найкраще влаштувати майбутнє своє життя. Він бо знав, що тут, на цій плянтації, залишатися не може і не хоче. Днями він перебирав у думці всілякі небезпеки, які його могли чекати, якщо, наприклад, Боамські люди відкрили його страшний злочин. Він також думав і над тим, чи Суга зрадить його таємницю, а чи ні.

Туга за рідним домом була така велика, що Тагіллі тепер майже ні про що інше й не думав, ходив, немов тінь, і з відкритими очима снів про всі дороги йому місця. Хатинка, в якій він колись мешкав з Мартою, здавалася йому тепер найкращою в світі. Горб за місією, з якого він і з іншими дітьми спускався, як по ковзанці, пригадувався йому тепер, немов шматок утраченого раю. Костьол, школа і все те, що пов'язувалося в його споминах із його ж дитинством, тепер знову в нім оживало і Тагіллі-Бассі знав лише одно, що всупереч усій небезпеці, він мусить вернутися в ті місця навіть і тоді, коли б там чекала на нього й смерть.

Одного вечора, коли Бассі сидів із Матрою на морських

березі, рішився він бодай частково втаємничити дівку до своїх плянів. Вечір був теплий, а на небі повно зірок, грайливі морські хвильки обіймали і обмивали білий пляж, а над водами верещала пташина.

— Що бракує тобі, Тагіллі? — тихо запитала Матра, положивши руку на його плече.

— Тяжко мені на серці, Матро, — відповів Бассі, — багато між нами є такого, про що тимчасом не можу тобі сказати!

— Ти хочеш відійти звідсіль... я це знаю... я це вже давно бачу, — прошепотіла дівчина і закрила долонями свої очі.

— Так, Матро, я хочу звідсіль відійти до мого рідного села. Я приобіцяв тобі, що візьму тебе за жінку, але тимчасом не можу! Перед Богом ти моя жінка, і я іншої ніколи не візьму!

— Але чому ж не хочеш узяти мене з собою? — плаксиво запитала Матра.

Бассі глибоко зідхнув і по хвилині сказав:

— Матро, я ношу в душі своїй великий гріх, про який тимчасом не можу тобі оповісти. Мабуть, одного разу все тобі скажу, але тепер ти мені, мабуть, і не повірила б, а можливо, що, коли б я тобі це сказав, то ти навіть не доторкнулася б моїх рук!

Сказавши це, Бассі замовк, а Матра дивилася на його сумне обличчя, яке тепер освітлив місяць.

— Нічим не мучся, Тагіллі; кінець кінців — це не велика біда, коли ти не візьмеш мене з собою, або навіть коли зомною не оженишся! — сказала дівчина і продовжувала: — Ти, Тагіллі, знаєш, що ти дорогий для мого серця і що я в нім можу тобі простити все те, що ти нагрішив. Ти для мене будеш завжди таким, яким я тебе пізнала... добрим, справедливим і чесним і нехай що сталося в твоїй минувшині, ти залишишся для мене моїм дорогим Тагіллі!

— Ти, Матро, добра і я твердо вірю, що одного дня прийду по тебе і що відтоді щасливо спільно житимемо!

— Сумно мені буде тут без тебе, — дуже тихо промовила Матра, похиливши ще нижче голову.

— Моя мила, мені без тебе теж буде сумно, і життя без тебе для мене нічого не варте, але твердо обіцяю тобі, — як тільки мої справи поладяться і я зможу жити на вільній нозі, дуже швидко прийду по тебе!

Тієї ночі снівся Тагіллі страшний сон, в якому повторився

знову його злочин. Коли ж прокинувся, то знову здавалося йому, що його руки й досі закривавлені, а до того й диявольський сміх Суґи ще й досі лящав у його вухах.

Тагіллі довго так сидів на ліжку і передумував цей попереджувачий його сон. Він усвідомлював собі, що сон перестерігає його перед поверненням додому. «Ні, ні, я мушу піти додому», — сам до себе промовляв усе ж таки він, — «інакше душа моя та серце ніколи не зазнають спокою»!

Зараз же зранку пішов Тагіллі до плянтаційної канцелярії. Тому, що час його умови якраз скінчився, Тагіллі зголосив панові, що рішив покинути службу в його. Плянтатор довго його вмовляв залишитися і переконував, що в попередній розмові він погарячився, обіцяв тепер підвищити йому платню і дати інші різні вигоди, — Тагіллі, однак, твердо стояв на своїм рішенні. Він одержав виплачену належну йому за два роки платню і, подякувавши, вийшов навзажди із канцелярії.

Всі свої речі, як: — горшки, гітару, всі святочні ляп-ляпи та і дещо грошей Тагіллі залишив в Матриних батьків. Із собою ж узяв тільки стару торбу, нову сокиру і великий ніж.

Пароплав якраз тоді стояв біля пристані і мав другого дня відплисти до Манаму за кропом. З капітаном пароплаву ще з попереднього часу Тагіллі добре знався. Капітан сподівався, що Тагіллі повернеться на свою плянтацію, на якій працював, тому він приобіцяв йому задурно відвезти його до Манаму. Вони обидва умовилися, що Тагіллі ранком відпливе.

Під час вечірнього вогню Тагіллі сердечно попрощався з усіма своїми товаришами по праці, Матриним же батькам пообіцяв одного дня вернутися...

Додому вертався Бассі, — хлопець, який тужив побачити рідні лани, Марту, Цітра і всі милі місця, де виростав; «Тагіллі» ж залишився душею на плянтації.

Під час їзди в душі Бассі одне почуття змінювалося на інше, але, коли перед його очима виринув вулкан Манам у своїй повній красі і величі, очі Бассі налилися слізьми і він з великої радості аж розридався... «Додому!» — шепотіли хвили; «Додому!» — співав вітер; «Додому, додому!» — вистукували машини під покладом.

Нарешті пароплав зупинився в пристані Ясси. Тубільні люди на човнах, наповнених кропом, наблизилися до пароплава, щоби вантажити кріп. Бассі зійшов з пароплава,

але ніхто не звернув на нього уваги; це вже не був Бассі-юнак, але цілком дозрілий і дужий чоловік.

Бассі човном дістався на берег. Одначе, коли він став на землю, ноги йому нараз так розтряслися, як це сталося було йому тоді, коли він звідсіля втівав. Бассі не звертав уваги на людей, які його з цікавістю оглядали. Він спрямував свої кроки до хатини Б'єр.

Мало тут змінилося, лише пальми трохи повиростали і нова алея касаврин облямувала обидві сторони дороги та на горбі, де колись був город, тепер стояло багато нових хатинок.

Мешкання Б'єр стояло на старім місці, а тому, що вже вечоріло, перед хатиною блимав огонь. Коли підійшов ближче, побачив Бассі і Б'єр, що сиділа біля вогню. Вона сиділа рівно так, як і колись, хоч тіло її вже мало на собі всі ознаки старечости. Бассі підійшов ще ближче і голосно привітався:

— Аве, аве, Б'єр!

Стара швидко обернулася і радісна усмішка розплилася на її обличчі. Проте якийсь час вона не могла промовити ані слова. Та ця заскоченість з несподіванки довго не тривала. Б'єр по хвилині встала від вогню, розкрила руки і обняла голову Бассі.

— Бассі, Бассі, мій загублений сину, так ти все ж таки повернувся!?

Схвильований Бассі не міг слова промовити. Привітання, яке йому вчинила Б'єр, було таке миле і сердечне, немов тепло материнської руки. І він сказав:

— Повернувся, Б'єр, і вже тут залишуся!

— Це добре, синочку, це є добре, що ти вже повернувся і що назавжди тут залишишся! Скільки я на тебе начекалася, то й годі сказати! А з якою тугою хотіла тебе побачити мама Марта! І коли б ти був бодай трохи швидше повернувся, міг би був ще потішити її серце.

— А де є Марта, де є? скажи мені, що з нею сталося?

— Чекала на тебе, довго чекала, та вже не дочекалася й померла, сподіваючись побачити тебе на другім березі!..

— Так Марта вже вмерла! — з болем промовив Бассі.

— Так, Марта вмерла кілька тижнів тому тут, у цій хатині. Жили ж ми тут спільно, як дві сестри. То була добра душа, Бассі, і згадувала тебе, як свого сина, — оповідала Б'єр.

— Так, Б'єр, Марта була, мабуть, краща, ніж справжня мама і боляче мені, що я не міг полеглисти її старости!

— Бассі, Марта тут не бідувала і навіки заснула з задоволенням серцем!

— А що робить Цітро, ще й досі є в селі? — запитав Бассі.

— Є, е! — притакнула Б'єр, — Цітро тепер люлюваєм у нашім селі. Оженився з Туманою і вже мають двоє діточок!

— А що поробляє Гаєма?

— Гаєма? Гаєма? Ех, почекай-но трохи, синку, мушу згадати, бо моя стара голова вже добре мені не служить і я навіть не знаю, хоч забий, хто це Гаєма!?

— Таж той мій товариш, якого я врятував був із крокодилячої пащі! — пригадував їй Бассі.

— Ох, ох, лишечко, бачиш, як старі люди забувають! Адже ж Гаєма в нас є тул-тулом! Угм, — це дуже важлива персона в нашім селі! — сказала Б'єр. Він трохи кривий, але теж уже жонатий, а також має дітей. Нікі вчителює в новій школі, — це мудра і добра людина! Та ти, Бассі-Бія, напевно голодний? А я тут клепаю язиком, замість того, щоб тебе нагодувати з дороги!

— Ні, ні, Б'єр, я не дуже хочу їсти та спершу, ніж прийму від тебе гостину, хочу тобі щось подарувати!

Бассі вийняв із торби гарну едвabну хустину з червоними квітами.

— Це для тебе, Б'єр, — сказав він, подаючи Б'єр дарунок, — але візьми собі також і цей нашийник, який я приніс для Марти. Вона завжди бажала мати нашийник із псячих зубів, але вже його, бідна, й не дочекалася!

— Ох, який він гарний! з запалом прошепотіла Б'єр і обидва дарунки притиснула до грудей. Гладила рукою і хустинку і нашийник та пильно дивилася в обличчя Бассі.

Бассі добре знав, що це мовчазне питання означає і перед тим, як на нього відповісти, він відкашлявся. Так само і Б'єр знала, що це питання мусить прийти.

— А що робить Суга? — нарешті із себе висотав Бассі.

— Е-ех, Суга, — вона гірша, ніж була перед тим! Є досі гарна і все грішить своєю красою. Збаламутила вже пів села, а я добре знаю, що вона хоче збаламутити ще й ту другу половину! — відповіла Б'єр.

— Що ж, вона не віддалася другий раз? — запитав заскочений Бассі.

— Ні, не віддалася! Мабуть, що таке життя їй більше подобається! Суга не любить дітей і тепер ледачіша, ніж була

досі. Ти, Бассі, сам знаєш, що кожний чоловік жениться для того, щоби жінка турбувалася ним та щоби працювала на городах. Суга ж не хоче працювати і ось так має вигідніше життя! Наші городи і плантації врожайні, і це вистачає Сузі для вигідного життя, а чоловіків вона має стільки, скільки їй захочеться! Одначе наші городи дуже занедбані, Бассі, і потребують працюючих рук, які їх обробляли б. Ти знаєш, що я вже стара, ноги під мною трясуться та й руки вже не мають тієї сили, яка була в них колись. Вірю, що тепер усе буде інакше, бо ти молодими руками звеличиш землю, а може і здійсниш пляни, які колись снувались у твоєї гарячій голові.

Б'єр приніс миску печених рибок і таро, до яких Бассі з великим апетитом присів. Вже було стемніло, і люди почали з цікавістю проходити повз огонь. З цієї причини Б'єр запропонувала йти до хати, щоби там усе докладно обговорити.

— Скажи, Бассі, чому ти тоді пішов кудись? — почала розмову Б'єр, коли обоє сіли на сходах.

— Я не хотів більше ходити до школи, Б'єр, а, натомість, захотілося мені піти у світ і попробувати життя, поки візьмуся до господарки на плянтації, — відповів Бассі.

— Але чому ти відійшов якраз тоді, коли Рабу-Бія вмирав?

— Гм, Б'єр, ... багато є дечого, що аж пізніше виясниться, і про що тепер я не міг би з тобою говорити.

— Так, так, добре кажеш, — все з часом виясниться, але я тобі, як мама, і якщо колись відчуєш потребу признатися мені в усім, щоб полегшити своєму серцеві, — вір мені і будь певний, що твоя таємниця піде спати зо мною до темного гробу, — сказала Б'єр і щоб перемінити розмову, почала про інші справи:

— Я була змушена продати кусень землі, і управління поставило на тім місці школу. Половину грошей з продажу я дала Сузі, а другу половину сховала в себе разом із тими грошима, які колись тобі полишив Рабу-Бія. Колись будеш багатий, Бассі, бо я з тих грошей для своєї потреби нічого не беру.

— Це все гаразд, Б'єр, і ти є добра, що завжди зо мною рахувалася, хоч знала, що я пропав безвісти.

— Ех, синочку, для мене ти не був незвісним, бо мій внутрішній голос завжди мені говорив, що ти ще вернешся!

— А чи наші хлопці й досі провадять бійки з-за дівчат із іншими селами, як це бувало колись? — запитав Бассі.

— А, то знаєш — молоді люди мусять забавлятися, але тепер це все робиться нешкідливо! Тут або там хлопці поб'ються, тут або там один одному вернуть помсту, але таких боїв, які провадилися за старих часів, нині уже, слава Богові, немає, — люди прийшли до розуму! Та й уряд суворо доглядає над нашими людьми і деколи навіть за незначні провини зачиняє до калабузи. Так само і Сангвама вже так часто не дає про себе чути, хоч усе ж таки тут або там карає і страшить наших людей, — оповідала Б'єр.

— Як там наші люди ще в неприязні живуть з боамськими? — якось мимоволі тихо запитав Бассі.

В цей момент полум'я з багаття блиснуло і освітило обличчя Бассі і очі його спіткалися з очима Б'єр.

— Наші люди з боамськими ніколи не житимуть у спокої. Це стара ненависть і стара вендетта, що панують між обидвома родами. Старі люди деколи бувають, як малі діти. Я сама знаю, що, наприклад, Рабу-Бія був би вмирав значно легше, коли б був знав, що кількість черепів з однієї і другої сторони зрівноважилася. Тобі, Бассі, відомо, що в нашій збірці в Тумбуран Домі бракує до рахуби один дитячий череп, який Боамські з Манаму мають на один більше.

При цих словах Б'єр Бассі відчував, як щось його душить в горлі з такою силою, що він аж розхлипався. Б'єр робила вигляд, що ніби не зауважила того хлипання, але, дивлячись гостро на обличчя Бассі, натомість, продовжувала:

— Та це все вже старі історійки і сьогодні вже ніхто не відважиться бавитися на мисливця черепів, бо тепер на нього чекає мотуз і шибениця. Та і добре так, бо сьогодні і без того досить людей вмирає в нещасних випадках! Акул і крокодилів ще маємо багато, і ці опирі нищать кожного року багато наших людей. Ось минулого Різдва в тих місцях, де ти врятував Гаему, крокодил ухопив двох малих дітей, коли вони бавилися на березі. Одну дитину з'їв цілком, а друга вмерла скривавлена. І так уже природа хоче, що ми з боамськими завжди вирівнюємося. Якраз перед тим, як ти відійшов, сталося на Боамі подібне нещастя, що крокодил з'їв малого хлопця. Випадок досліджувала поліція, бо була певна підозра на манамських, але самі боамські люди потвердили, що того хлопця з'їв крокодил і що навіть знайшли його кості. Той нещасний хлопець завжди ходив багнистою дорогою, де є багато крокодилів, був молодий, недосвідчений і не знав, як оборонитися.

Бассі під час цієї розмови трясся, як листок, і дякував

обставині, що тоді було темно і що Б'єр не побачила великих крапель поту, які текли йому з чола. Б'єр набила собі люльку, але Бассі не бачив, як вона допитливо вдивлялася в його обличчя, коли вогонь його освітлював. Хвилинку було тихо, але Б'єр знову почала розмову:

— Я собі так думала, що коли прийдеш, то й молоду жінку з собою приведеш.

Бассі відкашлявся і по хвилі почав оповідати:

— Б'єр, я маю одну дівчину, яка мені подобається, а зветься вона Матрою. Є добра і працьовита та весела, як та пташка з джунглів. Я певний, що ти її полотиш теж, як свою дочку. Я маю намір привести її сюди, але хотілося було мені спочатку побачити свою хатину, Марту, тебе, Б'єр, і Сугу.

— Ти мав привести її з собою, Бассі, так було б для тебе краще! — сказала Б'єр.

— Чому, Б'єр? — спитав Бассі.

— Ну, думаю, що так було б для тебе краще! Я знаю, мій сину, що тебе колись була причарувала Суга, а тепер побоююся, щоб це знову не повторилося!

— О, ні, ні, я приобіцяв Матрі, що оженися з нею і незабаром хочу їхати по неї! Це правда, що Суга була причарувала мене, як добре кажеш, але я тоді був молодиком і нерозумним та не вмів розпізнати, де добро, а де зло. Суга мав свою хатину і свої забави, як кажеш, вона одержить свій поділ, щоби могла порядно жити, але я вже з Сугою не хочу мати нічого спільного.

— Ну, то ти, сину, дуже розумний, але на цей раз будь обережним і, головне, послідовним! Пам'ятай, що я тебе вже попереджала тоді, коли ти був ще молодиком, а тепер попереджаю тебе другий раз, коли ти вже став дорослим чоловіком. І хоч Суга моя власна дочка, кажу тобі, що вона небезпечна, як та отруйна гадюка. Я вже не раз проклинала ту годину, коли я привела її на світ. Я завжди її виправдувала, як мама, і говорила, що вона ще молода й нерозумна і тому її ніколи не карала, а тепер уже пізно її бити і вчити розуму! Та вже тепер, синку, краще зробимо, коли підемо спати, бо вже пізній час, а завтра є теж день. Кікіна хата розвалилася, тому візьми рогожину та ляж в куток, який тобі найбільш до вподоби. Місця, як бачиш, є багато, хоч дощ деколи падає на голову.

— Я все поправлю та впорядкую і тоді, Б'єр, побачиш,

що моя практика в світі мені багато допомогла і навчила мене багатьох корисних речей!

— Ну, добре, завтра мені оповідатимеш, як ти працював на тій плянтації, а тепер — добраніч, мій сину, бо мені від втоми самі очі замикаються!

— Добраніч, Б'єр! — побажав і Бассі старій жінці і вклався на рогожині біля дверей.

Бассі не міг довго заснути. Він перебирав знову і знову цілу свою розмову з Б'єр і все більше ставало йому ясным, що вона навмисне згадала про боамський випадок і тільки для того, щоби позбавити його глибоких турбот. «Вона це знає, вона про це здогадується, що то був я, що вбив того хлопця», роздумував Бассі, згадуючи собі кожне слово з їх спільної розмови. «Але тепер не можу нічого іншого робити», — зідхнув він, — «лише йти далі із своєю таємницею і брехати людям різні видумки про те, чому я відійшов із Ясси кілька літ тому. То ще добре, що Цітро є тут люлюваем, а Гаема тул-тулом», — подумав він, «то може ще згадують наше побратимство кровне і не будуть так випитуватися про непотрібні справи!»

Бассі знав, що і Б'єр не могла довго заснути, бо чув, як вона переверталася з боку на бік і як глибоко зідхала. Він відчував, що і вона над чимось уперто думає і якраз так, як і він.

В селі ще того ж вечора рознеслася чутка, що «хтось» прийшов до Б'єр на відвідини. Тому люлювай Цітро та тул-тул Гаема вже вдосвіта обходили її хатину, саме тоді, коли вона розкладала вогонь.

— Бассі вернувся, — тихо сказала Б'єр Цітрові, — але ще спить.

Цітро з Гаемою почали між собою про щось говорити, а потім сіли біля вогню, щоби привітати свого приятеля.

Між тим Бассі не спав і чув дуже добре, як Б'єр їм сказала, що він вернувся. Ще трохи полежав, щоби свої думки зрівноважити та щоби себе до привітання підготувати. Бассі не був певний, чи приятелі зустрінуть його приязно. Одначе, як тільки зійшов по сходах, зразу ж пізнав, що прихильно наставлені, а коли зійшов із сходів, обидва розкрили руки і міцно обняли його і, потрясаючи його правицею, говорили:

— Милий товаришу, вернувся знову до Ясси! — і при цім плескали його по плечах.

— Добре, що ти, Басі-Бія, вернувся, — промовив Цітро, —

таких людей, як ти, наше село потребує! Вмієш читати і писати, багато в світі ти бачив і можеш нам багато допомогти і порадити.

— Ех, друже, я тебе не можу пізнати! — сміявся Гаема.
— Ти тепер уже дозрілий талмат і дуже-дуже змінився!

— Ех, братця, світ міняє людей, — повагом відповів Бассі,
— хоч той світ і не був так далеко від Ясси!

Чоловіки сіли спільно біля вогню, запропонували один одному цигарки і бетелеві оріхи і почали розмовляти. Бассі коротко їм оповів, що не хотів більше ходити до місійної школи і тому втік. Також сказав їм, що життя й праця на плянтації йому подобалися, а до того хотілося йому набути практики, щоб і самому стати добрим плянтатором. Обидва чоловіки лише кивали головами і тут чи там давали поточні питання, наприклад, як провадиться життя на такій великій плянтації, тощо, але не питалися його, чому це він зник із села якраз тоді, коли вмер Рабу-Бія?

— Ти приходиш якраз у добрий час! — сказав Цітро.
— Плянтації, які тобі полишив Рабу-Бія, цілком занедбані і зогнилі і є небезпека, що зогнилі дерева пошкодять роботі. Було б добре, коли б ти ці плянтації енергійно взяв до своїх рук. А ще теж було б добре, коли б ти декільком сусідам дав певні наділи на твоїй плянтації і так спільно ми працювали б на добрім ділі.

— Дорогий Цітро, цілком згоджуюся з тобою, — сказав Бассі, — і в кількох наступних днях ми опрацюємо спільний плян, як ту працю маємо zorganizувати, з чого і як її почати.

— А чому ти, Бассі, не привів гарної молодої жінки? — сміючись, запитався Гаема.

— Я дав слово Матрі, яка теж працювала на плянтації, і я її привезу сюди, як тільки поставлю нову хатину і впорядкую все краще!

— Так чому ж ти її не взяв зразу з собою? — поважно запитав Цітро. — Адже добра жінка дорожча золота і вона допомогла б тобі перейти все, що в майбутнім тебе очікує.

Бассі на хвилину замовк, подивився уважно до Цітрових очей і запитав:

— А що могло б мене чекати в майбутнім?

— Ну, я думаю про Сугу, — сказав Цітро, — бо вона колись мала на тебе певний вплив, і я побоююся, щоб вона знову не зловила тебе до своїх сіток!

— Ба, ні, Цітро, я тепер маю свій розум і цілком умію відрізнити добро від зла! — відповів Бассі.

— Ну, в такому випадку все гаразд! — сказав Цітро.

Гаєма ж, зустрівшись поглядом з Бассі, подекуди ніби постулався своїм поглядом, коли побачив приязну усмішку в Бассі.

— Трохи шкутильгаю, друже Бассі, а це мені залишилося, як пам'ятка на наше кровне побратимство! Я тобі ніколи не забуду те, що ти мені врятував колись життя, і якщо, Бассі-Бія, колибудь потребуватимеш щобудь і в чім я міг би тобі допомогти, завжди з повним довір'ям звернись до мене і я тобі поможу, бо ми обидва побратими!

— Ви добрі, хлопці, що так гарно прийняли мене між себе! — схвильовано сказав Бассі. — Я запевняю вас, що старатимусь ваше довір'я виправдати!

— Ти один із нас, Бассі, і Ясса твоя батьківщина! — відповів на те Цітро та, звертаючись до Гаєма, додав:

— А тепер, тул-туле, ходімо та подивимось, як іде будова нашої школи! — Полишімо Бассі самого, нехай трохи подивиться на Яссу та на новини, які ми тут запровадили. Тепер у нас, у селі, є самостійна санітарна станція, і сестра з місії лише час від часу навідується, щоб подивитися, чи все гаразд. Маємо і доктор меррі⁸⁴), яку вивчила сестра з місії і яка піклується малими й великими дітьми і побачиш, які гарні купелі ми поробили в лікарні! — Цітро останні дві фрази промовив знову вже до Бассі.

— Це все дуже гарне, але дозволь мені, Цітре, йти з вами і докладно подивитися на все! — попросив Бассі.

— Але ходімо, друже, ходімо! — закликав його Цітро, одночасно накладаючи на свою голову «бригадирку», шапку, обв'язану червоною стрічкою, що ж було ознакою люлювайської ранги.

Всі три повставали і готувалися до відходу, в той час, коли Б'єр прогортала вогонь, що вже вигасав.

Бассі був дуже втішений тим, що його рідне село Ясса виростало і, хоч усе було зроблено примітивно, були тут усі ознаки поступу.

— Ти, Бассі, тепер мав би бути тут люлюваєм, бо вмієш читати й писати! — сказав Цітро до Бассі, коли вони всі три після оглядин знову сіли біля вогню.

— Ні, ні, Цітре, я певно переконаний, що наше село потребує якраз таку справедливую людину, якою ти є! — заперечив Бассі і додав: — Я матиму багато праці на планта-

ції, яку хочу привести до ладу, мушу обробити городи та поставити нову хату для моєї майбутньої жінки. Маю трохи гроша, найму декількох наших людей і незабаром розпочну велике діло. Само собою зрозуміло, що буду й вам, люлюваєві і тул-тулові, помагати в усьому та сподіваюсь, що й ви обидва допоможете мені радою в добрім ділі. Наша Ясса буде в недалекім майбутнім одним із найкращих селищ! — з запалом закінчив свої слова Бассі.

Після цього всі три дружньо подали правиці і приобіцяли, що знову зйдуться біля вечірнього вогню. Потім Бассі пішов сам на свої городи та плянтацію, щоби, оглянувши, в яким стані все перебуває, міг скласти собі плян великої праці.

Та все було в превбогім стані! Плянтація виглядала, як дикі джунглі. Деякі пальми досі родили, але за те більшість була знищена комахами. Окремі з них, згнивши, самі попадали, а нові, що самотужки вирости, росли густо, душили одна одну, зводячи тяжку боротьбу за шматочок землі, щоби прожити. З високої трави палахкотів пекельний жар, а банани, що дико росли між пальмами, були огорнуті зеленим і буйним бур'яном так густо, що не були здатні видати з себе найменшої користи. Бассі бачив, що на нього чекає кілька літ тяжкої праці, якщо хоче він побачити задовільний наслідок.

Він дійшов на місце, де був похований Рабу-Бія. Хвилину постояв біля могили. Видно було, що Б'ер турбується гробом, бо на могилі стояла пляшка з-під пива з водою⁸⁵). Могила була окопана, а посередині ріс кущ бугейнівлеї, який якраз був повен пурпурових квітів.

Ані найменшого почуття жалю не відчув Бассі в своїм серці, стоячи біля могили діда, але, натомість, згадалися йому слова панотця, які він йому колись казав: «Все на світі колись загине: кущі, дерева, гори, долини, річки, моря, зорі, люди, птахи, коні, пси і ти, Бассі, з твоєю стихійною тугою за життям. Загин — це уділ кожної людини вже при її народженні, — лише, що одна загине швидше, а інша пізніше. На світі ніщо не триває вічно, ба, навіть і сонце одного разу погасне, і тоді наступить кінець світу. Бассі, лише Бог вічний, а тому роби в житті так, щоби одного разу, коли станеш на Його суд, ти був виправданий!» Бассі всі ці слова глибоко запам'ятав і знову їх тепер згадав, стоячи біля могили Рабу-Бія. «Один швидше, другий пізніше!» — повторював він в душі, вертаючись додому. Він поглядом

своїм пестив усю дорогу рідну землю і радісно вертався до хатини.

Б'єр привітала його з усміхом і повідомила, що під час його неприсутності тут, приходила Суга, яка, мовляв, радо б хотіла його бачити. При цих словах тінь незадоволення пролетіла по його обличчі. Він лише махнув рукою і почав їсти печену, солодку бараболю.

Була велика духота. Бассі, поївши, ліг на рогожину під хатиною і по хвилині заснув. Його розбудило рохкання чорних поросят і могутнє кукурікання красеня-півня. В перший момент Бассі не міг собі усвідомити, де він є. Докучливі комарі покусали йому тіло, а коли він пошкрябав плечі, тоді рішив піти скупатися й освіжитися в морі.

Сонце вже схилялося над могутніми горами, коли Бассі ступив на білий пляж. Майже вечоріло, коли він ішов уздовж берега, дивлячись на сонце, що погасало. Немов червоне коло, висіло воно на палаючих завісах над верхами високого вулкану, з якого виступав чорний дим. Оранжеве світло з пурпуровими плямами за короткий час перелилося в цілковиту червону повінь, яка помалу губилася серед левандулового туману. Тоді ж почали перші сині тіні пронизувати обрій.

Бассі прислухався до пташиного співу, що озивався з гушавини, та до сумного воркування диких голубів. Він спостерігав білих чайок, що елегантними лініями кружляли над водою, і невимовна радість наповнила його груди. Він шепотів: «Краю, мій милий, рідний краю!»

Він був так опоєний тихою красою, що аж підскочив, як малий хлопець, і потім почав радісно насвистувати. Але нараз почув тихе закашляння. Він уже довший час зачував тріск сухих гіллячок і шелест та хвилювання в кущах. Він цілком ясно пізнавав, що вже довший час хтось за ним слідкує, продираючись густими кущами.

Бассі на хвилюку зупинився, але, йдучи далі після того, ще гостріше прислухався до кожного руху в кущах. Сонце вже цілком сховалося за вулкан. Солодкий видих запашних джунглів з'єднався з приємним морським вітерцем. «За мною хтось іде!» — подумав Бассі, але, не зупиняючись довго над цим, якимось інстинктивно вичув, що це є Суга.

Бассі знав, що ця зустріч мусить відбутися, але він хотів її, якомога більше, віддалити, хоч сам не знав — чому? Зате тепер, коли вона була цілком близько від нього, Бассі охоче втік би назад, лише щоб не зустрінутися з нею. Одначе

він запізно прийшов до цієї думки, бо в наступнім моменті цілком зненацька з'явилась перед ним Суга і то так природньо, немов би цілком випадково вийшла з куців на морській берег скупатися.

Хвилину дивилися обое одно на одного, ніби вимірювали взаємно свої почування і сили і обое собі усвідомлювали, що та порожнеча, яка була між ними, мусить заповнитися словами, які, однак, ледве чи могли б висловити те, що вони в цей час відчували.

Суга виглядала тепер значно кращою, ніж тоді, коли Бассі її бачив востаннє. Її золотисте тіло було повніше, але й досі напружене, немов шкаралупа дозрілого яблука. Її груди мали прегарні форми і видавалися такими твердими, як два золотаві кокосові горіхи. Грудні пуп'янки були помальовані на червоно і були подібні до пуп'янків сплячої пуніціани. Обличчя Суги багряно паленіло, ніздря малого носика хвилювалися швидким диханням та очі її в цій хвилині були надзвичайно великі й гарні.

— Голубчику Бассі, ти вернувся до мене? — першою промовила Суга.

— Так, голубко Суга, вернувся, але не до тебе! — глибоким голосом відповів їй Бассі, щоби вона вже спочатку пізнала, що він з нею продовжувати гри не хоче.

— А я всі ті довгі роки на тебе, Бассі, чекала і знала, щ ти вернешся до мене!

— Суга, я знаю, як ти на мене чекала і не намагайся заховати щось передо мною, про що вже все село шепоче! Тебе може мати кожний чоловік, який подарує тобі коралі, або дасть тобі таку обручку, яку саме маєш на своїй руці. Ти дуже помиляєшся, якщо рахуєш мене й тепер таким молодим і нерозумним хлопчиком, з яким ти колись грала препаскудну гру!

— Бассі, ходім або краще сядьмо, замість того, щоби при першій же нашій зустрічі ти обкидав мене такими непривітними словами! Мусиш мене бодай трохи розуміти, щоб повірити, що я, дійсно, на тебе чекала і тужила за тобою, як ні за яким іншим мужчиною.

Суга сіла на мокру траву і продовжувала:

— Якраз ось — так я і уявляла собі наше побачення! Бачиш, навіть і в природі тепер настає час, коли вечір заручується з ніччю і обидва коханці після довгого дня знову бачаться?! Бачиш, якраз так, як тепер, коли вечір заручини справляє з ніччю, джунглі ж відкриті, немов кривава

рана, що чекає обіймів місяця, так само я чекала на твої гарячі обійми! Вслухайся бодай на хвилину в шелест вітру, що наспівує про маріння самотніх птахів, про самотні людські серця... , про такі, яким було і моє, коли я впродовж довгих років чекала на тебе!

Бассі, присівши близько Суго, прижмуреними очима дивився на її малі руки, які бавилися з квітками гібіскусу, та на її коральові уста, які говорили про дурниці, але які, однак, так безмірно-лагідно сприймалися його слухом.

— Голубко Суго, багато літ ти змарнувала чеканням, — по хвилині сказав Бассі, — а повинна була віддатися і могла вже мати кількох дітей!

— Бассі, я не хочу мати жодних дітей, а якщо ж віддамся, то тільки за тебе, Бассі-Бія! — сказала Суга, сміючись при цім дзвінким сміхом.

— Мила Суго, це буде вельми тяжко, бо я вже маю жінку і приведу її сюди, як тільки впорядкую свої справи!

— Ти, Бассі, її сюди не приведеш, — погрозово сказала Суга, — ти ніколи не відважишся це зробити, бо ти належиш тільки мені, а я тобі!

— Слухай, Суго, моя жінка буде там, де буду я, — такий наш закон, — а щодо тебе, так ти вже свою роллю дограла в моїм житті!

— Ні, ні, голубчику Бассі, ти дуже помиляєшся, я свою роллю ще не дограла, бо наша гра щойно починається! — відповіла Суга.

Бассі, що ще й досі мав примружені очі, пильно подивився ними на Сугу. Але ж яка вона гарна і бажана навіть у гніві! Кожний заблиск її очей вказує на мінливість її душі і на жар, який її демонічне тіло випромінює: — так і видається, що він виходить з кожного її нерва! Так приблизно думав у цей момент Бассі, проте голосно запитав її:

— Що, власне, хочеш від мене?

— Що хочу, що я хочу від тебе?.. Мій голубчику, хочеш це знати? Так я тобі це скажу: хочу тебе, лише тебе, хочу пестити твоє бронзове тіло, хочу дотикатися до твого волосся, хочу своїми долонями гладити твої оксамитові вуха, які такі гнучкі й милі, як вуха диких вепрів, та ще хочу жар твого тіла забрати до своїх обіймів! Це хочу, мій голубчику, це хочу і не ділитимусь тобою ні з ким на цілм світі, бо тільки я маю на тебе право, і ти добре знаєш, що тільки мені належиш!

При цих словах тілом Бассі пробігало вже відоме йому

хвилювання, яке завжди він відчував у її приязності. Проте все ж таки, опанувавши над своїми емоціями, Бассі по хвилі мовчанки сказав:

— В досконалій любові мусять бути завжди рівноцінні партнери. З того всього, що ти ось тут сказала, я нічому не вірю, бо ти свою роллю вмієш досконало грати, а, головне, не забувай, що той огонь, який люди звуть любов'ю, в мені вже погас. Я тим часом прожив тверде життя і карався та витерпів багато за свій злочин, який я вчинив із твого ж поштовху та з своєї власної хлоп'ячої нерозважності. Життя мене навчило багато дечому, та воно ж мене багато дечим і обікрало. Тому лиши мене на деякий час самотнім, Суга, і в спокої, щоби я міг випробувати своє нутро і будь терпеливою якийсь час! Якщо моє серце знову озветься тугою за тобою, то матимемо ще завжди багато часу, щоби вирішити справу для задоволення нас обидвох. Щодо мене, то я дав Матері слово, що з нею оженися, але я тоді був теж певний і в тім, що ти також уже за когось віддалася.

— Бассі, я з тобою цілком погоджуюся, — покірно промовила Суга, — перевірю якийсь час своє нутро і після того дай мені знати про своє рішення. Я так довго чекала на тебе і можу чекати й ще кілька літ! Але ще одне мушу тобі сказати, що так, як я тебе люблю, ще ні одна жінка в світі тебе так не любила... жодна жінка під сонцем! — додала Суга і поклала своє гарне обличчя в долоні.

— Ходімо тепер додому! — сказала після того Суга і щось, ніби перли, з'явилося в її великих очах.

Суга подала Бассі обидві руки, щоби він поміг їй встати, і ніби солодкий заворот голови він відчув, дотикаючись її теплих долонь та пуп'янків. Бассі мусів докласти значних зусиль, щоб опанувати себе і не схопити це розкішне сотворіння до своїх обіймів та втриматися, щоб не сказати їй, що він весь час тужить за її коханням.

Обоє якусь хвилину мовчали і дивилися на іскристі зорі, що купалися в морських хвилях, на срібні смуги, які розлилися на водяній поверхні та на високе небо, яке було вкрите оксамитовим покривалом.

Дорогою Бассі оповідав про свою працю на плянтації та про нові свої пляни, Суга ж не тільки уважно вислухувала, але й несподівано заскакувала його добрими думками та плянами. Вже перед самим селом Суга знову втекла сама наперед, як було колись, бо, мовляв, не личило, щоби вони обоє йшли вкупі селом.

Декілька днів приходили до Бассі з села люди, щоби біля вечірнього вогню довідатися щось ближчого про світ. Ожила і Б'єр і була сердечно рада, що, маючи дома Бассі, має знову ким турбуватися.

Суга лише зрідка бувала в маминій хатині і біля вечірнього вогню і, здавалося, ніби, дійсно, змінилася. Денно ходила з Б'єр на городи, в своїй хатині запровадила взірцевий лад і сторонилася всіх чоловіків, які ніяк не могли зрозуміти таку наглу зміну. А між тим, це була цілком з її боку нова тактика!

Наближалося знову Різдво, і ціле село готувалося до сінг-сінгу. Бассі задумав, що ще перед святами загляне до місії. Йому дуже хотілося після стількох літ знову побачити костюл, школу, хатину, в якій він виростав у Марти і взагалі всі ті місця, де прожив свою милу юність. Про це сказав Б'єр, яка його думку цілком підтримала. І так одного ранку Бассі вирушив у дорогу.

Вже з самого початку день був розкішний. Крокуючи по білій дорозі, Бассі мав ті ж самі почування, як і тоді, коли перший раз йшов із місії відвідати діда, Рабу-Бія. Богатюча роса виблискувала на кожному кущику та травичці, відсвіжені нічною рососою пальми блищали, як викупані ляльки, червоні гібіскуси, гарденії та орхідеї вздовж дороги привітно всміхалися. Птаство розпочало свій ранній концерт та по вогкій дорозі поспішно втікали слимаки з своїми хатинками.

Вже був пізній пополудневий час, коли Бассі прийшов до місії. Школа стояла на тім же місці, але була вже безвартисна і розпадалася. Великий город, що був колись гордощами старого панотця, був тепер зарослим високою травою і два дебели жеребці ліниво з'їдали все те крихке, що там ще було до споживання. Хатина, де колись мешкав Бассі з Мартою, була знову поставлена і на сходах сиділи два малі хлопці і ножем вирізували з дерева якусь фігурку. Бассі на хвилину зупинився і засміявся до обидвох хлопців.

— Слава Йсусу Христу! — поздоровив той більшенький і пильно подивився на Бассі.

— Слава навіки, амінь! — відповів Бассі і погладив хлопця по його розтріпаній голові. — Як звешся? — запитав далі хлопця.

— Я звуся Тауї-Петро, а ось тут мій брат, зветься Вето-Кароль.

— А чи до школи ходиш?

— А певно, що ходжу, але тепер маємо вакації, бо за декілька днів Різдво.

— А де панотець?

— Панотець поїхав пароплавом до Боаму, а з ним і обидві сестри.

— А де твоя мама, Тауї? — випитував далі хлопця Бассі.

— Вона або в костьолі, або прасує білизну — я не знаю!

— Чи костьол ще відчинений? поцікавився ще Бассі.

— Так, ще відчинений... за хвилинку прийдуть люди молитися, — сказав Тауї.

Після цього хлопці знову почали працювати ножем на своїй фігурині, а Бассі вузькою стежкою подався нагору до церкви.

Перед церковними дверима він зупинився, немов просячи Пана Бога про дозвіл увійти, а потім з похиленою головою увійшов.

Невимовно тепле почуття наповнило його нутро, коли він розглядався по всіх образах, фігурах і хрестах, так добре йому знаних. Адже кожне місце, кожний образок та фігура були зв'язані з його дитинством! І згадувалося йому, як він колись з священником на всіх цих фігурках витирав порох, намащував олією, і панотець після того завжди говорив, що вони «вдихнули до них нове життя».

Ось, наприклад, оці янголятка: — їх бронзував ще старий пан, Бассі своїм досвідченим оком зразу ж розпізнав те, що їх поверхня з того часу не була оновлювана, — личка їх були потріскані, а деякі з них не мали вже й носиків, бо зуб часу їх пощербив! А ось подивімося ще, наприклад, на св. Йосипа: знову хтось відбив йому палець, або ось Діва Марія: має орнат так вилинялий, що виглядає, як якийсь ляп-ляп, що жінки носять і то лише в глухих селах!

Ясла ще ніхто не розставив, хоч у куті вони стояли приготовані. З цікавістю дивився Бассі на всі фігурки, овечки і зірки і так якимось йому показалося, що в цю хвилину побачив він і доброхитливе обличчя панотця, що всміхнулось було тоді, коли він, Бассі, всунув був Ісусикові до ясного волосся пір'ячко.

Головний вівтар був трохи поновлений, але сповідниця стояла вже на іншому місці. Перед головним вівтарем Бассі тихо й коротко помолився і вже хотів було відійти, коли враз спостеріг у побічному розі цілком новий хрест, якого в костьолі ніколи перед тим ще не бачив. Хрест був гарний, великий і був досить високий. На хресті був розп'ятий Хри-

стос у натуральній величині. Соняшне проміння якраз у цей момент освітило терном увінчану голову, і Бассі з жахом дивився, як на цім замученім обличчі стоять великі краплі ніби поту, і так само побачив, що й восковожовті руки Христові були вкриті дрібненькими краплинками.

Бассі не мав сили перемогти своє бажання доторкнутися Христової руки, тому, зробивши пару кроків, він лише легенько погладив Христову руку. В цей момент щось могутнє торкнулося його душі і всього тіла! Коліна його почали труситись з причини досі ним не пізнаного страху, його уста почали тремтіти, слюзи приснули з очей. Бассі став на коліна, але не відважувався поглянути на те посиніле Христове обличчя і тільки слова виривалися з його уст: «Прости мені, прости мені мою провину, якою я так прогрішився перед Тобою!»

Бассі вилив увесь свій біль Тому, Хто прощає, та покірно просив про поміч і пробачення. Все, що було нагромадилося за весь час у його нутрі, відкрив Бассі Тому, Хто Сам стільки витерпів, але все ж таки залишився здатним простити Своїм ворогам. Коли його душа, нарешті, виплакалася, він встав і ще й далі з складеними руками просив про дальшу поміч для боротьби із спокусами і про підтримку для того, щоби міг тепер жити, як порядна людина.

До костьола почали сходитися люди, і міністрант позасвічував свічки. Бассі помолився зо всіма ще вечірню молитву і відходив із грійливим почуттям, що він тепер став кращою людиною.

Вже сутеніло, коли Бассі зупинявся по черзі біля ковзанки, криниці, перед двома зрослими деревами, які вони з панотцем називали «братами», біля великого провалля та в «алеї зідхання», до якої сестри, Ганна та Марія, ходили для вечірнього розважання.

Вже цілковито стемніло, коли Бассі пустився йти до сусіднього села, в яким, умовившись наперед, мав переночувати. В селі, в яким переночував, люди оповідали біля вечірнього вогню багато цікавих речей. Старі люди нарікали на те, що теперішня молодь йде в цілком іншим напрямку, ніж це бувало за старих часів. Старий Дгорі просто обурювався тим, що теперішня молодь, не виріши ще «з пуху до пір'я», а вже йде служити білому панові і, замість того, щоб ставати гірськими орлами, робиться наймитами.

— За наших часів, — казав він, — хлопці вправлялись вдень і вночі, удосконалювали свій зір і слух і старалися

бути моторними й спритними, як яструби, а тепер — кожний шкрябає бараболлю, обирає ярину на кухні білого пана, пере, прасує, миє посуд, чистить чоботи і . . . , діставши свою порцію рижу, м'яса та тютюну, почуває себе цілком задовленим! Препаскудні звички опанували нашими людьми! — невгаваючи нарікав столітній Дгорі.

— Так, так, — часи міняються, і ми міняємось разом з ними! — зауважив і Бассі та подякував за тютюн, який йому запропонували.

— Ну, а що ж ти, талмате, які твої пляни на майбутнє? — спитав старий Бассі.

— Хочу працювати на успадкованім ґрунті, хочу його обробити і насадити гарну плянтацію для своїх дітей, — відповів Бассі.

— Ого-го! а скільки тих дітей вже маєш? — спитав Дгорі.

— Ще не маю ані жінки, ані дітей, але найближчим часом про це все хочу подбати! — відповів Бассі.

— Гм, гм, — я завжди своє кажу, що та наша молодь вже засвоїла собі погані звички! Та я в твоїх літах мав уже найменше дві чи три жінки, а дітей стільки, що й порахувати їх не міг на своїх пальцях, — підкреслив Дгорі.

— Я думаю, що тепер кожному вистачить одна жінка, — засміявся Бассі, — бо, чим більше має чоловік жінок, тим більше має і турбот!

— Ех, ех, я бачу, що ти теж є одним із тих, що запроваджують до нашого краю новий лад, який з кореня поганій! Ти мені скажи, чому чоловік мав би мати тільки одну жінку, а не більше? Подивись на природу і візьми з неї приклад. Всі вепрі, капуні, райки, риби, краби, півні, качки, пси тощо — всі мають багато самиць. Такий закон природи — розмножити якнайбільше своє потомство. Чому ж би людина мала залишатися позаду тварин, — ану скажи ти, молодичку, чому? — запитав дід.

— Якраз, власне, тому, що є людиною, а людська мораль у живім суспільстві не дозволяє цього! — відповів Бассі.

— Не знаю, що ти хочеш мені сказати, і не знаю, що це взагалі є та мораль у твоїм ученім розумі, але скажу тобі . . . , що чим більше має чоловік жінок, тим вигідніше має життя! А наші жінки вже звикли жити під одним дахом з рештою сестер. Так, так, — воно не було завжди таке легке мати багато жінок, бо чоловік мусів мати досить вепрів та й інших різних речей, за які міг собі вимінати жінку. Раніш то не було так легко, як сьогодні! Сьогодні люди не

себе трохи подивляться, потім кілька вечорів поволочаться по джунглях, а потім йдуть до костьола, де панотець поговорить над ними «гокус-покус» і зробить з них подружжя. Жених батькам за молоду нічого не заплатить і через те не шанує своєї жінки, ба, часто після женячки навіть пішле жінку назад до батьків!

— А яким способом ти, Дгорі, женився? — запитав Бассі в старого.

Старий глибоко затягнувся димом з своєї цигарки, відігнав улізливого комаря, який був усівся йому на чолі, відкашлявся і почав:

— Ну, було то вже давненько, та я ще все пам'ятаю, як ніби це було тільки вчора! Моя перша жінка була призначена для мене, коли тільки була народилася. Вона була дочкою люлювая з сусіднього села і звалася Одге. Перший раз побачив я свою жінку, коли їй витатуювали мое тотум. Їй було тоді стільки літ, що мала якраз закінчити школу⁸⁶). Відбувши церемонії, післали наші батьки взаємно посередників, щоб вони зробили весільну умову та визначили день весілля. Ще перед весіллям хлопці помогли мені поставити нову хату, куди невістка перейшла мешкати з своїми батьками. Само собою зрозуміле, що її батьки мешкали там лише доти, поки я з моєю Одгею не мав спільної мати.⁸⁷) Ех, пам'ятаю, ніби це було сьогодні! Моя нова хата була близько хати мого батька. Кілька днів перед весіллям покликані гості приготували довгий кокосовий канат і ним зв'язали обидві хатини. Весілля виконувалося, як і завжди, перед сходом сонця. І ось того ранку стала Одге з одного боку нашої нової хатини, а на другім боці в батьківськім домі стояв батько, я і вся моя рідня. Люлювай нашого села стояв посередині того весільного канату і виконував свої обов'язки. Пригадую, що Одге мала того дня в волоссі червону квітку радості, мабуть, тому, що я їй дуже подобався. Ну, . . . гм, мушу сказати, що колись я був парубок, як квітка: в'юнкий, здоровий, напасливий, як півень, та не одному суперникові поламав кості при бійці!

— Але що сталося з тією весільною умовою? — перебив оповідання старого Бассі, коли побачив, що йому запалали очі надхненням і що він дуже охоче дався б до оповідання про свої бійки, з яких вийшов переможцем.

— Га, питаєшся, що було з тією умовою? — продовжував старий. — То було так: люлювай стояв посередині і в першу чергу оголосив усім присутнім, що Одге має витатуюване

моє тотум на правій руці і що вона мені пообіцяна ще від народження. А коли всі потрібні формальності були пророблені і Одге показала всім на правій руці крокодилячу голову, почалися переговори. Ех, той люлювай, пане, вмів говорити краще, ніж наш панотець! Він свою мову почав ось так: — «Гей, батьку Дгорійового сина, що даси за цю невістку, яка є пильна, як мурашка, росла, як пальма, а солодка, як дозріле ман'го?» — «Дам за неї одного годованого кабана!» — поважно запропонував мій батько. — «Він каже, що дасть одного годованого кабана!» — продовжував люлювай, зав'язуючи великий вузол на весільній умові. — «Добре, але це мало!» — сказав батько молодій. — «Так я додам ще одну гарну свиноматку!» — сказав на це мій батько. Люлювай по ній повторив: — «Він каже, що додає ще одну свиноматку!» — і зав'язав другий вузол біля першого. Батько молодій, одначе, покрутив головою і знову сказав: — «Не вистачить!» І ось так мій батько поступово додавав: горщик на варення, нову сокиру і червоний ляп-ляп для старого. На цім погодилися, і умова була зав'язана. Після кожної обіцяної речі зав'язувався вузол, який потім розв'язувався, коли обіцяна річ віддавалася. Після того обидва батьки потрясли собі взаємно руками, помінялися запаленими своїми цигарками і на цьому церемонія закінчилася. Одгена мама штовхнула стусаном в зад мою вродливу молоду ближче до мене, і всі почали скакати й верещати так, як після великої бійки! Ну, а ми, двоє, хвилину на себе дивилися, а потім їли спільно з однієї миски наш перший обід.

За день перед весіллям мій батько заколов одного венпра. Коли ж повечоріло, розклали наші лапуні огонь і після спільної вечери почався весільний танець. Скільки було приготовано для нас, молодих, жартів і забав і що му-сіли ми пройти, доки могли ми піти спати на спільну рогожину!? Але мушу сказати, що не кожне весілля так відбувалося. Мій батько був багатий. Ну, а відомо, що багаті завжди люблять погостити бідноту, тому під час весілля, похоронів чи хрестин дотримувалися наші старі традиції. В бідних же людей весілля відбувалося так, що молоду виміняли за венпра і молодий аж другого дня з порогу своєї хатини оголошував, що спав зо своєю молодкою, і цим усе весілля й кінчалось!

— Але скажи мені Дгорі, — перебив оповідання старого Бассі, — чи так бучно відбувалися й інші твої весілля, як те перше?

— Та де там! — продовжував старий і махнув лише рукою, — те все решта було цілком просте! Та моя перша жінка довго була бездітна, тому добровільно і без сварки погодилася, щоб я взяв ще за жінку її рідну сестру. А коли я її взяв, тоді посипалися діти з обидвох моїх жінок! Третю жінку я взяв собі тоді, коли почав старіти і потребував поновити свої другі соки.

— А котру з них ти, дійсно, любив? — запитав Бассі.

— Але яке там «любив»?! Це слово з'явилося тільки тепер, у добу місіонерську, а раніш на такі речі ми не мали часу, зрештою, ми, мужчини, зовсім не турбувалися, чи наші жінки задоволені, чи ні, бо, як сам знаєш, жінка є і була завжди лише ніщо!

— А чи й досі всі жінки твої живуть? — спитав Бассі.

— Гм, правду кажучи, я тепер на світі сам, і тільки діти мої мене втримують і піклуються мною! Та перша жінка була добра, але вже давно відпочиває свій спокійний сон на мат-мат. Та друга, правду кажучи, не була взірцевою і я її часто витріпував, як той свій друм під час сінг-сінгу. Ну, а та третя, та, бестія, кудись мені втекла, і я навіть не знаю, куди й з ким!

— То ось бачиш, Дгорі, коли б ти був мав тільки одну і справді добру жінку, міг ти її мати й досі! — сказав Бассі.

— Ех, навіщо мені жінка, я вже сьогодні жодної не потребу! Харчу маю досить, ляп-ляп теж маю на собі, а мої діти якось уже мене не той мат-мат віднесуть і покладуть, а більш сьогодні я не потребу!..

Ще довго до пізньої ночі оповідав старий Дгорі, як то колись за старих часів бувало і що теперішній спосіб життя йому зовсім не подобається. Молодь старого майже не слухала, бренькала на укулеле,⁸⁸⁾ співала пісні та танцювала довкола вогню.

Бассі пішов геть із старим раніше, ніж огні погасли і, вже лежучи на рогожині, дивився на сяючі зорі, які йому тепер здавалися ближчими і більш приятельськими...

До свого села Бассі вернувся, маючи багато радісніший настрій. Його думка видавалася тепер вільною від тягара великого гріха, йому знов вернулася душевна погода.

На тім місці, де колись стояла хатина Кікі, почав Бассі будувати нове мешкання, — і так з кожним днем виростала його нова хата. Молоді люди з села під проводом Цітра та Гаема ретельно помагали йому в праці. Правда, Бассі колись плянував поставити собі такий дім, який мають білі

панове, але тепер змінив свій погляд, бо вважав, що з будовою мусить поспішити, щоб мати власний дах над головою. А що до Різдва бракувало лише кілька днів, тож усі працювали з великим запалом, щоб під час сінг-сінгу могли вогнем посвятити нову хату Бассі.

Мешкання Бассі не відрізнялося багато від решти. Хатина складалася з двох великих кімнат, веранди і мала добрі сходи. Бассі сам виготовив собі примітивне устаткування: стіл, ліжко, два стільці і полицю на книжки. Книжок багато не мав, але рішив, що після свят попросить панотця, щоби йому порадив, де і які книжки мав би він придбати.

Б'єр сплела для Бассі гарну рогожину і подарувала йому два чудові рушники та декілька горшків для нової хатини. Суга лише зрідка приходила до спільного вогню, а коли й приходила, то завжди сідала біля Б'єр, сміялася тихо, співала та дзвонила срібними браслетами. Декілька разів підсіла і до Бассі та питалася про працю на городах та на плянтації. За її кожним рухом та усміхом Бассі стежив з-під примружених повік і все себе випробовував, як довго зможе протиставитися спокусі.

Чоловіки вже давно приготувлялися до різдвяного сінг-сінгу. Вони кожного дня за селом біля вогню виправляли-ся в танцях і в співах нових пісень до тих танців пристосованих, також укладали до своїх вінців наскладане пір'я, просвердлювали мушлі і ладили їх у сув'язі, щоби ними оздоблювати браслети та протягувати в ніздрі траву кунай, щоби потім тими отворами могли проволікти оздоби.

Жінки не допускалися до всіх тих приготувань, бо найбільші в своїй заобов'язаності вірять, що все, на що впаде жіноче око, губить свою принадність.

Бассі пильно ходив з чоловіками на виправи до сінг-сінгу і так знову зжився із старим трибом життя. Гаєма йому подарував гарний друм, якого сам вирізував. Друм мав справжню гадючу шкіру і був прикрашений старанно вирізаними орнаментами та фігурками.

Однієї ночі Бассі повернувся з купкою хлопців додому, до своєї хатини. Ніч була ясна, місяць у повні, зорі весело миготіли, повітря було насичене одурманюючими пахощами і на спокійний край дихнула солодка ніч. З побажаннями спокійної ночі Бассі розлучився з молодиками і з пісенькою ввійшов до свого помешкання.

Та ледви він увійшов до середини, як відчув, що ним опановує якесь дивне почуття страху, і в цей момент по-

чув тихе кашляння. Місячне світло впало якраз на рогожину, на якій лежала Суга.

— Бассі, голубчику, я вже так довго чекала на тебе! — тепло промовила Суга і простягнула до нього м'які руки.

Бассі якусь хвилю стояв, не ворущаючись, а після цього з'їхав на коліна біля Суґи, яка почала його гладити долонями по обличчі, шепочучи при цьому ніжні слова і притискаючися все ближче і ближче до нього. Її хвилясте дрижання тіла, її гарячі бажання в чарівних очах, її розпалені уста і дотик м'яких долонь спричинив те, що Бассі в ту хвилину усвідомив, що вони обоє взаємно прив'язані спільним гріхом і пристрасним бажанням.

Тільки місяць уздрів, як Бассі зірвав з її рук браслети і червоний нашійник та трав'яну спідничку, як він її крихке тіло стискав у своїх могутніх руках і як те тіло хвилювалося, як тіло гадини або ж знову було покірне, як тіло голубки...

Тієї ночі висмакував Бассі всю затаєну розкіш, яку своїм дотиком збудила Суга, що її він пристрасно кохав і в той же час ненавидів.

БЕЗОДНЯ

В селі Яссі все було приготоване для зустрічі різдвяного сінг-сінгу. Чоловіки з найбільшою дбайливістю зробили свої вінці з оздобами, жінки сплели собі нові трав'яні спіднички та приготували всі сорокаті фарби, потрібні для краси. Чоловіки з роду Бінга-Бінга впродовж цілих двох тижнів перед сінг-сінгом навіть води не напилися, ба, навіть не вмивалися, а лише витирали свої тіла вкритими росою банановими листками. Це для того, щоби бути в зв'язку з духами, які мають помагати їм витворювати різні чародійства під час танцю. Діти з вірними своїми приятелями, псами, вешталися всюди там, де їх ніхто не потребував, гонилися з одного кінця села на другий, випробовуючи підскоки, звороти і інші рухи, яких навчилися від старших. Декілька чорних підсвинків ліниво валялися під хатами, люди гострили великі ножі і готували все потрібне, щоб заколоти тих підсвинків.

Бассі мав намір на Різдво піти знову до костьола, але, нав'язавши знову кохання з Сугою, не знав тепер, чи відважиться подивитися на лице Спасителя, що висів у костьолі на чорнім хресті. І так відкладав він свої відвідини з дня на день, аж зовсім відклав. В денних спітканнях і в нічних обіймах Суги Бассі знаходив багато нового й одурманюючого, чого ще ніколи в житті своїм не пізнавав. Він проживав велику радість життя, що вібрувало в кожному його нерві.

Вже зранку різдвяного дня в селі було все приготоване до врочистого святкування сінг-сінгу. Перед сходом сонця в першу чергу чоловіки закололи декількох свиней. Аж цілих вісім великих вепрів висіло на деревах, а чоловіки їх чистили, шкрябали, осмалювали, промовляючи до них час від часу ласкаві слова: «Незабаром буду тебе їсти і більш нічого!» Цю працю з чищенням вони закінчили теж перед сходом сонця, а тоді жінки, розчетвертувавши вепрів, рознесли м'ясо по хатах для варення на вечір.

В Тумбурановім Домі так само зранку відбувався великий рух. Там знову багато юнаків готувалося до першого

татування, а дорослі чоловіки приносили свої оздобы, друми і барви. Цей весь рух з приготуванням наповнював Бассі великим запалом, і він був також, як і решта, розхвилюваний в очікуванні вечірньої краси врочистости.

Корона Рабу-Бія з пір'ям райок була покладена в Тумбуран Домі разом з дорогоцінними золотими та срібними мушлями. Пернач «Бія» з іншими оздобами був покладений покійному люлюваєві до гробу разом з пір'ям, яке відзначувало його заслуги в боях. Бассі якраз оглядав дорожню Рабу-Бієву корону, але швидко не міг ще остаточно рішитися, чи візьме її на себе цієї ночі.

Чоловіки вже намащували свої тіла і волосся кокосовою олією, — це на знак очищення від гріхів, зроблених ними за цілий рік. Після цього вони почали взаємно прикрашувати свої тіла різними барвами, наплечниками, мушлями та пір'ям. Багатьох чоловіків, яких Бассі особисто знав, уже бракувало, як наприклад, чародія Ікамі, який пішов спати теж на другий берег.

Люлювай Цітро разом з старими лапунами татував хлопців тими знаками, які кожний сам собі вибрав. Цітро вже не надавав такої ваги цим усім церемоніям, що колись так суворо дотримувалися.

Надвечір, нарешті, чоловіки спільно розбубнили на гармутах звістку, якою оголошували початок сінг-сінгу. Перед новою хатиною Бассі був розкладений вогонь, і Бассі приніс Касілові в жертву білу голубку, що означало спокій і задоволення.

Легідний вечір розпросторив свої крила над краєм. В тінистих гущавинах птаство й досі цвірінькало, високо в небі кружляли гірські орли, милосердний вітерець ворухив пальмами в той час, як проміння заходячого сонця перетворило обрій в повільні різні барви.

Коли засвітилися перші зорі, тубільці почали танцювати. Забубоніли друми, хлопці почали співати, а жінки їх супроводжували високими трелями.

Жінки приготували до спільних казанів вечерю, а тисячі комарів та мух, одурманені димом, відлітали назад до джунглів.

Бассі відчув, що ним опанувало те почуття, яке він, будучи в Яссі перший раз, теж відчув під час тодішнього сінг-сінгу. Як тоді, так і тепер повернулося те саме хвилювання довкола шлунку, яке відтак поширювалося на все тіло. Звуки друму викликали в нім таємну містерію батьків-

тумбунів, тоді ж як подив та бурхлива радість пронизували все його тіло й душу. Йому здавалося, що він звільнений від усього щоденного і що є вільним і безтурботним, немов той птах джунглів.

Вільна людина огорнута магічною, надприродною силою. Вона перестає бути твором, який волочиться за своєю тяжкою, злиденною поденщиною, але навпаки, дух її підноситься високо до зір, до світу тумбунів, до світу, повного чарівних принад, до екстази, яку тубільці визначають, як «звільнення від земних пут».

Цієї ночі Суга була кращою й бажанішою, ніж колинебудь перед тим і танцювала разом з рештою. Її тіло, намащене кокосовою олією, в проміннях вогню, немов срібне. З кожним ударом бубону розтанцювувалися й квіти, що були по-мистецькому причеплені в її волосся, а кожний її дрібненький крочок супроводжувався хвилюванням її розкішного тіла. Її очі сьогодні збільшилися ще значніше від утіхи та покращала від вогню, коли Бассі перед усіма людьми почав танцювати з нею «Ранго», який вважається танком закоханих людей.

Бассі зовсім не помітив, що такою своєю поведінкою, — танком і освідченням, — викликав обурення решти людей. Не спостеріг він теж ще й глибокого зідхання Б'єр, і того, що Цітру на хвилину перестав танцювати, а Гаєма зглибока і злісно сплюнув.

А голубка Суга викручувалася перед своїм полоненим голбочиком так, як колись перед тим начервоно намащеним хлопчиськом, оздобленим червоно-синім пір'ям. Одначе Бассі уявляв собою закоханого тетерева, який в тій закоханості думав, що свою голубку має тепер у повній своїй владі і що вона належить тільки йому.

До півночі перетанцювалися і повторилися всі танці: «Рая» («Залицяння») — танець тумбунів, «Бінга-Бінга», «Тайпан», «Худре», танець воюючих півнів, «Глудзі», танець добрих і злих духів, молодих дівчат і юнаків, танець «Касілу» і нарешті танцювали всі в спільнім колі танець, що зветься «Різдяний Лєтру».

Рівно опівночі люлювай оголосив на друпі перерву і покликав усіх присутніх до спільної вечері.

Коли всі наситилися і освіжилися бетелевими оріхами, щоб набратися нових сил до продовження забави, тоді друзі знову оголосили танці. Бассі в цей час вів свою Сугу до теплих обіймів джунглів.

— Іди, — шептав їй Бассі, — іди зі мною, моє солодке манго, сьогодні світить місяць лише для нас двох! Зорі, які будуть у морі близьенько, і вони голубитимуть твоє тіло, саме ж море всміхатиметься тому, що ти всміхатимешся, а вітер співатиме, бо й ти шепотітимеш мені найкращі слова про кохання. Іди швидше, іди, моя голубко, в джунглі, кожна травинка і кущик світлитимуть, як діаманти, і якраз так, як тепер світять твої очі!

— Мій великий, гарний мисливче, — підлабузнюючись повторювала Суга, коли лягла на запащну траву і дозволяла пестити себе дотиками, що спричинювали їй розкіш, — кохаю тебе, Бассі, і вічно тільки тебе кохатиму, — шептала вона, — і кохатиму тебе завжди так, як ще тебе жодна жінка на світі не кохала! — весь час повторювала Суга, гладячи ніжними долонями його бронзове тіло.

Сінг-сінг закінчився так, як завжди кінчався, лише на цей раз кілька дуже «войовничих півнів» пляшками від лімонади порозбивали собі голови і порізали обличчя та тіла. Коли лікар із санітарної станції попередив'язував їм рани, хлопці подали собі взаємно руки і продовжували, як добрі товариші, приязнь...

Цітро ніяк не був заскочений, коли одного дня прийшов до нього Бассі, щоби повідомити про те, що він хоче з Сугою одружитися. В Яссі вже і без того всі знали, як та двійка гаряче кохається. Проте Цітро довго підшукував слова, якими міг би пояснити Бассі, що не згоджується з його вибором собі жінки, хоч наперед добре знав, що всі його слова будуть тут даремними.

— Я твій старий товариш, Бассі, — так почав свою мову Цітро, і тому маю право сказати тобі для твоєї розваги кілька щирих слів.

— Ех, Цітре, — відповів йому, сміючись, Бассі, — говорити можеш, але чи те що допоможе!

— Гм, — не здавався Цітро і знову почав, — я спершу хотів би тобі сказати, що цією женячкою береш собі на голову великий клопіт! Таку жінку, як Суга, ніхто не бере собі за жінку, лише кожний мусить якусь хвилю нею побавиться, а потім передасть її якомусь другому, — розважно промовив Цітро.

— Поглянь, Цітре, — кожний з нас має свої недоліки, і я знаю, що Суга за час моєї відсутності не була якраз взірцевою жінкою, але тепер, коли я повернувся, ніхто з вас не може проти неї щось поганого сказати! Є працьовитою, чи-

стою, помагає мені в усім, що починаю, і я певно знаю, що тепер спить лише зо мною!

— Так, так, хлопче, це, що говориш, чиста правда, — що тепер може спить лише з тобою, але ж ти мудра й вчена людина, що ж ти не здогадуєшся, що це лише її гра, яку вона грає з моменту, відколи ти повернувся? — зауважив Цітро.

— Ні, ні, Цітре, я цьому не вірю, бо гра... адже ж гру можна грати лише до якогось певного ступня! Одначе те, що ми обоє до себе взаємно відчуваємо, є щось більше, ніж гра, і, на жаль, ти, Цітро, цього ніколи не зрозумієш!

— Ех, ех, Бассі, — кажеш, що я цього не зрозумію, але я тобі ще скажу лише одно, а саме, що людина, яка дає панувати над собою тільки пристрастям та жіночому тілові, — така людина, товаришу, далеко не дійде і погано скінчить!

Бассі тяжко зідхнув, коли Цітро сказав ці слова, але по хвильці теж почав говорити:

— Цітро, я маю дуже важливі справи, які мене в'яжуть із Сугою, і я твердо вірю, що вона тепер буде доброю жінкою!

— Я це добре знаю, Бассі, що багато тебе з Сугою в'яже, — сказав якось сумовито Цітро і додав: — а може все те сталося б іншим способом розв'язати, а не одруженням з Сугою?

Бассі мимовільно поглянув в очі Цітра, бо в них було щось, що свідчило, що Цітро, дійсно, знає багато більше, ніж Бассі сам міг про це додумуватися.

— А що буде з Матрою, якій ти дав своє слово? Чи в тебе слово нічого не означає?

— Але без сумніву, що мое слово означає те саме, що й твоє, але я Матрі сказав, що їду полагодити свої справи і що потім, мабуть, приїду по неї!

— Так ти вважаєш це за полагодження своїх справ? — спитав Цітро.

— Так, Цітре, — рішуче відповів Бассі, — і не пробуй цього ніяк мені розраджувати, бо я знаю, що роблю!

— Гм, гм, ну, Бассі, а тепер мені щиро скажи, що до тебе говорить твоє нутро, чи воно з усім цим погоджується? — тихо сказав Цітро. Скажи мені, друже, правду, чи, дійсно, не відчуваєш і натяку на те, що погано робиш?

По цих словах свого друга Бассі закрив свої очі руками, але мовчав.

— Чому ж мовчиш, товаришу, дай мені відповідь?! Адже ж ми обидва аж дуже добре знаємося, щоб між собою мати якісь таємниці!

— Ну, Цітре, правду кажучи, там десь аж на дні моєї душі щось проти того дуже буреться... одначе вся та решта, яку я почуваю до Сути, значно дужча від того, що звемо сумлінням! Я вже не можу відступити, бо пообіцяв Сузі, що візьму її собі за жінку, а до того — я за нею тужу всім своїм чоловічим «Я».

— В цьому випадку роби, що сам знаєш, — промовив Цітро, — я ж учинив усе, щоб тебе перед нею остерегти!

Після цього вони обидва на короткий час замовкли, а потім домовилися про день весілля.

Суга, крім Б'єри, не мала жодних кривних, у яких Бассі мав би її купити, а тому, щоб дотримати стару традицію, він дав Б'єрі, як дарунок, гарну льоху.

Про весілля Сути Б'єр перед людьми майже нічого не говорила, а одного разу, при нагоді, сказала Бассі, що краще бачила б у його хаті Матру, ніж свою дочку Сугу.

Весілля відбулося тихо, без церемоній, сільським звичаєм. Люлювай Цітро під час сходу оголосив перед громадою обидвох молодих, як подружжя, а під час спільної вечері молодий з молодого танцем відзначили цю сільську подію.

Правда, Бассі висловив був бажання, щоби шлюб відбувся в костелі, але Суга відмовилася, вказуючи на те, що ніколи не буде католичкою. А її бажанням було відбутися весілля за старим звичаєм.

Б'єр віддала Бассі всі наскладані гроші Рабу-Бія і після того працювала на городах, не звертаючи уваги на все те нове, що там запроваджував Бассі.

Бассі ж тим часом накупив у Богії багато потрібних речей, як: лопати, рискалі, джагани тощо і почав навчати своїх людей, як легше та краще обробляти землю. Дотепер тут люди воювали з землею довгими тичками, якими вони її перевертали і зрушували. Ця праця була довга, і тяжка. Одначе спочатку люди, не маючи звички, не могли тримати в руках нове знаряддя і приладдя, але, спостерігаючи Бассі, як він із ним працює, почали самі застосовувати, і незабаром їм праця пішла дуже добре.

Спільна праця на плянтаціях тривала декілька тижнів. Старі пальми були вирубані, висока трава скошена, і все це було спалено. Молоді пальми, що росли купами, близь-

ко одна одної, Бассі викопав з рідною землею і розсадив на нових місцях. Нові оріхи Бассі садив якраз так, як це робив старий пан на своїй плянтації: точно в віддалі тридцять стіп дерево від дерева і гарними рядками, а зрушену землю змішав з попелом, який нагромадився тут за декілька літ.

— Попіл з оріхових шкаралупин має в собі багато цінних складників, тому він є найкращим погноєм, який дає землі поживу і силу, — навчав своїх помічників Бассі.

Теж сушарня кропу була збудована за модерними зразками і стояла на добрім і вигіднім місці. Багато місяців Бассі працював на плянтації від ранку до пізнього вечора і завжди працював ще й тоді, коли інші бувало вже розійшлися з праці.

Там, де земля була найчорніша, Бассі влаштував город, який обгородив з усіх сторін живим плотом, щоби він охороняв ярину від диких свиней. Город поділив на грядки і посадив там: банани, баклажани, огірки, редьку, салат, солодку бараболлю, таро, ям, мамію, піт-піт, бурські орішки, кукурудзу і багато чого іншого, що бачив свого часу на плянтації старого пана. Все було посаджене гарними рядками і просто буяло під пильною рукою доброго господаря.

Б'єр помагала всюди, де тільки вистачали її старі руки; вона теж хвалила всі добрі думки, які зроджувалися в голові Бассі. Суга спочатку теж проявляла велику зацікавленість усім, вона навіть під час праці наспівувала, щоби показати співпрацівникам, якою щасливою вона чується з Бассі. Одначе пізніше її зацікавлення слабло, і вона почала закидати Бассі що він із-за праці її занедбує та забуває.

Бассі з усіх сил намагався створювати своє подружжя зразковим і кожную можливу сварку старався попередити добрим словом. Бассі не змушував свою жінку працювати на городах, але суворо допильновував, щоби всім робітникам була давана добра й поживна страва.

Суга мусіла приготувляти снідання та обід для вісьмох людей, а коли вона почала нарікати, що не встигає сама ту працю робити, Бассі взяв їй на допомогу декількох старих жінок. Спершу Суга робила працю сумлінно, але згодом почала з Бассі сваритися і закидати йому, що вона віддалася за нього не для того, щоби працювати для стількох людей. Одначе Бассі стояв на своєму, а коли при тому знову виникла між ними сварка, він вдарив її по обличчю.

Суга була аж занадто звикла до ледачого життя, і тепер для неї було дуже тяжко втримувати той темп, якого Бассі

вимагав. Після згаданої сварки Суга деякий час старалася, щоби Бассі був задоволений. Теж і Б'єр дала їй кілька штурханців по задку, заохочуючи її до праці. Однак пізніше все ж таки прийшла до думки, що вигідніше давати накази про працю старим жінкам, а самій лягти в тінь під хату і солодко висипатися.

Коли ж одного дня цілком випадково Бассі знайшов Сугу, як вона спала під хатиною в той час, коли інші жінки чистили бараболю, він цілком спокійно перейшов з цим, як то кажуть, до порядку денного, але рішив, що Сугу випробує. Від інших жінок він довідався, що Суга спанням під хатиною лише маскує свої інші походеньки, тобто вона, кажучи, що йде спати під хатиною, в дійсності ходила купатися до моря.

Одного такого дня, обходячи своє господарство, Бассі витягнув свою голубку Сугу з-під хатини і перед усіма людьми ременем так їй нарізав голий задок, що вона довго потім не могла на нього сісти. Бассі знав добре медицину, якою лікували тумбуни ледачих жінок, але на цей раз розрахунок його був помилковий. Суга дуже образилася за таке приниження перед усіма людьми і після цього почала все ігнорувати. Спочатку зовсім перестала варити і віднесла до другого кута хати рогожину, на якій спала. Пізніше, не зважаючи на те, що Бассі вживав усіх можливих заходів, щоб з нею помиритися, Суга не відповідала йому ані на картання, ані на добре його слово і, де тільки могла, все робила йому наперекір. Так на небі цього подружжя почали створюватися перші хмари, які все більш згущувалися в грізне хмарище!

Бассі одного разу згадав про цю незгоду Б'єр, але вона лише мовчки вислухала, хитнула плечима і нічогосінько розумного йому не порадила. Щоб забути про домашні неполатки, кинувся Бассі до праці, сподіваючись, що Суга помудрішає і що все знову прийде до ладу. Однак Суга з кожним днем піршала, тепер цілковито перестала старатися для Бассі і при першій новій сварці сказала, що знову перенесеться до своєї старої хатини.

Сталось, що Бассі знову побив Сугу до крові, щоби їй показати, що він є і паном не лише дому, але і її та що вона мусить слухатися його наказів і старатися для нього так, як це роблять інші жінки. Наслідок того був той, що коли Бассі прийшов із праці додому, хатина була порожня, бо Суга перенеслася до своєї старої хатини.

В селі всі знали, що Бассі б'є свою жінку і що тільки це та щоденні сварки примусили Сугу до рішучого кроку. Люди насміхалися з Бассі за його, мовляв, слабкість, через яку не може змусити власну жінку до послуху. Але ті ж люди насміхалися і з Суги за те, що, мовляв, її магічна сила перестала вже впливати на Бассі.

Бассі страшенно терпів від того всього, але і Суга перестала звертати увагу на людей. Вона почала жити таким життям, яким жила, поки прийшов Бассі. Її хатину знову почали обходити молоді хлопці. Гаєма і решта легковажних півників почали приносити Сузі різні дарунки. Коли ж настали місячні ночі, вешталася Суга джунглями з тим чи з іншим, який їй якраз на той час був до вподоби.

Бассі ходив уже, як тінь, бо дуже страждав з причини своєї безсилости та ревностів. Він почав Сугу ненавидіти, хоч десь там на дні душі ще було почуття — розпучливе бажання бути в її обіймах і мати її розкішне тіло. Довгими ночами блудив Бассі джунглями, щоби спіймати Сугу з її черговим коханцем, але Суга була хитра та гнучка, як ящірка, і завжди уникала свого мисливця.

Справа докотилася вже аж так далеко, що одного дня люлювай Цітро рішив втрутитися до неї. В першу чергу він запитав Бассі, чи він бажає помиритися з Сугою і чи бажав би, щоби вона вернулася до його хатини. Бассі без довгого роздумування притакнув головою і сказав Цітрові:

— Орале, я хочу ще раз попробувати!

Тоді люлювай, зсунувши свою шапку з чола на потилицю, покрокував до Сугиної хатини.

Суга ніколи не визначалася великою любов'ю до Цітра. Це, мабуть, тому, що він був єдиний в Яссі, який завжди залишався байдужим до її приваб і завжди старався її не бачити. Красуня Суга якраз сиділа на сходах і скручувала собі цигарку, коли в цей час Цітро зупинився перед її хатиною.

— Добридень, люлюваю! — люб'язно поздоровила Суга Цітра, — який сьогодні прекрасний день, правда ж?

— День, Суго, дійсно гарний, але, присягаю, що, не знаю, чи він здаватиметься тобі гарним і тоді, коли скажу тобі все те, задля чого я до тебе оце сьогодні приходжу! — відповів люлювай.

Суга з зарозумілістю випустила дим із цигарки і попросила Цітра йти далі. Цітро коротко з'ясував Сузі, що вона

вважається ганьбою для села і якщо не перенесеться знову до Бассі, люди виженуть її з села.

— Ого-го-го! — запротестувала Суга, — не знаю, хто міг би відважитися виганяти мене з мого дому? Адже ж є тут ще й влада, щоб мене охоронити, якщо буде потреба!

Цітро задумано оглянув безладну хатину, і впав йому при цьому до ока будильник, що лежав біля рогожини.

— А звідкіля тут узявся Гасмів будильник, га? — запитав Цітро.

Суга не відповіла, лише махнула рукою, почавши говорити про Бассі:

— Бассі мені остогид, я вже не можу біля нього ані їсти, ані спати, ані не можу дихати з ним одним повітрям!

— Мила Суго, сталася одна велика помилка, що тебе Бассі мало бив! — сказав Цітро. Таку жінку, як ти, треба бити тричі на день!

— Гм, якраз, милий люлюваю, робиш помилку ти, бо якраз через те, що він мене бив, я і відійшла від нього і якраз через те до нього не повернуся... і ніхто мене до цього не примусить!

— Ти недобра жінка, Суго, ти найгірша жінка під сонцем і ти одного разу дуже зле скінчиш! Натомість, Бассі добра людина, і ми всі його дуже шануємо. Твоїм обов'язком було старатися для нього так, як повинна старатися жінка для чоловіка. А ти йому ані не зварила їсти, навіть не випрала його ляп-ляп, тоді ж, коли він цілими днями для всіх нас працював!

— А що я з того маю, що Бассі працював для нас усіх? Я його взяла собі для себе, а не для всіх інших людей, які мене взагалі не цікавлять!

— Ти себелюбна, зла і отруйна, як гадюка, але Бассі — добра людина і ми всі стоїмо на його боці!

— Ех! а що ви всі про того Бассі знаєте, що ви про нього знаєте, га? — насмішливо спиталася Цітра Суга.

— Знаємо більше, ніж ти, Суго, здогадуєшся!... А рівнож знаємо, що, оскільки Бассі зробив щось злого, то зробив це лише з твоєї диявольської спонуки. Але досить тих балачок, я не маю часу довше з тобою затримуватися і кажу тобі коротко: — пам'ятай, якщо надалі провадитимеш порядне життя, ніхто тебе не може вигнати з власної хати, але, якщо провадитимеш і далі життя повії, — а я і мої люди маємо добрі очі, — тоді тебе заб'ємо камінням, як отруйну змію, або прив'яжемо до човна і залишемо на волю акул

та крокодилів. І станеться нещасний випадок, про який влада ніколи не довідається, бо наші люди, якщо це потрібне, вміють мовчати, як гріб! Чи ти, Суга, розумієш мене добре?

— Розумію, люлюваю, — сміялася Суга, — і ще сьогодні оповідатиму поліції, щоби вона знала, кого має обвинуватити, якщо станеться той нещасний випадок! — сказала Суга і сіла на сходи, даючи цим зрозуміти Цітрові, що вже не хоче більше його слухати.

Цітро лише гірко сплюнув і спокійним кроком вийшов із хатини. «Як я передбачав, так і сталося», — думав Цітро, йдучи дорогою від Суги. Після того відвідав він ще Бассі і повідомив його про те, що Суга відкинула замирення і що буде найкраще, коли він, згідно з цим станом речей, порадиться. А коли мужі після того обговорювали справу між собою, Цітро порадив Бассі, щоби він знову одружився і привів собі додому Матру.

— Оскільки мені відомо, ти, Бассі, католик, — сказав Цітро, — і можеш узяти шлюб у костелі, в батьків Матри, а по весіллі, коли все потрібне влаштуєш, можеш привести Матру до Ясси і так усе буде знову гаразд. Згідно з нашим правом, це є єдине добре рішення, бо такий молодий чоловік, як ти, не може жити без жінки, а знову не добре, коли чоловік мусить мучитися з такою жінкою, як Суга! Супроти свого сумління та віри, ти вільна людина і можеш впорядкувати своє життя так, щоби бути задоволеним. Забудь про Сугу і добре обдумай все, що я тобі сказав! — закінчив Цітро свою мову.

Спочатку Бассі не хотів і думати про своє друге одруження, але, коли справу добре обдумав, мусів признати Цітрові рацію і тоді почав готуватися в дорогу по Матру. Однак вже друге Різдво минуло з того часу, і Бассі не був певний в тім, чи Матра так довго на нього чекає.

Цітро разом із рештою помагав Бассі змайструвати великий човен, на яким мав він поплисти на плянтацію. За цей час від розходу з Сугою Бассі душевно віджив і від щирого серця дякував Цітрові за те, що він дав йому таку добру думку.

Суга також довідалася про від'їзд Бассі і про його намір привезти собі нову жінку. Це все їй, річ ясна, не було байдужим, але вона на око вдавала спокій і байдужість.

За два тижні Бассі від'їхав на попередню плянтацію, щоби довідатися щось певне про Матру. Море за час його подорожі було спокійне, і лагідний вітрець поганяв його

шкаралупину. Білі меві супроводжали його, рибки весело підскакували довкола човна, блакитне небо було ясне і без хмаринки і така ж погода запанувала і в серці Бассі.

Після дводенної подорожі Бассі доплив на місце. Тут довідався, що плянтація була значно поширена і що на ній працювали вже цілком нові люди. Розмовляючи з ними, Бассі догадався, що між ними панує незадоволення. Новий плянтатор дуже використовував робітників: харчі значно зменшив і погіршив, запрацьовані робітниками гроші, які виплачував їм, хитро знову загортав до своєї кишені тим способом, що, відчинив крамницю, і продавав тубільцям крам по дуже високих цінах.

Бассі теж довідався, що його Матра ще й досі служить у білих панів і не віддалася. Він довго обходив дім і якось не міг відважитися зайти до нього, бо не хотів зустрінутися з своїм колишнім паном. Та якось трапилась нагода, що Бассі побачив Матру, коли вона вийшла з дому по воду до криниці. Він пішов слідом за нею. Коли ж вона зігнулася, щоби зачерпнути води, Бассі голосно заговорив до неї.

Побачивши зненацька свого милого, Тагіллі, Матра так розхвилювалася, що не мала змоги й слова промовити... Бассі-Тагіллі теж був так зворушений, що слова не міг із себе витиснути і тільки, взявши Матру за руку, гладив її по зарум'яненім обличчі і тихе щастя розлилося по його тілі.

Увечорі Бассі все оповів Матрі, що сталося за ці два роки. Сказав їй також усе, що торкалося Сути, і запитав у неї, чи хотіла би після того ще бути його жінкою. В обіймах коханого жінка здібна багато простити. Простила Бассі і його Матра, що чекала на нього цілих два роки.

Батьки Матри не були докладно обізнані із справою, але, коли довідалися, що Бассі-Тагіллі хоче шлюб брати в костелі, дали свою згоду на це і приготували все до весілля.

Бассі з Матрою звернулися до найближчого панотця, якому Бассі розповів усе про свою справу. Панотець приобіцяв Бассі, що дасть йому шлюб у найближчий час.

Матриним батькам Бассі купив багато дарунків. Крім того, Матрі і собі купив він срібні перстні, що мали символічно зв'язати їх назавжди.

В новій ситуації, будучи при боці Матри, Бассі спочинув і ясно побачив, що тільки життя з працюютою і чесною Матрою буде повноцінним, чого він завжди бажав собі.

Одного ранку священик їх повинчав в найближчому косте-

лі, і вони після короткого побуту готувалися до від'їзду. Матра сяяла щастям, коли Бассі назвав її своєю чорною голубкою і солодким мангом. Під впливом цього вона майже не звернула уваги на те, що пращедавець майже викинув її з дому, коли вона йому сказала, що більше в нього працювати не хоче.

Одного ранку обоє, нарешті, пустилися в дорогу до рідного села Ясси. В дорозі Бассі попросив Матру, щоб тепер звала його тим ім'ям, яке він має витатуюване під пахвою. Ім'я «Бассі» краще подобалося Матрі, ніж Тагіллі, і вона його вимовляла так якось м'яко, що Бассі при цьому завжди мило всміхався.

Подорож на морі була приємною. Матра сяяла щастям і помагала Бассі веслувати проти течії. Бассі хотів прибути до Ясси вдосвіта і тому поспішав, але, коли спостеріг, що під вечір розігрався зловіщий вітер, рішили обидвоє переспати на острові Буаса і ранком другого дня продовжувати подорож.

Люди на Буаса добре знали Бассі, і Матра тільки щасливо всміхалася, коли спостерігала, з якою пошаною вони з ним розмовляли. Одні питали його, як на городі влаштувати те чи інше, другі приходили просити ради, як розв'язати ту чи іншу суперечку. Бассі всім давав розумну раду.

Коли Бассі повідомив буаських людей про те, що Матра є його жінкою, всі стискували їй руку та бажали довгого життя. Матра, як жінка, до розмови талматів не втручалася, бо це було б нечемністю, але зате крадькома дивилася на свого чоловіка. «І як помужнів та покращав мій Тагіллі», — міркувала вона, — «яке в нього гарне обличчя, усмішка, змінні очі і те мускулясте бронзове тіло, що зберігало в собі одночасно стільки мужности і ніжности!»

Тієї ночі вулкан Манап почав тремтіти міцними струсами. З кількох відкритих його кратерів почав виходити густий чорний дим, перед яким якийсь час валила біла пара, і це все всуміш з гнівом піднімалося аж до небес. Відбулися ще кілька могутніх струсів, і вулкан почав випльовувати із свого черева злу слину — лаву. Високе полум'я, немов червоні снопи, почало вискакувати з вулкану високо-високо на зкривавлене небо.

— Касілу гнівається! Касілу хоче воювати! — шептали між собою перелякані люди.

— Касілу вимагає своєї жертви, і я йому жертвую свого найкращого півня! — сказав один із присутніх.

Чоловіки, жінки, діти й пси — всі скупчилися тепер до-вкола вогню і почали спільно танцювати й співати пісні про доброго духа Касілу, благаючи його охорони перед всі-лякими небезпеками. Два живі півні були зв'язані і вки-нуті до вогню, щоб викупити людям знову спокій.

Лава тієї ночі була милосердна. Під час заблисків огню люди побачили, що вона суне в той бік, де не було людських осель. Громові вибухи і могутні струси тривали, однак, довго до ночі. Великі каміння час від часу пролітали теп-лим повітрям.

Матра, як мала дитина, сховалася в обіймах Бассі тому, що вірила, що тільки він може її охоронити перед усякою небезпекою.

З приходом ранку струси притихли, а коли ж сходило сонце, то вулкан знову всміхався, випихуючи на блакитне небо біленькі хмарки. Розпалене горло випустило скупче-ні гази, вилило своє розпечене нутро та заспокоїло свій гнів.

Бассі з Матрою відплили перед сходом сонця, і їх човен спокійно наближався до мальовничої Ясси.

Село тількищо прокидалося, коли двое щасливих, Бассі і Матра, всміхаючись, вітали прохожих біля них людей, які з цікавістю оглядали їх. Бассі здалека побачив, що щось негаразд, бо перед його хатою палав огонь. Цітро, що прийшов його привітати, сказав йому, що його знову че-кають труднощі, бо, мовляв, Суга вернулася до його хатини.

— Бассі, вижени її, — сказав йому Цітро, — і жени так довго, поки вона не навчиться! Я по хвильці прийду до тебе і зробимо один раз назавжди порядок! — відходячи для по-лагодження інших справ, сказав люлювай.

Матра в розмові не брала участі, бо говорили талмати, але з поважного виразу обличчя Бассі вона здогадувалася, що він дуже розгніваний і обурений. Бассі кількома словами пояснив Матрі, що Суга старається зробити виступ, але теж сказав їй, що вона, Матра, є його жінкою перед людьми і Богом і кінчив мову запевненням, що тепер він буде так непохитно твердим, як є його сокира за плечима.

Суга сиділа на сходах і бавилася своїми срібними брасле-тами, коли Бассі і Матра підійшли аж до самої хатини. Су-га, як тільки побачила Бассі розкрила обійми і з люб'язною усмішкою вітала його, навіть не подивившись на схвилю-вану Матру.

— Бассі, голубчику, кожного дня чекаю на тебе і кожна

година без тебе здавалася мені вічністю! — почулися її слова.

Бассі спокійно взяв її руки з своєї шиї і гострим поглядом подививсь на надутий живіт Суги, що вказував на високий ступінь вагітності, а потім громовим голосом сказав:

— Зникни з мого дому, гадюко, я з тобою покінчив уже перед роком і між нами немає вже нічого, що могло б нас зв'язувати!

Суґа почала гістерично сміятися, прогнулася в боках і почала знову солодкавим голосом:

— Але, але, мій голубчику, між нами є багато чого, що нас в'яже певніше, ніж щобудь інше на світі! Я з цього дому не вступлюся, бо то мій дім так само, як і твій, і в цім домі я дам життя твоїй дитині!

— Ця дитина не моя! — гнівно викрикнув Бассі, — і ти йди до того, хто є її батьком!

— Я твоя жінка, а ця дитина буде теж твоя, бо я так рішила! — сказала Суґа.

Сказавши це, Суґа почала крутити браслетами і дивилася цілком байдуже на схвильоване обличчя Бассі.

— Забирайся геть із мого дому, Суґо, тікай звідсіля, поки ще не сталося з тобою зле! Я добрий хлоп, але те, що ти вчинила тепер, перевершує всіляку міру, а тому кажу тобі — тікай по-доброму, поки я тебе ще не вигнав! — погрозово промовив Бассі!

— Бассі, голубчику, добре собі розваж, поки вчиниш щось, за що потім міг би ти дуже шкодувати! — відповіла на те Суґа і продовжувала: — Ця жінка, яку ти привів сюди, до мого дому не вступить, а коли ж зробиш щось проти моєї волі, то запевняю тебе, що скажу всім людям, — хто ти і яку таємницю носиш у своїм поганім серці!

— Зникай з мого дому, гадюко! — страшним голосом сказав тепер Бассі і правицею погрозив Сузі.

Матра розплакалася і почала втікати до села. Цітро йшов якраз до хатини Бассі. Він зупинив Матру і став переконувати її вернутися назад, запевняючи, що все прийде знову до ладу.

Вже здалека чути було сварку. Декілька людей прилучилися до Цітра, щоби спільно з ним полагодити сварку. Коли Цітро ступив до дверей хатини Бассі, Суґа в той час, опершись на стіну, проникливим голосом викрикувала:

— Я сама скажу поліції, я їм усім скажу, а люлюваєві в першу чергу... я їм скажу, що ти вбивця і скажу їм...,

але вже не докінчила, бо могутній з розмахом ведений удар блискучої сокири упав на її голову і сокира засіла в лівій її скроні.

Люди з жаху викрикнули. Цітро прискочив до Бассі та було вже запізно. Суга лежала без руху на землі, маючи очі закочені під лоб та відкриті уста, скривлені зловіщим усміхом. З глибокої рани струмом текла тепла кров, що помалу осаджувалася в формі чорної калюжі.

Б'ер, яка незабаром теж прибігла, витягнула скривавлену сокиру з скроні Суги і безбарвним голосом, без сліз, промовила:

— Бассі, Бассі, нещасний хлопче!

Щойно тепер усвідомив собі Бассі весь обсяг справи, коли жінки почали проникливо кричати і в натовпі він побачив Матру з очима, повними жаху і незмірного болю. Матра стояла, онімівши. Вона й не спостерегла Бассі, який, підійшовши, поклав їй руку на плече.

— Матро, ох, Матро, прости мені, — я божевільна людина, я проклятий вже від свого народження, і це — є мій кінець! — залементував Бассі і, прикривши очі руками, немов цькований звір, почав утікати в напрямі вулкану.

То була Б'ер, яка в цей момент проявила найбільший спокій, вона ж і заопікувалася Матрою. Б'ер завела Матру до своєї хатини в той час, коли решта жінок клала тіло Суги до труни. Цітро пішов до місії, до панотця і просив його, щоби він повідомив радієм до Богії поліційну станицю про подію.

Все село було дуже схвильоване тією страшною подією, і юрби людей сунули до хати Бассі. З Богії негайно був висланий лікар, окружний офіцер та чорна поліція, щоби випадок дослідити, а Бассі відвести до рук справедливости.

Матра і Б'ер марно чекали цілу ніч на Бассі, мовчки просидівши той час на сходах.

Гаряча голова Бассі була вже тоді охолола, коли він просувався густими кущами джунглів, але вона охолола ще більше пізніше, коли він сидів біля схилу вулкана і передумував усе, що на нього чекає. Він не думав про Сугу, бо не було б добре думати про мертву річ, якою нині Суга була. Він знав, що на нього чекає, проте його струшував великий жаль, коли думки йому приносили образ переляканих очей Матри. Як поставляться селяни до Матри та як їй житиметься в чужім селі?

Цілий день і цілу ніч просидів він майже на однім місці,

коли вранці на світанку побачив на морі малу цятку, що безупинно наближалася. Це був державний пароплав, який плив до Ясси. Бассі тоді встав із місця і тихим кроком волікся до села, щоби там самому себе віддати в руки поліції.

Як тільки Матра уздріла Бассі, зараз же побігла йому назустріч і почала гладити його обличчя, картаючи при цьому, як малу дитину. Б'єр так само була до нього дуже ласкава. Решта людей мовчки чекала на наступні події, бо вже теж знала, що до Ясси наближається пароплав.

Бассі покликав Матру, щоби йшла з ним скупатися в морі. По дорозі сказав їй повну правду про Боамський випадок. Сказав їй, де положені всі гроші, сказав їй і про свої городи та плянтацію і просив її, щоби полишилася з Б'єр так довго, поки не довідається, що в майбутнім із ним станеться.

— Одначе, — додав він, — не можу нічого іншого очікувати, як тільки те, що за життя, яке я взяв, мусітиму заплатити своїм життям. Що ж до Суґи, то моє сумління ніяк не шкодує за мій вчинок, але за те до кінця свого життя терпітиму страшні душевні муки за того малого хлопця, якому я колись відібрав життя!

— Я чекатиму на тебе, Бассі, так довго, аж поки вернешся. Кожного дня молитимусь за тебе і проситиму Бога, щоби він змилювався над тобою і щоби полегшив тобі твоє майбутнє тяжке життя. Мусітимеш декілька літ тяжко працювати і руками товкти тяжке каміння на урядових дорогах, щоби відбути кару за свій тяжкий гріх. Я не думаю, щоби тебе скарали на горло за вчинок, який ти заподіяв у молодечім одурманенні, викликанім підсиленням диявольським голосом Суґи. Але гірше, що ти забив свою жінку, бо цей випадок розглядатиме суд. Убивство Суґи було справедливим, — продовжувала Матра, — і все село, ба, навіть Б'єр стоять за тебе, і всі погодилися, що боронитимуть тебе перед судом. А той боамський випадок, — і тут Матра дуже стишила голос, — можеш цілком промовчати, бо про нього майже ніхто не знає!

— Ні, ні, Матро, властиво, якраз той випадок мушу перед судом пояснити і за нього радо ламатиму руками каміння на дорогах і робитиму інші тяжкі речі, якщо допоможе мені Бог та люди мені простять. Боамський випадок все життя мене мучив і, вір мені, що буду радий, коли перед судом виявлю свій гріх! — сказав Бассі.

Так розмовляючи, Бассі і Матра, йдучи з купання назад,

дійшли аж до хатини. Тут Бассі напився свіжої води, з'їв декілька солодких барабоць, надягнув чистий ляп-ляп і чекав на прихід поліції.

Окружний офіцер, лікар та чотири поліцаї помалу наближались до Бассіної хатини. Побачивши їх, Бассі почав трястися всим тілом від страху, жаль ворухив кожним його нервом.

Лікар наказав розкрити лімбу, в якій лежало вже цілу добу тіло Суги. Страшений сморід понісся в повітрі, коли люди розв'язали лімбу, бо тіло вже розкладалося. Лікар оглянув труп і сконстатував, що Суга була вже яких сім місяців у стані вагітності і що вона була забита одним єдиним ударом сокири.

Окружний офіцер написав протокол, випитуючись багатьох людей, як убивство відбулося. Він вислухав свідчення: Б'єр, Гаема, Цітра і багатьох інших та поробив собі про все помітки. Після переслухання він їм усім сказав, що будуть покликані в свій час на суд, як свідки, і тоді муситимуть говорити чисту правду, стараючись пригадати собі всі дрібниці, зв'язані з убивством, щоби тим допомогти вияснити цей випадок.

Цітро під час свого свідчення кілька разів повторював, що знає Бассі від його дитячого віку і що Бассі дуже добра і порядна людина та що в хвилині вбивства він перебував у стані великого зворушення й одурманення, якому підлягла б кожна інша людина на його місці.

Сугу знову загорнули в труну, і жінки віднесли її на недалекий мат-мат. В цей момент перші сльози виступили на очах Бассі і він сумним поглядом проводив домовину аж до закруту дороги, де вона з жінками, що її несли, зникла йому з очей.

Коли поліцаї хотіли накласти заліза на руки Бассі, він почав знову тремтіти всим тілом. Проте на наказ окружного офіцера цього не було зроблено. При цьому окружний офіцер зауважив, що Бассі розумна людина і відповідно до цього поводить ся. Бассі на те притакнув головою, поглядом попрощався з усіма присутніми, погладив Матру і Б'єр по обличчю і з похиленою головою відходив із улюбленої Ясси в супроводі поліції.

Матра дрібними кроками йшла за Бассі аж до пристані, сіла на берег і сиділа там так довго, аж доки пароплав цілком зник з її очей.

Спокійне село Ясса було тим випадком дуже зворушене,

і багато днів і ночей по тому не говорилося в ньому ні про що інше, лише про Суґу і нещасного Бассі.

Та коло життя, одначе крутилося далі своїм темпом. Проминуло декілька тижнів і про подію люди почали помалу забувати, дбаючи кожний сам за себе, щоб краще втриматися на тім Божім світі.

Плянтацію управляли люди, що мали частину користи, а на городах господарили Б'ер з Матрою.

Б'ер знайшла в Матрі свою другу дочку, Матра ж була їй вдячна за кожне добре слово та за кожний ласкавий дотик Б'ериної твердої руки.

Поліція допровадила Бассі аж до брами в'язниці (Калабус), що була обведена огорожею з колючих дротів, і передала його в руки чорного капрала з словами: «Убивця!» Капрал був начальником цієї в'язниці. Перед тим, як посадити Бассі до камери, капрал наказав йому спочатку почистити вбиральню.

Один із метких в'язнів поголив гарне, хвилясте волосся Бассі, потім приніс йому брудний ляп-ляп, що був помічений чорною стрілкою. Коли Бассі одягнувся у все в'язничне, мав тоді такий вбогий вигляд, як і вся решта в'язнів.

Бассі тільки коротку хвилюк оглядав обличчя своїх нових співнічлижників, але і цього йому вистачило, щоби ним струсив жак. І тільки тепер він собі усвідомив усю глибину безодні, до якої впав. І що б тепер сказав панотець, якому Бассі завжди обіцяв бути порядною людиною?!...

— Гей! А що так на нас баньки витріщаєш, ти, ти, — як, власне, тебе називають і чого ти нам ще не сказав?! — роздратовано вигукнув один із в'язнів до Бассі і штовхнув його.

— Сідай, хлопче! — сказав до Бассі інший із шістки співмешканців, старший вже чоловік, що мав не тільки приємний м'який голос, але, на диво, і приємне обличчя.

Бассі, склавши руки на коліна, сів на твердий тапчан, що відтепер мав служити йому й ліжком. Голосний дзвінок, що нагло прозвучав, перервав всіляке оглядання та випитування. Кожний з в'язнів, ухопивши свою миску й ложку, поспішав геть, щоби одержати свою пайку рижу.

— Візьми собі миску й іди з нами по вечерю! — покликав Бассі вже згаданий приємний чоловік.

Бассі, однак, покрутив лише головою і продовжував далі тупо дивитися в землю.

— І тільки не змушуй його, — озвався голос іншого в'язня, — аджеж і ми так, як і він, починали, аж поки до того всього звикли! — Паночку, — продовжував він, — їжа — це те єдине, про що людина в калабусі думає, і по якомусь часі побіжиш по неї і ти так, як біжимо ми всі тепер по неї!

Всі вийшли. Із двора зачувся лише гамір і бряжчання мисок та ложок. Коли Бассі виглянув, був заскочений кількістю в'язнів, що стояли на подвір'ї. Нашвидкуруч він нарахував їх понад сотку. Були тут молоді, середніх літ і лапуни, що стояли гарними рядами і швидко посувались один за одним, щоб дістати свою пайку.

Бассі, хоч від ранку нічого не їв, не мав, однак, про їжу й думки. Він лише передумував над тим, — яке життя його тепер чекає?

Незабаром рух надворі втих: люди їли, сидячи довкола миготливого вогню.

Надворі була вже темрява, коли співв'язні Бассі вернулися і почали між собою тихо оповідати. Тубільці, звичайно, дуже тактовні і тому ніхто з них не питав Бассі про його злочин, хоч усі знали, що він мав когось убити, бо інакше не посадили б його до камери ч. 67.

— Буде тобі, хлопче, тут тяжко звикати, — почав розмову згаданий приймний в'язень знову. Обмеження свободи — це є те, що людина тут найбільш відчуває. Як уся наша звірина, птахи та комашня гине, коли позбавиш її свободи, так само і людина тут, — навіть дихати тяжко за тими колючими дротами! Проте, що маємо робити? З часом людина мусить звикнути до всього і, чим швидше звикнеш, тим буде краще для тебе. Друга річ, яка тут у в'язниці є, але наші люди її не знають, — це дисципліна, яку мусиш дотримувати, бо, якщо бодай трохи відхилишся від неї, поліцай стовче тобі гумовим обухом задок так, що не зможеш ані сісти, ані лягти на дошку!

— Ба, ні, товаришу, — заперечив інший в'язень, — це все, що тобі Алі оповідає, є ніщо в порівнянні з тим, що переживатимеш перед кіпом.⁸⁹⁾ Вислухування — це найгірше від усього, бо всі на тебе дивляться і витягують із тебе розум і на питання: Чому? — мусиш гарненько до ладу відповідати. Отже, — «Чому?» «Чому?» «Чому?» — і воно дзвонитиме тобі в ухах вдень і вночі навіть і тоді, коли вже все буде скінчене.

— Лиши його в спокої! — окрикнув товариша згаданий старший в'язень. — На суд він ще має досить часу, а, на томість, ми всі мусимо навчити його, що має на суді говорити, щоби не дістався на шибеницю!

— А мені багато на тім не залежить уже, — сумно відповів Бассі, — я сам знаю, що мене нічого іншого не чекає тільки шибениця!

— Не говори дурниць, лише голову гарно догори! — сказав старший чоловік. Кожний з нас мусить боронити свою шкіру і ти був би божевільним, коли б не боронився! Воно якесь виправдання завжди знайдеться, чому ти провинився. Ну, наприклад, говоритимеш, що ти мав на думці добро решти людей, або що те зробив ти в самообороні, або з вищих спонук, які тобі нашіптував дух!

— Ба, ні, товаришу, на цей раз я скажу тільки чисту правду і якщо за свою провину піду на смерть, піду свідомий, що кару цілком заслужив! — відповів Бассі.

В коморі запанувала на хвилюшку тиша, яку знову перервав старший в'язень:

— Подивись, товаришу, . . як, власне, ти звешся?

— Я звуся Бассі і моє рідне село Ясса на Манамі.

— Дивись, Бассі, ми всі в цій камері ч. 67 були засуджені на смерть, але все ж таки якось із того вимоталися, бо кожний з нас мав якусь причину, чому вбивав. Так і ти, коли в усім своїм випадковій роздивитися, то, цілком певно, що й ти якусь розумну причину знайдеш!

— Ні, ні, Алі, в мене був підступний мотив, і я добре сам знаю, що не можу мати ніяких полегшуючих обставин! — сказав на це Бассі.

Алі на те лише махнув рукою і перервав мову Бассі словами:

— Бачиш, Бассі, ось, наприклад, мене: я був теж майже на смерть засуджений, а все ж таки мені повелося в останній хвилині подати судові доказ, що я вбив для того, щоби охоронити село від пурі-пурі. Багато людей з нашого села були тоді на моїм боці, але білі панове таких речей не розуміють і тяжко переконуються, що таке пурі-пурі в наших селах означає. Проте наші люди справедливо судили і всі признали, що я вбив із вищих спонук і що тому своїм чином добре послужив загальному добру.

— Гей, всі на ліжка і щоб ніхто й слова не писнув! — заgrimів голос капрала.

— Тепер він вибиватиме дев'ять ударів у дзвін, — сказав Алі, — а потім знову можемо тихо говорити, бо він ходитиме на другім боці.

Дев'ять ударів віддзвонили, і Алі присунувся до Бассі на його ліжко. Бассі був невимовно радий, що з ним хтось говорить, бо вже не хотів більше думати про те, що йому в думках знову й знову насувалося.

— Я й мої тумбуни походимо з села Сіріям, — почав пошепки знову Алі. Маю там двоє дітей і багато кривняків, як з мого, так і з жіночого боку. Одна дитина мені вмерла, і вона була причиною, чому тепер сиджу в калабусі. Та дитина — то був мій перший син Анамо, якого спроводила з світу та, яку я потім убив. Я переконаний, що вона була б ще багато людей спроводила з світу, коли б я був її не вбив!

— Як це все сталося? — з цікавістю запитав Бассі.

— А так, — початок був цілком простий, як це, звичайно, в наших селах буває. Але невідкладно зараз же мушу тобі сказати, що з тією чародійкою я тоді негайно оженився. То була гарна жінка. Була вона молода, вміла плести гарні кошики, ловити рибу, вміла вшивати хати, як це роблять наші чоловіки, вміла обробляти городи і навіть уміла написати своє ім'я. Перша моя жінка почала старіти, і в мене виникла думка освіжити свою кров тілом молодої жінки. Так ми кілька разів обмінялися з нею бетелевими оріхами, і мушу тобі признатися, що я з нею теж кілька разів спав. Якось про це довідалася моя перша жінка. Почалися в нас сварки, а коли я жінці сказав, що таки приведу до дому другу жінку, то вона перестала мені варити. Це ще не було б так зле, бо то є лише така собі мала проба, хто з подружжя твердіший. Я був певний, що моя перша жінка, кінець-кінцем, згодиться і привітає в домі сестру⁹⁰) так, як належить. Я вже тобі казав, що перед тим ці дві жінки почали на городах між собою сваритися, та це в нас звичайне явище, на яке ніхто не звертає уваги. Я був тоді вже виходував великого вепра і хотів дати його її батькові, як винаміну. Все було майже домовлене, але в цей час сам дух почав мене перед нею перестерігати.

— А скажи, Алі, як тебе дух перестерігав? — запитав Бассі.

— Зараз тобі все оповім. Одного дня прибіг до нашого села дикий вепр. То був великий і товстий кабан, і ми, чоловіки, його вбили. Наш люлювай і тул-тул почали ділити м'ясо, щоб кожний мав чим помастити своє таро. Люлювай ділив справедливо і кожний був задоволений своєю пайкою. Одна Геве — так звалася та жінка — не була задоволена і вимагала більшого кусня м'яса, бо, мовляв, її батько помагав вепра вбити. Дотепер пам'ятаю, як моя перша жінка була тоді сказала Геве, що її має вистачити і пайка і що нехай буде рада, що й те дістала. Геве тільки гнівно блиснула на

те очима і далі домогалася більшої пайки. Тул-тул, щоб спір скінчити, прикинув Геві ще свинячу ніжку, але вона відкинула її назад, домагаючись того кусня м'яса, якого тул-тул тримав у руці, і погрозила йому, що надішле на його дім пурі-пурі, якщо він не зробить так, як вона хоче. Тул-тул їй гнівно погрозив і м'яса не дав. Роздратована Геве пішла додому лише з тим першим шматком м'яса. Розійшлися й решта людей і про весь випадок помалу забулося, хоч моя перша жінка все дуже добре запам'ятала. Незабаром після цього здох у тул-тула підсвинок, якого він годував на різдвяний сінг-сінг. Геве тоді з того сміялася і жінкам на городі сказала, що це вона післала на тул-тула пурі-пурі за те, що дав їй малий кусень м'яса. Тоді люлювай покликав Геве до себе і сказав, що замкне її до калабусу, якщо вона пішле ще на кого пурі-пурі. Геве сміялася теж і з того, а, спіткавши того вечора мене, оповіла мені про те, як про добрий жарт. Я спочатку теж тому не вірив, хоч постійно про випадок думав. Але я був дуже злякався, коли потім Геве і мені погрозила пурі-пурі, якщо я з нею не ожениюся, — і з того часу я почав її боятися. Не минув після того й тиждень, як у люлювая здох гарний і здоровий пес, що був зовсім білий, лише хвостик і лапки мав чорні. Пес був гордощами люлювая, бо старанно помагав йому полювати на диких вепрів. Знайшовши під хатою здохлого пса, прийшов люлювай до Геве і, люди мені оповідали, так її спорів ременем, що на заду мала сині пруги. Після того селяни шепотіли між собою про те, що Геве зв'язана із злими духами і що може на кожного з нас післати пурі-пурі та що кожного з нас може перетворити в кішку або в крокодила. Моя жінка мене перед нею перестерігала, і я, як міг, так почав уникати зустрічі з нею, бо дух мені почав нашіптувати, що це зла жінка і зв'язана з нечистою силою. Геве знала, що є зло, і почала за мною бігати і під час кожної зустрічі все мене питалася, коли я з нею ожениюся. Я уникав її, як міг, але Геве почала ходити за кожним моїм кроком. Одного вечора при вогні вона мені сказала, що коли я з нею не ожениюся, пішле на мене пурі-пурі.

Алі на хвилику замовк, витер носа долонею і потім продовжував:

— Моя жінка про це довідалася і почала мене заспокоювати, мовляв, Геве не пішле пурі-пурі до нашого дому і що це лише її хитрість, якою вона хоче мене налякати, щоб примусити цим з нею оженитися. І ще жінка сказала, щоб

я тієї ящірки не боявся. Якийсь час був спокій, і здавалося, що й всілякі пурі-пурі зникли; так само вже в цей час я був теж цілком зрікся думки з Геве оженитися. Моя жінка почала мені варити, прати мій ляп-ляп, носити дрова з лісу і взагалі почала працювати так, як і перед тим бувало, нагородах. Але одного разу вона, вертаючись із городу, побачила, як Геве дала напитися кулав моему первородному синові Анамові. Сама Геве, як казала моя жінка, теж напилася того ж кулав і дала Анамові випити ще й решту, про що він її сам попросив. І ось того самого дня Анаму захворів: мав високу гарячку, тяжко дихав і говорив із гарячки. Так хлопець терпів три дні і три ночі, а четвертого дня помер. Я вже тобі казав, що то був мій первородень. Він уже ходив до школи, вмів гарно вирізувати, танцювати і співати та був веселий і моторний, як птах джунглів.

Алі знову на хвилину замовк, утер сльозу, яка йому блиснула в місячнім сяйві на його зморщеним обличчі.

— А що було далі? — запитав Бассі, який вже цілком зацікавився оповіданням.

— Питаєш: Що було далі? — щикнув старий. — Селяни були переконані, що Геве мого сина отруїла, що дала йому до того кулав отрую. І так ми довідалися, що Геве небезпечна чарівниця, яка володіє багатьма чарами. Того дня, коли ми вкладали мого сина на мат-маті, я був просто сам не свій. Весь час дух стояв при мені і нашіптував лише одно і те саме: «Вбий її, вбий її!, ти мусиш її вбити, бо вона продовжуватиме своє діло і тебе вб'є!» Того дня я не міг усидіти в хаті і втік до джунглів. Взяв із собою тоді лише великий ніж і трохи тютюну та думав, що в джунглях дух мене заспокоїть. Три дні і три ночі я тоді блукав джунглями, але ніщо інше не приходило мені в голову, тільки думка, як спровадити з світу Геве. Голоси, що мені шептали, були всі ясніші і навіть у серці я чув голос свого Анама, який казав мені: «Батьку, йди і вбий її!» Четвертого дня я вернувся з джунглів додому. Мій ляп-ляп був розірваний на лахміття, я був спраглий і голодний, але в моїм нутрі я був уже на багато спокійніший. Умисне засунув ніж до ляп-ляп, щоби він мені в руці не перешкоджав, я рішив, що вб'ю Геве при першій нагоді. Кажу тобі, Бассі, цілком щиро, що тоді я був уже набагато спокійніший і навіть міг думати про направу даху хатини і про те, що ввечорі з решткою людей піду на рибу. Я був дуже голодний, коли наближався до села. Хатина Геве стояла на краю села і була

трохи віддалена від інших. Коли я підійшов ближче, то побачив, як Геве рзкладала вогонь перед хатиною. Хвилину я дивився на неї. Я бачив, як вона поклала до вогню суху гіллячку пальми, а коли вона почала сміятися, то здавалося мені, що високе полум'я майже її закрило. В цім великім моменті видалося мені все довкола червоним: її обличчя, її тіло, її руки, ба, навіть і те поліно, яке я по дорозі знайшов, — все було червоне. «Вбий її, вбий її!» — чув я ясні голоси все дужче й дужче. «Убий її! — зашепотів із мого серця голос мого Анама. І я в тій хвилині бачив лише одне, що вбити її мушу, щоби охоронити решту людей перед її чарами. Тихенько я рушив з місця і йшов так, щоби бути позаду неї. А далі — сталася вся решта за декілька хвилин. З усієї сили вдарив я її поліном по голові. Геве впала, а тоді, для певности і щоб мати назавжди спокій, вдарив я її ще раз.

В цім місці оповідання Бассі застогнав і долонею закрив собі очі, бо йому примарився вираз обличчя Суги. Одначе Алі не спостеріг, що Бассі переживає свій власний випадок, і він без упину продовжував своє оповідання:

— Само собою зрозуміло, що зараз же збіглося все село. Батько Геве почав плакати і нарікати, жінки залементували, пси загавкали та завили і так швидко все село було догори ногами. Люлювай закликав до спокою, а після того трогово пихнув мертвій до ока, щоби переконатися, чи вона мертва, а потім наказав її поховати. Одначе ніхто з села не хотів її доторкнутися, бо вважали її за чарівницю. Тоді я мусів сам загорнути її до лімбу і з її батьком закопали ми її на мат-маті. Люлювай думав, що ніхто про це не довідається, коли Геве закопаємо, але її батько зараз же повідомив про випадок поліцію. Ще того ж дня мусів я її знову викопати. Тоді був прийшов і сам суддя (кіяп), який про все в людей випитував. Було тоді викопано і мого сина Анама, якого був розкраяв і проглянув його нутро лікар, що був приїхав з кіяпом. Той лікар тоді сказав, що мій син не вмер від отрути, але від запалення легенів. Але я тій вченості не вірю і ніхто мене не переконає в тім, що Геве не отруїла мого сина кулавом, до якого вплонула отруєну слину...

— Що це за балачки?! — крикнув зненацька капрал, який знову обходив довкола в'язниці. — Гайда спати, ви, брудна свинота, і щоб я не чув уже слова!

— Ходіте краще спати, — зашептав Алі, — бо інакше капрал змолотить нас на соломі або як друм на сінг-сінгу!

Добраніч, Бассі, а я завтра тобі докінчу про те, як те все зі мною скоїлося!

— Добраніч! — тихо відповів Бассі і теж ліг на свої дошки.

Поки Бассі заснув, все знову промайнуло в його уяві, але, наперекір усьому, він заснув таки скоро на новім ліжку.

Тільки но почало благословлятися на світ, як усіх розбудив звук дзвону. Алі засмикав Бассі за ногу, щоби він швидко встав.

— Швидко вставай і підемо в ряд, бо коли б ми спізнилися, мусіли б цілу годину бігати навколо калабусу з мішком піску на плечах, а капрал бив би нас гумовою палицею!

Вся шістка і Бассі стали в ряди з рештою в'язнів. Всіх рядів було шість і в кожному ряді стояло двадцять людей. В першій ряді стояли в'язні, що мусіли тяжко працювати, а між ними був і Бассі.

Капрал з поважним виглядом зробив кілька кроків наперед і почав давати накази:

— Перший ряд в'язнів буде виносити все з убиралень, а опісля піде чистити горб на лепровій станції. Другий і третій ряди будуть працювати в пристані. З четвертого і п'ятого рядів носитимуть пісок на дорогу до місії. Шостий ряд піде працювати на городи уряду.

Бассі з Алі і з рештою в'язнів пішли виконувати наказ. Незабаром Бассі навчився від Алі, як практично треба поступати при праці. На довгих тичках вони відносили з убиралень аж за Богію до моря. Алі в праці мав уже практику, і тому не тривала й година, як вони перше завдання закінчили.

— Тепер підемо по коси для кошення трави, — покликав Алі Бассі і обидва зупинилися біля комори, щоби взяти потрібні причандали.

Ладом і швидким кроком гнав їх поліцей потім на лепрозна станцію. День був уже зранку гарячий, і Бассі скоро почав відчувати докучливий голод і спрагу.

— Коли дістанемо щось на зуб? — запитався Бассі в Алі, як тільки почали косити.

— Ех, хлопче, аж о дванадцятій годині дістанемо трохи супу, але тепер ти краще не говори до мене, щоби поліцей не змолотив нас гумовою палицею, бо під час праці балакати заборонено, — відповів Алі.

Кожний в'язень одержав свій кусень землі. Він мусів спочатку скосити траву, що росла на ній, а потім залише-

ну стерню вирвати руками з корінням. Це була праця на кілька тижнів, як вгадував Бассі, оглядаючи чорну землю, на якій могло рости дещо корисніше, ніж буйна трава... Хоч мучений голодом і спрагою, Бассі, однак, цілком дотримувався темпу праці разом з рештою в'язнів.

Сонце стояло вже майже посеред неба, коли Бассі нагло відчув страшенну спрагу — він міг ледве проковтнути слину. Бассі уздрів недалеко від місця праці, під пальмою, гарний, великий кокосовий оріх. Мучений спрагою, він рішив, коли поліцай скручував цигарку, взяти оріх, швидко його розполовинити і напитися з нього. Тільки коротенький момент він крутився довкола оріха. Побачивши, що поліцай сперся на дерево і закурив, Бассі швидко розполовинив оріх і жадібно напився. Але тільки що Бассі закропив своє горло, як вчув міцний удар ґумової палиці, що впав на його плечі з словами:

— Ех, ти, брудне порося, як ти смієш брати з землі щось, що тобі не належить?! — вигукнув поліцай і за цими словами впав на Бассі другий, за ним третій, четвертий удари...

— Я був дуже спрагнений! — виправдувався Бассі. — Я тут новий і не знав, що... Але не договорив, бо чванькуватий поліцай продовжував повчати:

— Я тебе навчу порядку і дисципліни, я тебе навчу!.. А щоб ти цю науку добре запам'ятав, не дістанеш сьогодні цілий день нічого їсти! А гони до праці і не дивись так на мене, бо так тебе змолочу, що й з місця не рушиш!

— Цього не відважишся! — заперечив Бассі чистою англійською мовою.

— Що? Не відважуся?! — питально вигукнув поліцай; але, поглянувши на ясну церу обличчя Бассі і на інтелігентний його погляд, він все ж таки трохи відступив, правда, з грубою лайкою.

Алі, що був цілком близько і бачив, що сталося, коли поліцай трохи відступив, потягнув Бассі за ляп-ляп, покрутив головою і дав йому знак, щоб краще мовчав.

Рівно о дванадцятій поліцай погнав в'язнів на обід. Бассі мусів, за його наказом, стояти на позорі і не дістав обіду. Казан з супом стояв цілком близько Бассі і смачний запах його так подразнював голодне нутро, що йому хотілося одразу кричати й плакати.

— Чи можу напитися трохи води? — запитав Бассі, коли всі готувалися до відходу.

— Так, води можеш напитися, скільки хочеш, але йди швидко, щоби бути тут своєчасно! — відповів поліцай, але вже цілком приязно.

О першій годині всі знову бігли назад, щоб продовжувати розпочату працю і працювали аж до п'ятої. Від духоти, слабкості та втоми Бассі робилося млясо. Свідомість же, що сьогодні піде спати теж і без вечері, ще погіршувала цей його стан.

О п'ятій годині Бассі та Алі мусіли знову винести все з вбиральні. Після праці повів поліцай всіх в'язнів до моря купатися. По цілоденній праці та по купанні Бассі був би з'їв ціле порося, але не було надії, що матиме щобудь з'їсти, бо під час приділу їжі він мусів знову стояти на струнко. Він був би із смаком випив ту воду, якою обмивали казан з-під супу, і з'їв би лушпиння із згорілого кав-кав'у, але ні один із в'язнів не смів до нього наблизитися, щоб самому не набратися халепи.

Коли стемніло, Бассі дістав дозвіл іти до камери. Там він просто впав на дошки і, коли б був не соромився сам себе і решти в'язнів, то плакав би, як мала дитина.

— Гей, товаришу Бассі, ти, справді, погано почав! — сказав Алі, — а тепер той поліцейний пес постійно тебе гонитиме!

На ці слова Бассі навіть голови не підніс, лише затиснув кулаки.

— Гей, Бассі, я маю для тебе трішки на зуб, — зашептав Алі, — а ті останні теж дещо тобі принесуть!

Почувши таку звістку, Бассі, немов та стріла зірвався з ліжка і голодно подивився на Алі. Останній же спочатку обережно оглянувся по боках, а опісля вийняв із пасу ляп-ляпу трохи рижу з м'ясом і висипав його Бассі в жменю і тихо сказав:

Їж, швидко їж, щоб тебе ніхто не бачив, бо й між нами теж є донощики, і коли б вони побачили й донесли, що я тобі приніс їсти, я протягом двох днів теж не одержав би нічого! Колго і Сетрі теж принесуть тобі дещо, бо я їм знаком сказав, що ти голодний. Я тепер іду до виходку, а коли прийду, будемо собі далі оповідати, — сказав Алі.

Колго і Сетрі теж принесли трохи їжі, яку сховали в ляп-ляп, і дали її Бассі. Настрій Бассі трохи піднісся, коли притупив голод, і тому, коли всі сіли до гурту, присів до них і Бассі і почав з ними розмовляти.

— Колго, як довго я тут маю сидіти до суду? — спитав Бассі Колго.

— Е, товаришу, хто його знає — може, два, може, три місяці, а, може, й далі! Знаєш, суддя кожну дрібницю наперед досліджує і аж потім покличе тебе до переслухання. Через це воно так довго триває, поки розв'яжеться справа. Я, наприклад, сидів від Різдва до Різдва, поки мене засудили, — повчав Колго.

— Так тебе вже засудили? — здивовано запитав Бассі. — А я думав, що тут, у Богії, лише слідче ув'язнення!

— Я не знаю, товаришу, про що ти говориш, і не балакай зо мною так дуже по-вченому, бо я лише каннака.¹⁰²) Я тобі скажу, що ми всі в камері ч. 67, oprіч тебе і Вендра, вже засуджені. Вендро, то є той, що спить наді мною. Він, бідака, тепер у процесі і літає в нім, аж гай шумить і, хто його знає, — можливо, що й мотуза дістане, — відповів Колго.

— А що зробив той Вендро? — запитав Бассі.

— Та нічого страшного, але знаєш та влада завжди з комара зробить кассовара. Так, так, ті білі панове добре зробили б, коли б пильнували свого і до наших справ носа не пхали та нас, чорних, лишили в спокої! Хіба вони нас можуть розуміти? Ні, ні, — це цілком інші люди, а ми теж!

— Але що зробив Вендро? — допитувався далі Бассі.

— Я багато сам не знаю про його випадок, бо я з іншого села, але те, що він сам про себе мені оповів, не таке дуже страшне. Це в нас діється дуже часто в селах, і ніхто не звертає на нього уваги. Вендро жонатий і має четверо дітей. Хотів оженитися вдруге, але його жінка була проти і не хотіла пустити другої жінки до хати. Мушу тобі сказати, що наші жінки дурні, бо, коли б та перша жінка пустила до хати другу, тоді Вендро не мусів би тепер сидіти в калабусі. Отже, тому що перша жінка не пустила до хати ту другу, а Вендро хотів освіжити свою старіючу кров, почала йому подобатися, як жінка, його власна дочка. Тому дівчаті, однак, було тільки щось ледве понад десять літ і в неї ще не було навіть місячки. Вендро оповідав мені, що з часом його дочка йому все більш подобалася і що, нарешті, він ночами не спав, а все думав про неї. І так одного дня покликав він свою дочку на город і там на неї напав. Це ще не було б так зле, але дівча почало страшенно кричати і Вендро боявся, щоб люди, почувши не збіглися. Щоб дівча трохи втихомирити, Вендро стиснув йому горло, але зро-

бив це так, що воно більше не дихало. Вендро страшенно злякався, коли побачив, що дівчинка вже не дихає.

Тут Колго зупинився і відігнав з чола комаря, а по тім продовжував:

— Вендро закопав дівча в землю і пішов додому. Та біда була в тім, що закопав мілко і дикі вепрі вночі вигребли тіло і обгризли його. На другий день у таким вигляді це тіло знайшла мати дівчини. Ти знаєш, що кожна мама упадає за своєю дитиною, а ця — цілу ніч не спала і бігала все по селі та всіх перепитувала, чи не бачили часами її дитини. Ось тоді люди їй і сказали, що бачили, як дівча йшло з батьком на город, але, мовляв, не бачили, як воно йшло з городу. Само собою, що жінка спочатку вдарила на чоловіка, але Вендро не признався. Дикі вепрі дівчину не з'їли, лише обгризли, а що на шиї було видно синій прут і дівча на тілі було скривавлене, виникло враження, що перед смертю над дівчиною було переведене насилля. Ця обставина сталася причиною, що жінка Вендрова випадок зголосила поліції, яка його і дослідила. Вендро до всього признався перед судом, а тепер через кілька днів піде до Мадангу перед вищий суд, який і рішить, — чи Вендро матиме мотуз, а чи доживотню в'язницю.

Не встиг Колго розповісти про випадок, як до них приступили Вендро з Алі. Бассі зненацька спостерігав Вендра і він йому видавався ще огиднішим, ніж людина з лепрою.

— Так що, Бассі, як воно тобі гарчить у животі? — підступно запитав Вендро.

Бассі помітив, що Алі дав йому знак перестороги, моргнувши оком. Тому на повище питання Вендрове тільки, глибоко зідхнувши, відповів:

— Ой, гарчить, гарчить, товаришу, але це нічого — бодай раз порядно випорожниться мені шлунок!

— Той поліцай — не людина, але готовий пес, правда ж, Бассі? — знову з цікавістю запитав Бассі Вендро.

— Е, не будемо бавитися про поліцаїв! — знову хитро відповів Бассі. — Поліцай мусить виконувати свою повинність так, як йому наказано, а я мушу звикнути до дисципліни, і на це все немає іншої ради!

— Так, так, цілком так і, чим швидше звикнеш до дисципліни, тим легшим здаватиметься тобі життя тут! — сказав Алі і підскочив при цім, як козеня.

Дев'ять ударів молотом по кисневій бомбі оголосили в'язням, що настає спокій ночі. Кожний з них виліз на свою дошку і лише шепотом балакали.

— Сьогодні тріндей, завтра буде форндей, потім файфдей, сіксдей, а потім, потім прийде сандей! — мрійливо промовив Алі, — а це той найкращий день, бо є він днем відпочинку.⁹¹⁾

— В неділю не працюється? — перепитався Бассі.

— Гм, бачиш — ми з камери 67 мусимо і в неділю вставати рано, як і кожного іншого дня, і мусимо винести все свинство з виходків, а вже потім маємо вільне, як і решта в'язнів. Ти ж, Бассі, як попи,⁹²⁾ можеш іти з іншими до костела. Я поганин, — продовжував Алі, — маю свої духи, священні каміння, наші священні ріки, в які я вірю, — тому до костела не ходжу. Духовний отець уже багато разів пробував мене охрестити, але я своїх тумбунів не зраджу і вму в своїй вірі так, як і вони вмерли, бо вірю, що ця віра найкраща з усіх: вона не має жодного пекла, якого треба боятися вже відтепер. — Скажи, Бассі, ти добрий попи? — спитав Бассі Алі.

— Так, я католик, але не можу сказати, що «добрий попи», хоч виховали мене в місії. До костела не піду, бо я не міг би подивитися в обличчя Спасителеві, якого вже стільки разів зрадив!

— А що то таке Спаситель? — запитався Алі.

— Тихо, тихо там! — вигукнув поблизу поліцай. — Марш спати і щоб я вам більш не нагадував!

— Я колись тобі поясню, хто то є Спаситель, та тепер ходімо краще спати, щоби той поліцай нам більше не пригадував про спання, — сказав Бассі.

День минав за днем, тиждень за тижнем і місяць за місяцем. Бассі помалу звикав до важкого в'язничного життя і щодня очікував виклику на суд. Від своїх спів'язнів довідався про всі їх порушення й злочини, також, — коли приходила й на нього хвиля слабости — розповів теж і про свій злочин, убивство Суги.

Сатрі та Алі стали добрими приятелями Бассі. Ці два вважали себе за кращу верству людей, себто таких, що вбивали з ідеї, щоби визволити інших від зла.

Одної неділі по полудні оповів Сатрі Бассі про свій випадок. По обіді сіли обидва в тінь і після короткого взаємного нарікання на долю, Сатрі почав своє оповідання.

— Я є членом таємної секти Санґвама і вбив людину в самообороні.

— А як сталася ця пригода? — запитав Бассі.

— Я тобі говоритиму чисту правду, щоби ти пізнав де-що ближче наших людей, — сказав Сатрі. Я походжу з села Макомо, в яким проживає рід Куку-Ку-Ку. Наші люди живуть спокійним і задовільним життям, якраз таким, яким жили наші тумбуни. Майже всі в нас поганці, і ніхто з нас не вірить у якогось Бога, якого ви, попи, маєте. Правда, ми віримо, що там аж нагорі, над зорями, є Великий Майстер, який управляє життям зір. Ми віримо, що в морі панує Великий чоловік. Ми знаємо, що в кожній річці живе Мазалай⁹³⁾ і що в кожному вулкані є Касілу. Ми всі знаємо, що все на світі, окрім жінки, має свою мена-ри,⁹⁴⁾ знаємо, що кожний круглий камінь, мушля, дерево, кущ та квітка мають чародійну силу, і віримо, що одного разу всі наші люди побачаться в великій долині, куди всі по смерті відходять. Взаємно між собою наші люди добрі і справедливі, хоч деколи тут і там трапляється, що один одного з'їсть. Ти, брате, знаєш, що м'яса мало, однаке людина потребує час від часу своє тіло підкріпити. Але, як я вже тобі сказав, наші люди справедливі й мудрі і коли когось заб'ють у сутичці, так уважають, що то був завжди чоловічина слабенького здоров'я, який не мав сили, щоб оборонитися. Ось як у природі, так є і в людей, що все слабе і мало відпорне мусить загинути. Та щоби бути при своєму оповіданні: — До нашого села білі панове лише зрідка приходили, бо ми їх ненавидимо, і кожний патруль, який білі посилали до нас, ніколи без бою від нас не відходив. І ось одного дня прийшов до нашого села так званий патрульний офіцер з носіями й поліцаями. Він мав рушницю і як тільки ввійшов у село, почав, як божевільний, стріляти, але стріляв у повітря, щоби нас лише налякати. Та ти, брате, знаєш, що ми таких речей не боїмося, бо наші спис отруєні і часто швидші, ніж ті їх револьвери та рушниці. А щоб було ясно, мушу сказати, що якраз перед приходом того патрульного офіцера в нашій селі в сутичці був забитий один молодий чоловік, який від народження мав криву ногу і завжди шкутильгав. Його тіло розділили між людей і лише тої кривої ноги ніхто з нас не хотів, і вона залишилася на каміннях, на яких жінки ділили м'ясо. І так сталося, що той патрульний офіцер знайшов ту криву ногу і почав нишпорити по наших хатах і, розуміється, що знай-

шов у них дещо ще більше. Ми його попереджали, щоби цього не робив, але він був молодий, а до того ще й блазень і, як пізніше ми довідалися, післав поліція за поліційним підкріпленням. Того вечора ми радилися, що робити, бо виникла небезпека, що можуть бути знайдені в наших сховищах наші резерви вудженого людського м'яса, що знаходилося під дахами наших хат. Ми рішили полякати поліцаїв так, щоб вони повтікали із своїм майстром. Мене вибрали головним опудалом. Тієї ночі наші люди мене вимастили спереду фосфором, який зібрали з гнилих дерев, але ззаду фосфору не було, — це для того, щоби я легше міг зникнути. Я з собою мав спис і, як тільки стемніло, почав грати свою роллю. Перед домом, де спав кіяп, цілу ніч стояла варта. Ніч тоді була така темна, що я сам ледве розпізнавав дорогу, але я в селі виріс і знав кожний камінь та корінь і йшов певно вперед. Перед кіяповим домом горів огонь, і я побачив, що мушу триматися в темних місцях, щоби мій фосфор міг робити своє діло. Я крокував помалу, щоби виглядати подібним до духа. Деякий час у мене нічого не виходило і мені вже починало надокучати все це, бо на мене ніхто не звертав уваги. Так мені тоді здавалося, що, мабуть, хлопці погано мене намастили фосфором або, може, думав я, продираючись кущами, я стер фосфор. Та, правдоподібно, причина була інша: мабуть, поліцаї не звертали уваги на околицю тому, що були дуже зайняті своєю балачкою. Наші ж хлопці, повно озброєні, здалека спостерігали, що діятиметься. Аж тут воно й прийшло! Спочатку один із поліцаїв крикнув страшним голосом, а потім за ним усі почали ревіти. Я міняв позу свого тіла, щоби їх обдурити, а потім почав крутити тілом так, як під час сінг-сінгу, і побачив сам, що тіло моє світить, як вогонь.

У цім місці свого оповідання Сатрі так розсміявся, що мусів був перестати оповідати, і тільки тоді, коли досить висміявся, продовжував балачку:

— І мав би ти, Бассі, бачити те спустошення! Поліцаї, носії і вся решта людей почали втікати, як дикі звірі, до джунглів і лише гуронське ревище розлягалось ніччю. Я стиха реготався і був переконаний, що всі втекли, але воно не так було: той білий почав стріляти і я мусів добре ховатися, щоби він не вистрілив мені в мозок. Одначе я зникнути зовсім не міг, бо, за нашим пляном, якраз того білого ми найбільше мали налякати, і ми були певні, що й він

утече. Ми дуже легко могли його вбити, бо він був сам, але люлювай дуже нас перестерігав залишити в кожному випадку живим того патрульного офіцера, бо, мовляв, інакше був би великий клопіт. Я скавав із одного місця на друге і все чекав, коли той білий втече. І ось у цей момент нагло поцілів у мою руку спис, який невідомо звідкіль узявся. Я страшенно заревів, бо то було для мене несподіване, — аджеж я думав, що вже всі чорні братці втекли до джунглів. Я проте нікого не бачив навкруги себе. Аж тут раптом побачив я якусь тінь, що промайнула поблизу мене. Мій інстинкт мене остерігав, що це чорний чоловік і що він дуже близько від мене. Я цілювся в темряві та інстинктивно, але поцілів добре, бо, як тільки я кинув спис, почув страшенний рев. Я почав задом відступати і, зникнувши з небезпечного місця, тікав щосили додому. По дорозі витягнув із лівої руки той нещасний спис, але, на нещастя, вирвав із списом і шматок м'яса із шкірою. Ось бачиш: — це та рана, але вона мене й зрадила! На другий день був спокій в нашій селі. Я довідався, що я поранив одного поліцая, який тоді залишився був з білим і той поліцай по кількох днях помер, успівши, однак, сказати білому панові, що й він мусів когось поранити своїм списом і що той поранений з нашого села і що це він є тим опудалом, що лякало. Моя рука між тим дуже була спухла і страшенно боліла. Щоби вигнати біль, я її на місці поранення порізав. Ціле село в напруженні очікувало. Тим часом ми встигли поховати людське вуджене м'ясо і затерти всі сліди. Люлювай наказав хлопцям віднести мене до джунглів, бо я сам не міг ходити, маючи високу гурію.⁹⁵⁾ Та біда була в тім, що той білий вдень і вночі вкупі з поліцаями ходив по селі з рушницею і мене не могли віднести, так що я мусів залишитися в хаті. По двох днях прийшли до нашого села ще два білі, а з ними багато чорних поліцаїв. Усі мали рушниці і кіяп зразу сказав люлюваєві, що кожного, хто хотів би бунтуватися, без милосердя застрілить. Люлювай, порадившись, наказав і наказ гарамутом оголосив, щоби ми до тих білих ставилися якнайбільш по-приятельському, якщо хочемо уникнути ускладнень. — Ну, що тобі, Бассі, маю казати? — Це була тоді велика метелиця, яка була створила для нас дуже неприємну ситуацію. Ті білі пролізли були кожною нашою хатою і кожним кутиком у ній. Вудженого м'яса не знайшли, але за те знайшли мене і це й було те найгірше! Я марно говорив їм, що руку мені поранив на полюванні

дик. Кіап ударив мене кілька разів по обличчі і сказав, що я гамман,⁸⁶⁾ і підкреслив, що, поки не скажу правди, доти не дістану нічого їсти й пити. З їжею не була б велика біда і коли б я її не дістав, бо я і без того не міг нічого їсти, але спрага мене дуже мучила. А тут ще один поліцай умисне сидів біля мене і весь час пив із пляшки воду. Я мав охоту декілька разів роздерти того хлопа на шматки, але перемагав себе. Кіап тим часом переслухував наших людей, та кожний з нас мовчав, мов гріб, бо ми були майже всі до того замішані. В нас же, коли йдеться про громаду, то кожний зокрема і всі до купи виступають солідарно, — отже в цім випадку всі мовчали. Мабуть, усе було б проминуло щасливо для мене, якби справи не зрадив з необачности цілком малий хлопчина. Він кіяпові сказав, що пішле на нього увечорі страхітливого духа, якщо він битиме його батька. Суддя був хитрун, подарував тому хлопцеві дзеркальце та ніж і почав з ним жартувати, ніби з своїм товаришем. Я ніколи не довідався, що ще кіап пообіцяв та дав хлопцеві, але вийшло таке, що хлопець стежив за всіма нашими приготуваннями і мусів теж ще перед подією бачити, як мужчини намащували мене фосфором. Ти сам знаєш, як такі хлопчаки пролізуть усюди, де їх не треба! Після того суддя мав з нами зовсім коротку роботу. Він покликав люлювая і решту людей та розповів їм усю справу так, як вона і відбулася. — Уяви собі, Бассі, що кіап показав навіть спис, якого я, тікаючи, відкинув, та шматок мого м'яса і шкури з моєї руки! І ось так він переконав мене і решту людей в нашої провині! Лікар перев'язав мою рану, дав мені застрик, а потім мене і ще кількох відвели сюди до калабусу. Слідство відбувалося тут, у Борії, зо всіма свідками з нашого села, але другий суд відбувся вже в Мадангу. Нещасний люлювай і тул-тул дістали по чотири роки за людожерство, решта ж кілька людей, що помагали під час страшення, сидить тут, у Борії. Я спочатку перед судом викручувався, як тільки міг. Я казав судові про наше право, про те, що ми на своїй рідній землі, а тому можемо робити, що хочемо. Казав я, що вони нас не розуміють, а ми їх теж ніколи не зрозуміємо, я старався їх переконати, що ми, чорні, зовсім не потребуємо білих, щоби вони нам робили порядок у наших селах. Я на суді навіть сказав, що ми, чорні, всією душею ненавидимо білих, бо вважаємо їх за спричинників усього зла. Але знаєш, Бассі, що, чим більше я говорив, тим більше мене били і тим менше давали їсти й пи-

ти. Та найгірше з усього було те, коли мене вкинули до окремої камери, де я мусів перебувати лише сам. Це вони роблять з кожним із нас. І чим довше я був у тій в'язниці, тим більше переконувався, що буде краще, коли скажу всю правду. Я вже був так замотався, що вже сам не знав де і хто я є. І так одного дня я сказав їм усю правду про те, як події сталися. Та найбільше мене злило те, що тепер вони мені вже не вірили, хоч я говорив їм найчистішу правду. І так не вірили мені, що я не навмисне забив того поліцая, лише в самообороні; доводили мені, що я його в пітьмі цілком добре бачив, бо цілив у саме серце. Декілька днів повторювалося одне і те саме, і я тобі, Бассі, кажу, що вже з того всього я починав бути божевільним. Одного дня приїхав якийсь старий лапун аж звідкільсь від Порту Моресбі. Був то цілком гологоловий старий, його обличчя було подібне до луски сухого капоку, а коли відбувався головний суд, то цей лапун мав на собі довгий червоний ляп-ляп.⁹⁷) Перед тим, як почати мене випитувати, він мені сказав покласти руку на якусь книжку і повторювати за ним слова про те, що буду говорити лише чисту правду. Я дотепер не знаю, що то за чародійна була книжка, але кажу тобі, Бассі, що я, коли діткнувся тієї книги, то в моїй голові зробилося все таке ясне, а в моїм серці почали пробігати якісь такі дивні, грійливі течії, що я рішив говорити лише правду.

— Це була, мабуть, Біблія, — сказав на те Бассі і при тім задивився на небо, на яким тоді розпливалися золотисті хмарки, подібні на віяльця.

Сатрі пошкрябався в своїм підростаючім їжачку на голові і по хвилині продовжував:

— Той лапун-кіяп у червонім одязі добре розумів людей! Спочатку він наказав винести всі стільці і все, що було довкола мене. Мене ж самого казав поставити, щоби добре мати мене на оці, на вищений підставець. Коли ж я відповідав на його питання, то він не дивився мені в очі, як це роблять усі інші, але дивився на мої ноги та руки. Я тобі, Бассі, кажу, що це була людина, яка нас, тубільців, знає краще, ніж ми самі себе знаємо! Він добре знав, що кожний з нас, коли говорить правду, стоїть тоді нерухомо на ногах, коли ж брехун, тоді потирає одну ногу другою. Він дивився теж і на мої руки, чи не гратимусь з пальцями. Та я говорив правду, тому не ворухнув ні ногою, ані рукою. В Мадангу, у в'язниці, спів'язні мені пророкували, що на-

певно гойдатимусь на шибениці, але той лапун був мудрий і справедливий і дав мені лише шість років тяжкої праці в калабусі. Ну, ти, Бассі, сам знаєш, що це довгий час, бо у в'язниці кожний рік тягнеться страшенно помалу, — та проте людина звикне до всього так, що по кількох літах і в'язниця здаватиметься тобі так ніби трохи рідна хата, бож, кінець-кінцем, знаходимося таки на землі наших тумбунів! Так, так, — це воля, якої людині постійно бракує і туга за рідним селом, — ось це те найтяжче, що людина мусить у собі перемагати, знаходячись у в'язниці! Людина сумує за рідним селом, за прохолодою джунглів, за своїми людьми, яких хотіла б побачити бодай на один момент і посидіти з ними біля спільного вогню та послухати звуки наших ґарамутів, затанцювати і заспівати, пролазити в джунґлі за диким вепром або за райкою, поплескати по плечах якусь ту меррі, закурити з нею цигарку та з'їсти з нею бетелевий оріх! І ось, замість того всього гарного, мусиш щоденно тяжко працювати під наглядом отих скажених поліційних псів та ще й до того кожного ранку мусиш чемно їм казати: «Гуд морнінг, сер!»⁸⁸) — А це — вершок усього!

— А як уже довго сидиш у цій в'язниці? — запитав Бассі.

— Мені вже тягне на третє Різдво! — відповів Сатрі. Перше Різдво я був у слідчій арешті і тих декілька місяців, які я висидів до Різдва, мені зарахували до кари. На друге Різдво до Богії прийшла моя жінка з дітьми і підійшла аж до колючих дротів. Наперекір поліцаям, які на Різдво вартують ще пильніше, ніж колибудь перед тим, наперекір і тому, що мене особисто пильнували, я все ж таки обмінявся з нею декількома словами. Це був для мене великий день, коли я по таким довгим часі побачив своїх дітей, які сміялися до мене крізь дроти, і скажу тобі, Бассі, хоч я і загартований хлоп, але залили мені сльози очі при тім, і що, власне, якраз тоді перший раз відчув я жаль з приводу свого злого вчинку!

— Я тобі, товаришу, вірю, що тобі було тяжко, коли ти не міг навіть поговорити із своєю родиною. Так, так, — те Різдво якесь дивне свято, під час якого серце в людини м'якне і робиться крацим, ніж у дійсності воно є. Твій випадок, Сатрі, дійсно цікавий, — промовив Бассі і почав рукою їздити по чорній стрільці на своїй ляп-ляп, яка означала в'язня. — Отак помалу і матимеш половину кари відсидженої, а потім підеш до свого любого села і житимеш

так, як жили наші тумбуни. Ти можеш іще жити надією на кращий завтрішній день, тоді ж як я ледве чи повернуся додому! — з сумом сказав Бассі.

— Тільки не падай на духові, товаришу! — перебив його Сатрі. Ти вбив лише жінку та ще й з ревнощів, а коли скажеш, що в тій хвилині був ти ще й одурманений коханням, так, напевно, з того легко вискочиш!

Бассі похилив голову на долоні і на якусь хвилину запанувала тиша. Він знав, що Сатрі почне випитувати про дрібниці, про які він сьогодні не хотів говорити. Тому, щоби запобігти дальшому випитуванню Сатрі, Бассі, очунявши із задуми, та майже з повною байдужністю запитав його:

— А скажи мені, Сатрі, що вчинив отой молодик, який спить над твоїм ліжком? В нього завжди такі з жахом втріщені очі, і мені здається, що він так трохи божевільний!

— О, ти маєш на увазі Лому?! На мій погляд, він таки божевільний, але його випадок взагалі не цікавий. Та, щоб ти все знав про наших товаришів недолі, я оповім тобі про нього, однаково сьогодні відпочинковий день, сонце ще високо, а ми не маємо й так що робити, — з охотою сказав Сатрі і, відкашлявшись, по хвилині знову пустився до оповідання:

— Так цей Лома працював на місіонерській плянтації близько Богії. Він збирав кокосові оріхи, розсікав їх, чистив, а потім укладав до мішків, як це в нас звичайно робиться. Казали, що Лома працювала і дуже порядна людина. Спільно з ним працював якийсь старший чоловік, який від народження був горбатим. Той його горб виглядав, як велика куля на плечах. Усі хлопці часто насміхалися з нього і, жартуючи, одні казали, що він у тій кулі носить дитину чарівниці, а інші казали, що малого чортика Вітгаву. Проте цей старший з горбом чоловік тими жартами не дуже переймався, пильнував своєї праці; бо мав жінку і двоє дітей. Сам Лома мені оповідав, що з першого моменту, як тільки побачив того чоловіка, весь час тільки й думав, що ж у дійсності він у тім своїм горбі носить? І нарешті над ним запанувало одне єдине бажання: самому переконатися, чи дійсно в тій кулі старий носить чортика Вітгаву. Майже два роки вони обидва спільно працювали, і Лома мені казав, що якісь чари його весь час притягували до того горба. Лома — католик і добре знав, що вбивство людини — це смертельний гріх. Через те він кілька разів питався панотця, чи був би також гріх, коли б він убив Мазалаю або Вітгаву. Панотець,

мовляв, сказав йому тоді, що ні Мазалає, ані Вітгав не існують, тому й убити їх неможливо. Далі Лома мені казав, що для нього було великою мукою працювати з тим старим і оповідав мені ще й таке: одного разу того старого було приділено на працю в іншому місці і що він, Лома, часто кілька годин біг за старим лише для того, щоби подивитися на той горб. Так пройшли два роки, але Лома нікому не звівся з тим, що діється в його мозку. І ось одного, мовляв, вечора вони обидва верталися з праці до місійних бараків. Старий з горбом йшов попереду, а Лома помалу йшов позаду за ним, несучи в своїх руках довгий ніж, яким розрізував кокоси. Як Лома казав, він того вечора про кулю навіть не думав і, йдучи позаду, стинав ножем стебла трави та квітки при дорозі. Того дня, мовляв, була велика спека і нічого дивного, що старий з горбом зупинився біля потічка і зігнувся, щоби напиться з джерела. Лома казав, що коли і він зупинився і подивився на зігнутого старого, то в цей момент побачив, як із горба вискочив червоний чоловічок в довгій ляп-ляп і почав на кулі весело підскакувати. Лома довго не роздумував і одним помахом розсік горб, як кокосовий оріх. А тоді, мовляв, із кулі вискочило багато червоних чоловічків, які підскакували, сміялися і плескали руками. Лома стояв, і стояв, і не міг від того видовища очей відірвати. Опам'ятався, мовляв, аж тоді, коли до потічка прийшли й інші хлопці, які верталися теж додому, і зупинилися, щоби теж напиться з потічка. Лома казав, що аж по тім побачив, що горб кудись зник, а старий чоловік лежав у калюжі крові. Коли нещасного старого перевернули на другий бік, побачили, що він мертвий. Даремно Лома, мовляв, пояснював хлопцям, що він старого не хотів убити, а що лише хотів вигнати з нього Мазалає та Вітгаву, але все це йому нічого не помогло і ще того ж вечора відвели його до калабусу. Я вже тут був, коли Лому водили щодня на допит і мені було довірено його охороняти, бо він кілька разів пробував повіситися на своєму ляп-ляпі. Він цілими ночами бігав по своїй камері, плакав і щось незрозумілого викрикував у гонітці свого села. І так з усієї його поведінки ми бачили, що він таки божевільний. Лома нічого не їв, не пив і навіть побиття нічого не помогло. Він уже був так ослаб, що одного дня мусіли були відвести його до шпиталу. В шпиталі лікар, проглянувши його, наказав залишити хворого там на довгий час. Коли ж Лома знову вернувся сюди до нашої ка-

мери, він уже був спокійний і нормальний. Над Ломою відбувся суд, який присудив йому за ту Мазалай лише чотири Різдва. З місії сюди ходить священик і провадить з Ломою довгі розмови.

— А чи часто сюди ходить священик? — зацікавився Бассі.

— Так, ходить досить часто, — відповів Сатрі. В останній же четвер, коли я не ходив на працю, бо мав гарячку, і лежав тут, священик теж був і питав про тебе. Він ходить сюди, звичайно, по четвергам і якщо хочеш з ним говорити, то попроси капрала, і він тобі таку розмову дозволить. Бачиш, Бассі, така розмова в'язня з священиком дає певні вигоди в'язневі, бо тоді в четвер по п'ятій годині не мусиш виносити з убиральні, але після миття просто йдеш до розмовниці і там можеш балакати з священиком.

— Я з ним, дійсно, дуже радо хотів би говорити, — сказав Бассі, — і при першій же нагоді попрошу про це капрала.

Увесь недільний пополудень Бассі слухав Сатрі, і вже сутеніло, коли обидва пеперстали балакати, щоби принести собі вечерю, риж з м'ясом і трохи солодженного чаю, який в'язні одержували лише в неділю увечорі.

Увесь цей час Алі спав, а коли, освіжений сном, прокинувся, почав розмову з Сікіяком про те, що нові в'язні заповнили калабус. З Ассарами привели декількох людей, які полювали на диких свиней і з необережності запалили джунглі, чим спричинили велику шкоду іншим тубільцям. В Борої поліція знайшла якийсь інший випадок і привела багатьох людей, що були до того випадку замішані. Два лапуни посварилися за те, в кого на городі більше таро, а наслідок сварки був той, що обидва взаємно покололися ножами. З Лілав поліція привела двох чоловіків, які поранили себе пляшками від лімонади тому, що спокуслива Наріму покохала третього, а їм обидвом, що добивалися теж її прихильності, дала гарбуза.

Неділя у в'язниці завжди була інша, ніж кожний будень, і тоді в'язні негайно давали знати один одному, що нового в світі. До камери 67 тим часом ніхто новий не прибув, і кількість 7 покищо не змінилася.

— А що вчинив Сікіяк? — запитав знову Бассі Сатрі, коли вони після вечері сіли біля невеличкого вогню. Бассі хотів знати про всі випадки в камері 67, щоби могли порівняти, чи чийсь злочин гірший, ніж його.

— Ех, Сікіяк добрий хлопець, але вбив свого брата!

— Це дуже зле! — з сумом зазначив Бассі.

— Гм, гм, гм, — тут взагалі немає нічого злого, але ти спочатку вислухай, а потім суди, як каже наша стара приказка і правило наших тумбунів! — відповів Сатрі.

— Але як він міг убити свого брата? — запитав Бассі.

— Як я вже тобі сьогодні оповідав, усе хворе й слабке мусить загинути. Ось Сікіяків випадок сюди й належить, а тому я в нім цілком не бачу нічого злого. Отже, Сікіяків брат уже змалку був дуже тяжко хворий. Поки жили його рідні, то й піклувалися ним, і, як кажуть, його мама носила його всюди з собою на плечах. Хлопець, мовляв, не міг ходити, ані говорити, — словом був калікою. Коли ж батьки його померли, тоді роля опікуватися ним припала на долю Сікіяка. Кажуть, що ні одна з дівчат не хотіла віддатися за Сікіяка, бо, мовляв, його брат каліка, хоч, як бачиш сам, Сікіяк хлопець, як пальма, працьовитий і зручний, як мало хто з наших людей. Цілий рік, кажуть, Сікіяк чесно піклувався своїм братом — годував його ложкою, витирав і виносив після нього, що треба, носив на плечах аж на город, йдучи туди на працю, та прав його ляп-ляп. Минув рік і хворий дістав страшну гріллею⁸⁹⁾ на всім тілі, а хробаки, мовляв, як пальці вилазили йому з задка, з носа і з усіх ран, що він їх мав на тілі. Люди почали оминати Сікіяка і пошепки балакали між собою, що в його домі оселився злий дух. Сікіяк почав зменшувати братові харч з метою, що він умре з голоду. Тоді хворий з голоду почав завивати, як пес, вимагаючи їжі. Сікіяк мені казав, що те виття було таке страшне, що він сам не міг уже витримувати і теж перестав був їсти й спати. І так однієї такої ночі, коли хлопець почав знову кричати нелюдським голосом, Сікіякові прийшло на думку насипати братові до уст піску, а ніс зав'язати ляп-ляпом. Хлопець, мовляв, боронився, як тільки міг, і довго собою товк, але незабаром перестав вити та й ... заснув навіки. Того випадку ніхто був би і не помітив, бо всі люди чекали на смерть хворого, боячись пошести, але Сікіяк і тут не мав щастя! Якраз на другий день відсвіта до села прибув білий лікар із Богії перевести контролю. Люлювай гарамутом скликав усіх людей на оглядини. Чоловіки, жінки й діти стали в ряд і лікар їх усіх оглянуv, випитуючи при цій нагоді люлювая про різні речі. Сікіяк затремтів усим тілом, коли почув, що люлювай оповідає лікареві про один дуже тяжкий випадок у селі і просить його вжити якісь охоронні заходи, бо, мовляв, є небезпека пошести для всіх людей. На те люлювай покликав

Сікіяка з ряду і сказав йому запровадити доктора до своєї хатини. Сікіяк усіляко спочатку викручувався: — то, мовляв, стан здоров'я брата поліпшився і він тепер майже здоровий, то видумував інші речі, щоби тільки не вести лікаря до своєї хатини. Люлювай, мовляв, кілька разів вдарив Сікіяка, щоби примусити його відійти, та це не допомогло і Сікіяк, нарешті, признався, що його брат уночі помер. Ех, коли б той дурень був його зразу вранці закопав у землю, тоді б ніхто був би нічого не довідався і все було б гаразд. Однак Сікіяк почав знову трястися, як осиковий листок, а до того почав ще й плакати і цим себе цілковито прозрадив. Тоді люлювай з доктором пішли до хати Сікіяка. Та ти, Бассі, сам знаєш, що той лікар усе розпізнав! Хоч хлопець уже не мав на носі ляп-ляпа, проте лікар усе ж таки пізнав, що він був задушений піском, який ще був в устах мертвого. Хлопця того ж таки дня закопали на матиці. Сікіяк, однак, погіршив свою справу тим, що втік до джунглів. Впродовж цілих двох місяців поліція гонилася за ним, немов за диким вепром, і все ж таки зловила. Перед судом люди з його села, як тільки могли, старалися йому допомогти, переконуючи суддю, що такий випадок висипки страшний для решти людей і що, за старим правом наших тумбунів, людина з такою хворобою мусить зникнути з світу. Та це все нічого не допомогло! Через того хлопця теж декілька сусідів мусіли відсидіти у в'язниці. Суддя до тих людей довго промовляв, кажучи, що ніхто на світі не має права взяти життя іншому. Був тоді покараний і люлювай, що не оголосив про випадок у річному звіті. Сікіяк мені казав, що тоді на суді був і білий доктор, який теж промовляв до наших людей і казав, що для того в Борії є шпиталі, аби хворі люди там лікувалися і що на світі є багато ліків, які людям допомагають. З того часу було видано новий наказ про те, що кожна людина, яка подібну хворобу затаїть перед лікарем, буде покарана калабусом. Ну, Сікіяк перед судом усе казав: як люди його бридилися і оминали, як дівчата втікали перед ним, побачивши його вже здалека, теж сказав, що вже помалу ставав божевільним, а те братове виття, то вже далі не міг слухати! Сікіяк сказав тоді тому білому докторові, що ніякий лікар на світі не міг би його брата вилікувати, і знаєш, Бассі, що той доктор перед судом таки потвердив, що Сікіяк говорить правду. Сікіяк страшенно боявся, що за свій злочин буде повішений, а треба сказати, що справа так і виглядала! Ех, і виробляв же нам тоді той хлопець, так що

ніхто не міг його втихомирити й потішити! Під час однієї такої розпучливої хвилини Колго йому порадив, щоби перед судом сказав, що, спроваджуючи з світу свого брата, він хотів охоронити інших людей перед пошестю. Сікіяк пізніше перед судом це сказав, і воно тоді йому багато допомогло: кіяп присудив йому п'ять літ калабусу. Сікіяк один раз у рік сидить цілий день сам без харчу і без води в камері, до якої ані сонце, ба, навіть місяць не можуть заглянути! А крім того, Сікіяк добра й порядна людина, і я його люблю. Він може кожному слабшому під час праці, принесе трохи їжі, коли поліцай тебе наб'є, деколи помие твою брудну миску, а тепер почав пильно вчащати до костюла. Часто оповідає мені про те, що той Володар над зорями вже йому простив і що йому часто ві сні з'являється його брат і дякує йому за те, що він визволив його від мук, які він терпів тут, на цій землі. Сікіяк уже два роки відтарабанив, а ще три на його чекають!

Задзвонили дев'ять ударів молотом по кисневій бомбі, і капрал гонив усіх в'язнів до їх дощок.

— До камери, до камери, ви брудні свині, ану швидше, бо всіх вас тут збичую! — кричав на всю свою горлянку капрал.

Минула хвилина, і велика площа спорожнилася. Бассі ліг на свою дошку і передумував усе, про що йому сьогодні Сатрі оповідав і так помалу все те вкладав у свій голові. Йому здавалося, що його злочин із усіх найтяжчий, бо він не мав жодного мотиву, який міг би його виправдати. Хто з білих зрозуміє, що для нього означала тоді Суґа і що був би він вчинив тоді, щоби виглядати в її очах справжнім мужчиною? Хто з білих зрозуміє почуття чорного мати людський череп, який людина сама здобула? Ні, ні, — ніхто з білих не знає, ба, навіть той мудрий лапун з Порт-Моресбі! І даремно Бассі їм вияснював би, що такий череп дає кожному чоловікові честь і повагу!

Одначе Бассі в своїй доморослій інтелігентності дуже добре знав, що він був би дуже гордий, коли б цей череп був здобутий в чесній бої, коли воює вояк проти вояка при однакових умовах. Та він також дуже добре собі усвідомлював, що того хлопця він убив підступно і тому не може очікувати нічого іншого, лише вирок смерті.

Про Суґу Бассі багато не думав, хоч тепер вона з'являлася йому досить часто в снах і була покірна та лагідна, як голубка. Бассі знав, що за Суґу дали б йому лише кілька ро-

ків праці в калабусі, бо в тій хвилині, коли він її вдарив сокирою, він, мабуть, справді був божевільний і бачив усе якраз так червоно, як і Алі, який оповідав йому про свій випадок.

В цей момент Бассі відчув, як йому почало бити в скронях і він собі сказав, що вже не буде більш думати ані про те, що було, ані про те, що чекає його на суді. Одначе постановив собі, що при першій нагоді поговорить з панотцем і що з того всього йому висповідається.

Ця постанова принесла йому деяке заспокоєння, і він почав передумувати про те, що могла би в цій хвилині поробляти його Матра. В камері було гаряче аж душно і піт краплями почав стікати з чола Бассі.

«Як гарно і прохолодно мусить тепер бути в джунглях?! Як гарно живеться тим людям, що мають спокійне сумління і можуть жити на волі!» — передумував Бассі. «Який щасливий був би і я, коли б те все, що сталося, було тільки жахливим сном і моє сумління було б чисте, а я був би вільною людиною! Я не хотів би мати нічого з того, що маю — ні городів, ні плянтації; я хотів би мати лише малий шматок землі, на яким поставив би малу хатинку, в якій хотів би задоволено жити із своєю Матрою! Кожне дерево, куц та кожну квітку, кожну малу пташку і мушку любив би і нічого не вбивав би і всьому дав би повну свободу! Я не скривдив би ані комаря, не вбив би ані рибки, ані голуба, ані райки, ані вепра, бо те все тішиться життям однаково, як і людина, і жодному не хочеться відійти з цього гарного світу! Скільки ще залишається часу до моєї смерти, — місяць, два, а чи може й рік?» — роздумував Бассі і тим знов опинився із своїми думками там, де не хотів бути. «Я вже від завтра почну жити новим життям. Я ще й досі в калабусі і зненавидів усе: поліцаїв, свою працю, всі ті біляві дороги мені бридкі, ба, я ніколи з любов'ю не поглянув навіть на море, бо воно цілком інше, ніж те наше там у Манами! Проте, це все так мені лише здається, бо, як казав панотець, природа всюди гарна і людина мусить добре дивитися, щоби всю ту красу сприйняти до своєї душі! Вже від завтра дивитимусь так, як учив мене колись панотець! Дивитимусь, як сонце сходить, як воно танцює на золотистій поверхні моря, слухатиму при праці співи пташок і дивитимусь на квітки з росю, навіть несучи на плечах найтяжче каміння та тяжкі мішки з цементом. Отже, — вже від завтра почну жити так, як учив мене священик і смакуватиму красу кожного

дня, бо вже мало мені їх залишилося!» — «Один умре раніш, другий пізніш!» — здавалося йому в півспанні, що чує голос діда Рабу-Бія. Але потім усе почало йому мішатися в одну купу: Сікіяків брат, Алієва чарівниця, Ломів червоний чортик, була і Суга, що бавилася зо срібними браслетами, теж Матра з витріщеними від жаху очима, а потім заснув твердим сном.

Наступні по тім дні здавалися для Бассі, дійсно, світлішими, бо всі свої попередні постанови він здійснив і прагнув кожний день свого життя вижити.

В'язні з камери 67 носили тяжке каміння до пристані, рубали дерева і очищене дерево на плечах носили з джунглів аж до Богії, а то було досить далеченько. Це, справді, була тяжка праця, але всі мали тверді м'язи і втому почували лише тоді, коли діставали вільний час, а це було аж після праці.

Капрал і всі поліцаї ставилися тепер до Бассі набагато прихильніше, бо він дотримувався дисципліни, був завжди дуже чистим і чемним та пильно виконував працю.

Коли одного разу Бассі попросив капрала, щоби йому дозволив мати розмову з панотцем, капрал згідливо кивнув головою і навіть сказав, що може розмовляти так довго, як панотець хотітиме.

Того вчистого четверга вже зранку був Бассі зворушений, бо знав, що на цей раз відкриє свою душу до найглибшого закутка. День швидко пройшов і коли Бассі після праці викупався і одягнув свій ляп-ляп з чорною стрілкою, ноги під ним затрусилися так, як тоді, коли втікав із Ясси.

Панотець очікував його в розмовниці, а коли Бассі поздоровив його словами — «Слава Ісусу Христу!», він мило всміхнувся. Бассі був переконаний, що священник буде старим паном, наприклад, таким, яким був отець із Манаму, але був несподівано заскочений, побачивши цього священника, як молододу з приємним обличчям і м'якими, теплими очима людину.

— Хочеш, сину, висповідатися? — запитав Бассі панотець.

— Так, отче, хочу попросити Пана Бога про відпущення гріху, а людей про милосердя! — відповів Бассі.

— Бог милосердний до тих, що каються і шкодують своїх гріхів! — сказав панотець і продовжував: — Я про тебе, Бассі, знаю дечого багато, і ти скажи мені лише чисту правду, бо знай, що я тут не для того, щоби тебе судити, лише для того, щоби допомогти твоїй душі вийти до світла з темря-

ви, в якій ти опинився. Наперед помолися, сину, і старайся пригадати собі все, що тебе спонукало до твого вчинку!

Бассі тихенько перехрестився, поклав свої долоні на свої очі, став на коліна і притишеним голосом почав сповідатися.

Панотець спочатку з причин хлипання Бассі не міг зрозуміти мови останнього і сказав йому заспокоїтися та говорити ясно і зрозуміло. Бассі оповів усе правдиво від початку до кінця. Оповів про свого діда Рабу-Бія, про Сугу і без сорому сказав, як він тоді за кожную ціну хотів виглядати дорослою людиною і довести, що заслуговує на любов Суги. Правдиво оповів про свій боамський злочин і як він терпить за нього впродовж свого життя. Висповідався з того, що вбив Сугу, побоюючись її зради його таємниці, а головне за те, що вона була причиною всього злого і що це вона тримала його ціле життя в своїх кігтях.

Коли Бассі скінчив свою сповідь, отець схилив свою голову на долоні і якусь хвилину запанувала в розмовниці гробова тиша. В Бассі з обличчя стікали великі сльози, і він лише хлипав:

— Ох, духовний отче, шкодую своїх гріхів і чекаю на кару!

Отець після цих слів прокинувся зо своєї задуми і по хвилині промовив:

— Сину, твій гріх великий, смертельний, і я молитимусь за тебе, щоби Бог його тобі простив! Багато провинників знайшли милість у Бога, а тому старайся тепер бути доброю людиною і живи прикладним життям, щоби бодай трохи зменшити свою провину. Чи шкодуєш із цілого серця і душі свого вчинку, яким ти прогрішився супроти тих двох людей? — тихо спитав панотець.

— Шкодую, отче, шкодую з усього свого серця та душі! — покійно відповів Бассі, — і шкодуватиму до кінця свого життя!

— Даю тобі розгрішення, як наступник Христа, а в своїх молитвах проситиму Бога, щоби тобі твій гріх простив!

— Отче, отче, як можу свою провину відпокутувати?

— Молися, сину, і будь доброю людиною та пообіцяй мені, що перед судом не затаїш нічого з того, що ти сказав мені на сповіді!

— Це тобі, отче, обіцяю і скажу їм чисту правду і чесно признаюся їм у своїм гріху! — врочистим голосом промовив Бассі.

— Нехай Бог буде з тобою! Якщо колибудь потребуватимеш духовну розраду, прийди до мене і звір мені все, а я, наскільки сили мої вистачать, поможу тобі. Кожної неділі можеш прийти на Службу Божу, вір і надійся на Бога, і Він тобі допоможе переступити безодню, яка перед тобою розкрилася! — сказав священик.

— Дякую тобі, отче, за твої ласкаві слова і підкріплення моєї душі! Тепер мені легше і кару свою, яка вона не була б, нестиму терпеливо, щоби спокутувати свої гріхи.

Священик випровадив Бассі з місії і на прощання подав йому руку з словами — «Бог з тобою»! та після того пішов знову до місійного будинку.

Після відходу панотця Бассі ще довго задумано стояв без усякого руху, вп'яливши очі в землю, і аж капрал, діткнувшись його, сказав йому, що дзвінок на обід уже давно віддзвонив.

Того вечора Бассі вже не підсідав до решти в'язнів для спільної розмови, але, повечерявши, ліг на свою дошку і довго з глибини душі молився і просив Бога про прощення гріхів.

Кілька днів по тім капрал оголосив Бассі, що він уже до праці не ходитиме, бо якраз починається слідчий процес його випадку.

— Ходитиме з тобою поліцей і перекладач та раджу тобі добре зразу на початку говорити повну правду і головне відповідати тільки на питання, які тобі поставлять! — радив капрал.

Бассі подякував капралові за раду і після того довго стояв і сумно дивився кудись у далечінь.

— Ти добрий хлопець, — продовжував капрал, — і шкода тебе, що допустився такого злочину, ... а міг бути з тебе добрий поліцей!

— Дякую тобі, капрале! — сказав на те Бассі і ще цупкіше стягнув ляп-ляп з чорною стрілкою.

— Всі твої люди приїхали з Манаму і твоя жінка Матра, — додатково ще повідомляв Бассі капрал. Тут капрал відкашлявся, подививсь довкруги і прошепотів:

— Ти знаєш, що в калабусі під час слідчого процесу в'язням балакати суворо заборонено з людьми з їх села, але на цей раз я зроблю виняток. Матра походить із мого села, а тому я не бачитиму нічого, коли ти з нею кілька слів через дроті розмовлятимеш. Матра про це мене вже сама попоросила, і я їй не міг відмовити, бо ми з нею вдвох вирости на

однім дворі і ліпшої дівчини я не знаю. Отже, коли відіб'є п'ята година і всі підуть купатися, ти йди он там за той перший барак і потіш її та своє серце!

— Дякую тобі, капрале, щиро дякую! — сказав Бассі.

— А знаєш, Бассі, Матра матиме від тебе дитину і просила мене сказати тобі про це?!

— Що ти кажеш, капрале! Матра матиме від мене дитину?! Мій ти, Боже, — чи ж це можливе, щоб я з Матрою мав дитя, мое дитя? — аж заплакав Бассі і з радості розкрив свої обійми. Та по хвильці вся радість від нього втекла і він лише тихенько промовив: — Матра матиме мою дитину, а тим часом її батько гойдатиметься на шибеніці!

— Але, але, ну — воно, мабуть, уже так зле й не буде! — підбадьорюючи сказав капрал. Знаєш, усі люди з твого села обстають за тобою і кажуть, що та перша твоя жінка, Суґа, не була доброю жінкою. Кіп теж усе докладно дослідив і, між нами кажучи, є так трохи на твоїм боці! Так, так, Бассі, я і сам добре знаю, що з бабами бувають великі клопоти! Між іншим, мої поліцаї ту твою Суґу аж дуже добре знали. Знаєш, Бассі, люди все знають і перед ними нічого в світі не сховаєш! Он там якраз йде по тебе поліцай, — так ти гарненько візьми себе в руки і скажи їм там на суді лише чисту правду!

Бассі кивнув головою і пішов услід за поліцаєм, який провадив його на суд. Бассі мусів довго чекати на свою чергу. Перед будинком стояло багато знайомих людей, але Бассі мусив стояти на веранді на струнко і тільки очима стежив за милими знайомими людьми. Сумним поглядом привітав він люлювая Цітра, всміхнувся до Гаема, на поздоровлення Нікі тільки малопомітно кивнув головою, але, побачивши Матру, мусів кріпитися, щоби голосно не закричати.

Бассі порахував, що вже шість місяців сидить в калабусі і коли побачив надутий живіт Матри, бачив, що вагітність відповідає тій добі. «Та дитина буде продовженням Матри і мене!» — роздумував Бассі і в душі просив Бога, щоби дитина спадкувала тільки добрі властивості, а погані ні.

Вже була друга по півдні, коли, нарешті, Бассі був покликаний перед кіпа. Декілька білих панів сиділи на підвищенім місці, але стілець головного судді був ще порожній. Це тому, що тепер, власне, відбувалося звичайне вислухування, під час якого Бассі відповідав лише на ставлені йому питання.

Кіап питався Бассі про Матру, про Рабу-Біа, про його молодість, прожити в місії. Далі питався Бассі про його життя на плянтації, при яких обставинах він познайомився з Сугою, в яких взаєминах перебував з Цітром, Гаемою, з Б'єрою і т. д. Напря́м розмови скерувався тільки на самі дурогрядні справи. Тим кіап хотів накреслити собі малий шкід, щоби пізніше мати ясний образ.

— Навіщо ти оженився з Сугою? — запитав суддя Бассі.

— Суґа була моєю коханкою вже довго перед тим, як я відійшов на плянтацію, а крім того, з Сугою мене зв'язували і інші справи, про які я хочу пізніше говорити, — відповів Бассі.

Кіап щось помітив у цей момент на краю паперу і продовжував допит:

— Чи ти вже мав на думці спровадити з світу Суґу, коли від'їжджав по другу жінку, Матру?

— Ні, — твердо сказав Бассі, — ця думка мені навіть і не снилася!

— Люлювай Цітро каже, що незадовго перед твоїм від'їздом він пробував обидвох вас помирити, чи це правда? — питав далі суддя.

— Так, — відповів Бассі, — я сказав тоді Цітрові, що хотів би ще раз поспробувати спільно жити з Сугою!

— Суґа була вагітною вже сім місяців, — продовжував кіап, — чи можеш з певністю твердити, що та дитина не була твоя?

— Так, — це можу з певністю сказати, бо знаю, що Суґа цілий рік перед тим була мене покинула, і я за весь той час не мав з нею нічого спільного!

— А чому вона тебе тоді була покинула? — випитував суддя.

Бассі глибоко зідхнув і відповів:

— Одного разу я її перед багатьма селянами побив, і цього вона мені не вибачила.

— А за віщо ти її побив?

— Я хотів мати лад у хаті й хотів, щоби Суґа варила для людей, які працювали на плянтації. Одначе Суґа була дуже ледачою і ту працю, яку я приділив їй, дала робити старим жінкам, сама ж під хатою відпочивала й спала. Коли я в цім переконався, тоді одного дня перед усіма людьми побив її!

Кіап знову щось написав на папері і потім сказав:

— Чи ти знав про те, що Суґа, крім тебе, має ще й інших мужчин?

— Поки вона мешкала зо мною, я був певний, що має лише мене, але коли вона мене покинула, тоді я припускав, що вона приймає і інших мужчин. Проте, хоч я й стежив за нею, ніколи мені, однак, не повелося зловити її під час зради! — відповів Бассі.

— Які пляни ти мав щодо своєї плянтації? — збочив суддя.

Бассі коротко відповів йому, що багато дечого навчився від білого плянтатора і пізніше хотів разом із своїми співпрацівниками використати у добрій справі.

Після того кіяп сказав пояснити про багато речей, що не мали з випадком нічого спільного і при цім пильно розбирав кожну дрібницю.

Відбила п'ята година, і судова розправа закінчилася. Поліцей відводив Бассі назад до його камери. Бассі добре помітив, що капрал умисне післав поліцаїв до моря і як він моргнув йому оком, даючи цим знати, що Матра на нього чекає.

Зробивши декілька кроків, Бассі опинився біля огорожі з колючого дроту і за хвилину по тім уже тиснув Матрину руку, яку вона просунула через огорожу.

— Матро, Матро, — гаряче шептав Бассі, — яка ти добра, що прийшла подивитися на мене!

— Бассі, мій ти талмате, як я хотіла б з тобою дихати одним повітрям в Богії та дивитися на тебе! Хлопче, ти дуже схуд і я нещасна не можу тобі подати ні солодкої бараболі, ані банана, які нагадали б тобі рідний дім! — гаряче нарікала Матра.

— Моя Матро, я з думками постійно з тобою і вічно думаю про тебе! — шепотів Бассі.

— Бассі, я буду мати дитину, твою і мою дитину! Це буде хлопець, я це знаю, і я назву його Геппі, щоби був щасливий та веселий!...

— Матро, про одне тебе прошу: коли син виросте, скажи йому про мене лише все добре, а промовчи про все зле, бо мене вже тут не буде!

— Ох, Бассі, не будь сумним, — воно все добре скінчиться! Я вірю, що ти по кількох літах вернешся. Цітро і Б'ер це саме кажуть. Б'ер така до мене добра, що я її кличу мамою. Вона мені наказала, щоби я тебе гарно поздоровила і сказала, щоби ти молився і тоді Пан Біг тобі все простить!...

Здалека зачувся кашель капрала. Це був знак останнього, що час для розмови закінчився.

— Будь мені здорова, моя чорна голубко і здорови від мене всіх наших знайомих!

— Будь мені здоров, мій талмате! — сказала Матра і Бассі побачив, як вона вся в сльозах мило до нього всміхалася.

Матра швидко відскочила від огорожі, і Бассі ще бачив, як вона витирала об трав'яну сукню свою поранену об дріт руку, з якої стікала кров.

Ще багато днів по тім точився слідчий процес, і Бассі повторював майже те саме. Він знав добре, що мусить відповідати лише на питання, але так само добре бачив, що цією дорогою кіяп ніколи не дійде до ядра речі. Томуто одного дня він перервав суддю і запитав його, чи міг би сам сказати декілька слів, щоби цілий випадок краще пояснити. Було видно, як по обличчі кіяпа пролетіла тінь обурення, але по хвилі суддя кивнув рукою і дав Бассі дозвіл на вільну мову. Перекладач присунувся ближче, але Бассі зазначив, що не потребує перекладача, бо сам добре розмовляє по-англійському, і при цім сказав, що його розповідь буде для нього легша, коли він говоритиме просто до судді.

Коли Бассі почав говорити, кіяп був просто заскочений несподівано чистою англійською мовою, яку почув від Бассі. Бассі промовляв так:

— Вже декілька днів повторюється те саме, а через те дозвольте мені, щоби я всю справу ґрунтовно вяснив. Я Сугу вбив не лише тому, що її всією душею ненавидів, але й тому, що вона певним чином спокусила до злочину, який ще й досі не був відкритий, але який я хочу вам пояснити.

Цим зворотом справи були всі надзвичайно зворушені й заскочені. Гаряча хвиля сонця розлилася в судовій залі. Білі панове дуже впрівали: густі краплі поту вкривали їх обличчя і чола, а мокрі сорочки були приліплені до голого тіла в той час, як швидкі їх руки приготувляли нові аркуші паперу для нотаток. Папір шелестів, пера скрипіли і монотонний стукіт друкарської машинки порушував тишу, що була на хвилину завітала до судової залі. Погляди всіх були обернені тепер на зворушене обличчя Бассі.

— Лише говори правду! — пригадав суддя Бассі.

— Говоритиму лише чисту правду і поможи мені Сам, Боже!

Бассі почав свою розповідь з першого сін-сінгу в Яссі, згадав про того червоного хлопчиська з синьо-червоним шір'ям, який тоді був у його очах символом краси й мужно-

сти, і тут Бассі признався, що хотів бути йому подібним в очах Суги. Суга ж насміхалася з нього, що він, Бассі, ніколи не стане власником людського черепа, тому він убив хлопця в Боамі і що про цей злочин ще ніхто нічого не знає. Бассі теж сказав, що це було великим бажанням Рабу-Бія зрівняти кількість черепів у Тамбуран-Домі і мати крихкенське м'ясиво, як найкращу медицину. Ось тому, мовляв, він, Бассі, хотів одним чином здобути три речі: заімпонувати Сузі, підкріпити діда і потішити його звісткою, що кількість черепів зрівняна, а при тім самому стати власником людського черепа.

— Я потім утік із Ясси, бо боявся наслідків, — продовжував Бассі. А тим часом я виріс і став мужчиною. Я весь час дуже терпів і мучився, бо моє сумління мене дуже переслідувало. Я боявся вернутися додому, але пізніше все ж таки вернувся, бо плянтація, на якій я працював, була продана іншому панові, що був теж інший, гірший, ніж той попередній. Та перед тим, як від'їхати, я дав слово Матрі, що з нею оженися, бо я сподівався, що Суга за час моєї відсутності вже давно віддалася за іншого. Я не міг уже витримати, так тужив за рідною Яссою і, від'їжджаючи, сказав Матрі, що маю таємницю і що, як тільки буду вільним та обставини будуть для мене прихильні, приїду по неї. В Яссі я довідався, що про мій випадок ніхто нічого не знає і що Суга про нього теж нікому нічого не сказала. Тим часом Суга мене знову причарувала і початок нашого спільного життя видався мені тоді багатонадійним. Решту ж нашого життя я вам уже оповів у попередніх розповідях. Тут ще хочу до того додати те, що Суга тоді, коли я привіз Матру, мала на думці оголосити перед селянами мою боамську таємницю. І думаю, що хіба тільки Цітро та Матра почули її останні слова про те, що я вбивця, та в тім моменті я її зупинив...

По цих словах Бассі втер собі спітніле обличчя і тихо ще сказав, що це все, що він мав на серці і що хотів перед судом сказати.

Кіап ані разу не периривав розповіді Бассі, лише робив собі помітки, а коли Бассі скінчив, він глибоко зідхнув. Аджеж тепер увесь випадок нагло ускладнився і став на багато поважнішим! Кіап звернувся до решти присутніх зо словами:

— Слідство мусимо на годину відкласти, бо мусимо дослідити деталі в Боамі. Правдоподібно, що цей злочин піде до Мадангу на розгляд вищого суду.

— Нещасний чоловіче, — звернувся суддя тепер лише виключно до Бассі, — це дуже сумно, що так тебе запровадила твоя нерозумна пристрасть! Глибока безодня тепер розкрилася перед тобою. Твоє сумління тепер має на собі два людських життя... та сподіваємося, що твоє добровільне призначення стане, мабуть, єдиною злагіднюючою обставиною! На сьогодні досить, — звернувся кіяп до всіх присутніх, — а ти, поліцає, відведи Бассі до камери 67!

По півдні стало краще. Все небо вкрилося чорними, тяжкими хмарами. Гаряче повітря було насичене наступом грози. То тут, то там із хмар проривалися кривулясті блиски. Десь далеко зачувся друм — раз, два, а потім настала тяжка тиша і лише грім погрозово трусив землю та могутніми горами.

Ось такий самий настрій запав тепер і в душу Бассі! Якраз така сама тяжка тиша, темрява і жах перед майбутнім потрясли всією його душею і кожним нервом. В цю хвилину Бассі бажав мати свій довгий ніж, щоби його встромити в те місце, де пульсувало його серце, якраз у те місце, де тепер його гнітив великий тягар, що не дозволяв йому вільно дихнути.

Декілька тяжких дощових крапель упало на дах, і незабаром пустилася прудка злива. Биття розскаженілого моря було заглушене вітром, а ридання розвихорених хвиль прилучилися до квиління пальм, що витягали своє довге гілля до неба. Оскаженілий вітер у свою чергу бив усе, що досягав, і немилосердно рвав: галуззя, листя, квіти і налякане птаство та все це загортав у свої нищівні обійми.

Як череду наляканої худоби, гнали поліцаї в'язнів із праці за колючий дріт. З кожного з них стікала вода, і всі були вкрай наполохані, бо тубільці дуже бояться бурі.

Алі й Сатрі лише поверхово поглянули на Бассі, однак, коли Алі помітив його змучені очі, тоді, поклавши руку на його плече, стрався всіляко розвеселити Бассі.

— Ех, друже, лише вгору голову! Всі ми одного разу мусимо вмерти, а воно ж кінець-кінцем цілком байдуже, чи вмере людина на гарячку, чи на шибениці!

— Замовкни! — крикнув на нього Сатрі. Воно з Бассі ще не дуже так зле, пам'ятаймо, що після кожної бурі завжди знову засвітить сонце!

— Ба, ні, Сатрі, для мене сонце з нинішнім днем навіки погасло і вже ніколи не засвітить, — сумно промовив Бассі.

— Дуже, не падай духом, але попроси Касілу, щоби він тобі знаком показав, чи будеш жити, а чи ні! — розраджував Бассі Сатрі. Якщо ще сьогодні засвітить сонечко, так усе для тебе піде добре; якщо ж сонце сьогодні вже не покажеться, підеш спати до тихої долини. Я, одначе, певний, що після цієї сьогоднішньої мізерії, ще на момент з'явиться сонце, і вір мені, що так, як в природі, є і в людським житті. Коли людині здається, що вона вже знаходиться аж на самім дні горя, так тут звідкільсь, ніби з чистого неба, станеться щось непередбачене, що людину знову підбадьорить до дальшого життя.

Потічки води розливалися по дворі і великі бульбашки весело перескакували одна через одну. Спрагла піскувата земля жадібно вбирала бажану вологу, басейни пепеповнилися від притоку води. Гурма чорнобілих качок з розкішню плюскалася в калюжах і могутніми крилами розбризкувала скалки прозорої води.

Вітер перестав, дощ сповільнився, буревійне завивання припинило, і лише ніжна пара гладила пошкоджені гілечки й утлі квіти, що мужньо витримали навали вітру. Тисячі білих зірок франгіпанні всіяли землю і п'янкий запах напоїв вогке повітря.

Нарешті, дощ цілком перестав, і на небі заблищали золотисті хмаринки, які розбіглися по всьому небі, немов прекрасні віяльця. Розкішна пастельова і маєстатично чудова райдуга з'явилася на тлі бездонного неба.

— Бачиш, Бассі? А що я тобі казав: Касілу дає тобі відповідь — *Vin'ige*¹⁰²⁾ приносить добрий знак і після бурі ще сьогодні засвітить нам на хвилину сонце?! — з задоволенням зауважив Сатрі.

Бассі лише трішки всміхнувся, але поява райдуги все ж таки трохи скріпила його душу. Задзвонив дзвін, і всі рушили по миски.

— Іди, іди, Бассі, візьми собі миску і теж наповни свій шлунок, бо порожня утроба не несе нічого доброго! — сказав до Бассі Сікіяк. Вір мені, досвідченому, — я вже все пройшов, що ти тільки починаєш, і я знаю, що в такій важливій хвилині, в якій ти тепер перебуваєш, людина не може допустити послаблення свого духа й тіла! Бо то був би твій кінець, Бассі, і ти тільки повторював би: *Ес, сер! Ес, сер!*¹⁰³⁾ і замотався б до того всього аж по самі вуха!

Якраз тепер мусиш бути дужий, твій мозок мусить пригадати всі дрібниці, які можуть тобі допомогти вилізити з тієї каші!

Бассі автоматично взяв собі миску і з рештою пішов по вечерю. Однак вечеря того вечора йому не смакувала: вона здавалася йому, як попіл, і навіть запашне повітря лишень дратувало його болячу голову.

Слідство на деякий час припинилося, і Бассі знову ходив із іншими в'язнями на працю. Він довідався, що кіяп поїхав до Боаму, щоби зібрати точні відомості.

Богія готувалася до різдвяного сінг-сінгу, і її мешканці прикрашували її, як ляльку. Широку, білу дорогу селяни обабіч обставили високими тичками, які були з'єднані розтріпаними листками пальми саг-саг, на які в останню хвилину вони прикріплюють квітки. З двох боків Богії були збудовані високі брами, якими мали прибути на врочистісь високі гості. Брами були оздоблені садовиною, що в тій порі року дозрівала. То були: помаранчі, цитрини, ананаси, кавуни, манго гвава, пав-пав, банани, кокоси. Це все помистецькому було прикріплене в гірляндах із зелені та квітів для привітання гостей. Простора площа для танців була посипана білим піском і оздоблена тичками, на яких, крім мистецьки вирізаних орнаментів, високо гойдалися різні маски, фігурки, пір'я, блискучі коробочки, скельця і кольорові папірці.

Все довкілля було на свята прибране й прикрашене, лише в'язниця залишилася без прикрас, але в'язні були тому й раді, бо так краще могли дивитися крізь дроти на танцюючий натовп.

Проте, і у в'язниці відчувалося до деякої міри Різдво. На свята для в'язнів і танцюристів з околиці було приділено чотири воли і декілька годованих свиней. Напередодні сінг-сінгу всі в'язні спільно працювали, забиваючи призначену худобу і чистячи та вудячи м'ясо. Декілька великих стоянів було поставлено і на них знаходилося все добро, що мало збагатити бідний стіл. Мирний вогонь, що ледве жеврів, був розкладений під кожним стояном, на яких лежали кусні м'яса, щоби в диму звудилися і могли витримати кілька днів. В'язні чергувалися вдень і вночі біля вогнів, щоб доглянути за м'ясом. Великі купи тара, солодкої бараболі, яму, маміі, піт-піту і динь були приготовані для наступних днів. В'язні від ранку рубали дрова.

В цім році влада чудово постаралася про тих, що мали танцювати на сінг-сінгу. Ця обставина спричинилася до того, що і в'язні при цім поживилися. Бассі з Сікіяком були призначені вартувати і втримувати вогонь протягом ночі і доглядали м'ясо. Огонь був перед брамою в'язниці і в'язні тішилися, що бодай одну ніч проведуть без дротяних ґрат під вільним небом.

Тиха, темна ніч покрила все навкруги, коли обидва в'язні присіли біля вогню. Правда, час від часу коло них проходив поліцай, але він був одним із милосердних і умисне не бачив і не чув, коли в'язні тихо розмовляли.

Ніч була чудова, огонь лише звільна блимав, і чорний дим відганяв маси комарів, які були висипали на Богію. Великі, блискучі зорі тріпотіли в небесних висотах, а деякі, сміливіші, купалися на посрібленій поверхні моря. Незабаром несподівано вискочив і місяць, що був уже в повні, і приязно всміхався на затихлий край. По небі пролетіла велика зоря, коли Бассі задивився на безмежну красу там, угорі. Цим явищем Бассі був так надхнений, що почав голосно промовляти молитву, яку сам творив:

«Владико неба, землі, моря, джунґлів й зір,
Зглянься на мене грішного й не полиши
Блукати в безодні шляхів непрохідних,
Самітнього мене блудити не покинь!
Я погляду Твого негідний,
Як сонце світить, дивитись не смію,
Негідний я, щоб море пестило мене,
Бо вбивця і злочинець я, —
Підступно вкрав людське життя!
На пташий лет дивитись я не смію,
Не смію сяйво місячне кохать,
Ані хмарки в блакитнім небі!
Я мушу голову і очі схилити
І розпучливо Тебе просити:
Ох, Владико моря, сонця й зір,
Ох, прошу, прошу я Тебе
На мене грішника споглянь, —
Нехай я стану каменем або кущем,
Аби лиш спомин зник і докір сумління!

Сікіяк мовчки слухав, як Бассі молився, а коли той скінчив молитву, присів він ближче до Бассі і почав його просити:

— Бассі, розкажи мені щось про Різдво і про сінг-сінг, але щоб воно було гарне для відсвяткування нашого спільного і вільного сьогоднішнього вечора.

При цих Сікіякових словах Бассі пригадав собі всі прожиті свята Різдва, які так силенно відрізнялися від теперішнього у в'язниці. Бассі згадав собі про всі свята, але Сікіякові оповів лише про те найкраще Різдво, яке прожив, ще будучи хлопцем, у місії. Оповів, як він завжди з панотцем прикрашував церкву, як священник у той час все поправляв і знову фарбував і як він, Бассі, збудував сам ясла, які з подивом потім оглядали всі люди. Бассі оповів і про свого діда, що був «Бія», і про те, як той дід хотів віддати його під час народження на смерть, від якої ледве-ледве уник. І ось так мимовільно ввійшли хлопці тієї ночі в розмову, якої собі не бажали!

— Бачиш, товарищу, згідно з нашим правом, я не мав жити на світі, — сказав Бассі.

— А чому? — спитав Сікіяк.

— Ну, мабуть, дійсно, було б тоді краще, коли б мене були живим закопали! Тепер принаймні я не мусів би переживати всього того лиха! Наші тумбуни були мудрими людьми, — продовжував Бассі, — і вони інстинктивно відчували, що з такої нещасної пари людей, яку творили мої родичі, не могло ніколи нічого доброго вийти!

— Але це все дурниці, які мені ти, мудра і вчена людина, тут оповідаєш і в які сам не віриш! — зауважив Сікіяк.

— Ба, ні, вірю, вірю тому, мій брате, і дуже добре знаю, що, коли б були тоді мене закопали з мамою в землю, тепер на світі було б на дві людини більше! — відповів Бассі.

— Та це правда, — не давався Сікіяк, — але зрозумій, що це так уже мало бути, що так тобі вже було присуджено жити, і тепер ти, чоловіче, роби все, що вмієш, аби лише побути на цім гарнім світі якомога найдовше та не вкорочуй собі той час дурницями! Поглянь, Бассі, білі панове мають сьогодні Святий Вечір! Подивись он-там до вікна кіяпового дому, як там діти скакають довкола осяяного деревця і як це все там гарно! А бачиш он-там жінку нашого кіяпа? Правда, що вона в тім білім одязі виглядає, немов той янгол у богійській церкві? Скажи мені, Бассі, чи ми, чорні, теж підемо до неба?

— Та певно, що і чорні підуть до неба, бо до неба піде той, хто це собі заслужить! — відповів Бассі.

— А скажи, Бассі, чи наші чорні люди теж можуть янголами стати? — знову питав Сікіяк.

— Я думаю, що можуть! — відповів Бассі, але на цей раз якось непевно.

— Але скажи мені, друже, чому це всі ті святі і янголи лише білі? Коли б там були і наші люди, то ми бодай десь на образі бачили б і чорних янголів! — завважив Сікіяк.

Бассі на хвилину задумався, а потім відповів:

— Можливо, що по смерті всі люди стануть білими і, мабуть, там, у небі, не буде вже більше різниці між нашим чорним братом і білим паном, як це є тепер на землі!

— Еге ж, еге ж! — воно, здається, так і буде, — погодився і Сікіяк з такою думкою, — я вже довго над цим думаю і вже по всіх костьолах оббігав, щоб переконатися, чи здибаю де і чорного янгола!

— А скажи, Сікіяку, що станеться з людиною, коли вона помре? — тепер запитав уже Бассі свого товарища.

— Ех, Бассі, це теж така сама штучка, якої собі не можу пояснити! Я, хоч і католик, проте мені не дуже ясно, що станеться з людиною, коли вона помре. Наші тумбуни вчили нас, що людина житиме на другім світі в залежності від того, як вона жила на цім світі. Хто був на цім світі добрий і шляхетний, того душа на тім світі втілиться в птаха, дерево, квітку і метелика. Хто ж не був дуже добрим, але не був і злим, того душа блукатиме десь у морі, втілена у рибу, рака, краба, слимака, устрицю тощо. Душі ж людей з малими гріхами житимуть далі, втілені в псів, котів, кіз, вепрів, копунів, черепах і таке інше. Але душі таких, як ми обидва і всі, що в камері 67, теж житимуть далі, але будуть втілені в отруйних гадів, крокодилів, акул і всього того, чого люди бояться і брідяться.

Бассі знову засумував. Помітивши це, Сікіяк старався його, як міг, розвеселити:

— Та ти, Бассі, не сумуй! Це таке говорили наші старі тумбуни. Я вже кілька разів питався про це панотця і він мені сказав, що наші тумбуни були поганями і що на другім світі буде цілком інакше. Панотець казав мені, що всі добрі люди підуть до неба, а злі до пекла... Але я тобі скажу правду, Бассі, що я тому також не дуже вірю, бо й між нашими людьми є добрі люди. А бач, як я вже тобі згадував, я ще не бачив чорного янгола! З того виходить, що небо є тільки для білих, а нас, чорних, туди не пустять! А ска-

жи ти мені, Бассі, як ти собі уявляєш, — що з нами буде, як помremo?

— Я твердо вірю в те, про що мене вчив наш старий панотець, що є небо, пекло і рай, та що кожний з нас піде на те місце, яке собі заслужив. Проте наші тумбуни з Манаму також не вірять у те, про що їм священник казав, але вірять у щось таке, про що ти оповідав. Бачиш, Сікіяку, тих синіх мушок, що світять біля того великого дерева? Наші люди звуть їх Алме¹⁰⁴) і вірять, що ці Алми вже довго блукають по світі, шукаючи свою мету. Як ваші тумбуни вірять у те, що людська душа втілюється в різних птахів, звірів, риб, комах, якраз так вірять і наші тумбуни в те саме, лише з тією різницею, що всі добрі люди, які живуть на цім світі добре, летять у формі Алми вгору, аж туди, до зір. Потім ці Алми перелітають з однієї зірки на другу і живуть приблизно так довго, як жили колись на землі. Життя таких добрих людей, мовляв, безмежне, бо після того, як вони відвідають всі зірки, що є на небі, вертаються знову на землю і так їх життя повторюється до безмежності.

— Так бачиш, Бассі, ми все ж таки колись мусіли бути добрими людьми, бо інакше нас не пустили б на цей гарний світ!

— Маєш правду, Сікіяку! — всміхнувся Бассі. Я щойно тепер до цього додумався!

На небі почали протягуватися ясні смуги, а зорі почали бліднути, коли капрал привів нових в'язнів, що мали на зміну Бассі і Сікіяка стати на варту. Над ранком відчувався великий холод, і Бассі, лігши на свою дошку, незабаром заснув. Бассі і Сікіякові цього дня було дозволено спати аж до десятої ранку, бо вони вартували цілу ніч біля вогню.

Зараз же по полудні розговорилися друми, а гості з далеких сіл оголошували свій прихід до Богії голосним ревищем. На брамах вітався рід з родом, люлюваї потрясли своїми правицями, тоді ж як решта людей взаємно обнімалися.. Жінки стояли збоку, йдучи за своїми чоловіками, а діти, оздоблені скелками, папірцями, скакали безтурботно довкола натовпу.

Тубільці довго готувалися до цього сінг-сінгу, зуживши велику, буйну фантазію, щоби один одного випередити в винахідливості. Крім пофарбованого тіла, мали на собі оздобу з пір'я, квіток, мушлів, кожушків, кливаків та дрібних кісток. Майже кожний з них сьогодні був напарфумо-

ваний дешевими парфумами або ароматичною травою, яку мали в формі браслетів на ногах і руках.

Багато людей прийшло з далеких гір, багато їх приплило на човнах, а деякі йшли пішки цілих два тижні, тільки щоб спільно відсвяткувати різдвняний сінг-сінг.

На великій площі ставав рід біля роду. Люди весело розмовляли, а дехто з нетерпеливих танцюристів то тут то там забарабанював на свій бубон, щоби так теж випробувати, чи його бубон має бажану вібрацію.

Всі очікували, коли палке сонце схилиться до високих верхів гір і розпалене повітря бодай трохи охолодиться.

В'язні пекли цілий по полудень купи бараболі, овочів, варили м'ясо в великих казанах і не один із них при цій нагоді також наповнив свій порожній шлунок. В'язні могли дивитися на танці тільки оддалік, і поліцаї сьогодні суворо стежили за тим, щоби вони дотримували належну відстань від веселого натовпу.

Друми бубоніли дужче, зазвучав спів, діти почали верещати, і танцюристи та танцюристки пустилися до танців.

Купка в'язнів із камери 67 усілася в однім місці, і всі з прискореним диханням і подивом споглядали чудове видовище. У Бассі від зворушення запалали очі, в Сікіяка довгі ноги почали відбивати такт танцю, Колго і Сатрі вискочили та зайняли постій войовничих півнів, немов при танці, решта в'язнів сиділа на землі, починаючи наспівувати відомі мелодії, які завжди співаються під час сінг-сінгу. Капрал і поліцаї всміхалися, а деякий з них навіть пускався до кроку танцю або заплескав руками так весело, як і ті люди на великій площі, які вже цілком звикли до танцю.

На великій площі танцювалося весь пополудень без перерви. Перерву зробити аж опівночі. В'язні вже заздалегідь перед північню приготували їжу і розложили її на покладене бананове листя. Присутні ж жінки розносили їжу між натовпом.

Все відбувалося швидко і тихо, так що за малу хвилину присутні, взаємно себе припрошуючи, з охотою поїдали Божі дари. В кількох великих казанах був готовий солодкий чай і холодна лімонада, а в декількох мішках бетелеві оріхи, які після півночі були розділені між танцюючими.

Кожний відвідувач богійського сінг-сінгу був з королівською щедрістю угощений. Навіть і в'язні тієї ночі досить наїлися й напилися, просто досхочу, наприклад, лімонади, що була в великім барилі з-під гасу.

Після північної перерви сінг-сінг продовжувався аж до сходу сонця. Тієї ночі було дозволено всім в'язням бути аж до кінця врочистости. Коли ж натовп розходився, капрал погнав своїх овець на дошки.

— Яка гарна була ніч і чудовий сінг-сінг! — шептали між собою в'язні ще довго, аж поки не полягали спати.

— На світі немає нічого кращого ніж сінг-сінг! — з захопленням сказав Сікіяк до Бассі.

— Цілковита правда! — замріяно відповів Бассі. В нашій сінг-сінгу відбивається вся наша дика душа, вільність та вища надземна краса, і він усім нам має бути священним заповітом, бо це є дідівщина наших незабутніх тумбунів. В таких сінг-сінгу наш народ виспівує всю красу наших джунглів, розкіш моря, рік і гір, виспівує хвалу в баладах про наших хоробрих багатирів, про добрих і злих духів. І це все підносить наших людей до кращого світу, до світу, куди відійшли наші тумбуни.

— Так, так — все це є якраз так, як каже нам Бассі! — сказав Алі і глибоко позіхнув.

В цей час і Бассі ліг на свою дошку і, закривши руки за голову, тихо шептав:

— Ох, Ти, Великий Боже, дай мені ще раз прожити такий сінг-сінг, але щоб я був на волі, в моїй улюбленій Яссі... і я вже нічого більше не бажаю на цьому світі! — і сон повільно замикав його очі.

Незабаром після Різдва Бассі був знову покликаний на слідство. Кіап знову і знову допитувався його про те, як відбувся випадок і Бассі відповідав тільки на ставлені йому питання. Коли все було розібране та записане, кіап одного дня запитав його після вислухання:

— Скажи, Бассі, чи ти все мені сказав і нічого не затаїв?

— Так, пане, я сказав усе так, як воно відбулося і як я його собі запам'ятав! — відповів Бассі.

Друге судове доходження з Бассі було цілком таємне, так що на нього не були припущені не тільки тубільці, але навіть і поліцаї.

— Хто з твого села ще знає про боамський випадок? — запитав суддя у Бассі.

— Крім Сути, ніхто з селян про це не знав, — відповів Бассі.

— Раджу тобі, Бассі, — промовив кіап, — щоб ти нікому зайво про боамський випадок і далі нічого не говорив, але всю правду поясниш аж судді в Мадангу. Бачиш, Бассі, бо-

амські люди переконані, що того хлопця з'їв крокодил і дуже побажаним є, щоби вони в цім переконанні й далі залишились. Я бажаю цього з тієї причини, що манамські і боамські люди живуть у постійнім ворогуванні і коли б тепер боамські довідались про повну правду, виникла б наново вендета. Щоб цьому запобігти, немає потреби оту стару справу поновлювати. Отже, — не будемо розворушувати спокійну поверхню! Чи ти, Бассі, добре розумієш те, що я маю на думці?

— Так, пане! — сказав Бассі і при тім легко вклонився.

— Ще цього тижня поїдеш з капралом до Мадангу. З Порт Моресбі приїде один мудрий суддя, якому ти скажеш усю правду так, як сказав ти мені. Цей суддя і рішить про твоє життя.

— Так, пане! — знову сказав Бассі.

— А всі твої розповіді записані в паперах, які підуть з тобою, тому не пробуй говорити щось іншого, ніж те, що ти сказав мені.

— Так, пане! — сказав на останок Бассі.

І після того покликаний суддею поліцай відвів Бассі до камери.

ЧЕРВОНИЙ ТАЛАР

У Бассі шибнула слабка надія, коли суддя йому сказав, що приїде з Порт Моресбі мудрий кіяп, і він роздумував над тим, чи то той самий суддя, про якого оповідав йому Алі, називаючи його при тім розумною й справедливою людиною.

Кілька днів після цього Бассі прощався із спів'язнями з камери 67. Останній вечір перед від'їздом усі спів'язні радили Бассі, як має вести перед судом, і тиснули йому на прощання руку.

За той досить довгий час Бассі при звичаївся до всіх, а всі в'язні з камери 67 дуже його шанували за освіченість і голownie за те, що він був наймудріший від усіх інших.

В супроводі капрала на пароплаві «Коро» вранці Бассі відплив до Мадангу. Від самого ранку день видався дуже гарним, однак Бассі не звертав уваги на всю красу, що була розсипана навкруги його. Він тільки й думав про те, чи буде вимірена йому кара смерті, а чи може засудять його лише на доживотну в'язницю.

Цілу добу гоїдався пароплав на хвилях, і тільки на світанку пристав він до Маданзьких берегів. Впродовж ночі падав дощ у супроводі великого вітру, роблячи подорож тяжкою, і Бассі ще й досі шуміло в голові, коли капрал відводив його до нової в'язниці.

Білі панове довго оглядали Бассі, поки призначили його до камери, яка була тут цілком іншою, ніж у Борії. Тут Бассі був зовсім сам. Сталеві ґрати стриміли від землі аж до стелі і були ще скріплені тяжким ланцюгом.

Цілком близько від камери Бассі шуміло море; в блакитній далині маячили високі гори, а довкола буяв розкішний світ, який Бассі так гаряче кохав.

Віддавши у відповіднім місці всі папери, капрал швидко прийшов, щоб попрощатися з Бассі.

— Що передаєш Матрі? — спитав капрал Бассі.

— Скажи їй, капрале, щоб нашого сина добре виховала і щоб знову віддалася..., бо я до Ясси вже ніколи не повернуся.

Капрал мовчки подивився на Бассі і кивнув головою.

— Скажи мені, капрале, чому це мене дали цілком самого до тієї камери? Але скажи мені правду, бо я вже приготований до всього!

Капрал голосно відкашлявся, потім непевно розглянувся на всі боки і тихо промовив:

— Ця камера, Бассі, — камера смерти, але ти не втрачай надії, бо всі наші богійські в'язні з ч. 67 були тут, у цій камері, а бач — усе ж таки якимось із того викрутились!

Великі очі Бассі ще більш поширилися від страху, проте він сердечно попрощався з капралом і подякував йому за всю виявлену ним ласкавість.

— Будь здоров, Бассі, — сказав на прощання капрал, — я Матрі передам усе, що ти мені сказав!

— Будь здоров, капрале! — майже нечутним голосом відповів Бассі і через ґрати дивився слідом так довго, аж поки той не зник йому з очей.

З капралом зник для Бассі і останній заблиск надії та шматок батьківщини. В душі і серці Бассі було так тяжко, що він декілька годин без руху стояв біля ґрат і не здатний був викресати в собі найменшу думку про ще меншу надію.

Багато днів та ночей уплинуло, поки, нарешті, Бассі було покликано до судового переслухування. В цей час бували такі дні, коли він не знав, чи є ніч чи день, коли кожний його нерв і кожна краплина крові викликали свободу, але бували й такі моменти, коли його зір і слух здавалися сліпі й глухі до всього довкілля, — і в таких моментах він розпачливо кричав, немов божевільний, стараючись перекричати оскаженіле море.

Однаке ніхто не звертав уваги на Бассі, лише поліцай, який щодня подавав йому один раз їжу та воду, потім відходив повільним кроком до головної будови, навіть не поглянувши на в'язня. Бассі, нарешті, прийшов до висновку, що для нього буде краще смерть, ніж життя на самоті за тяжкими ґратами. Він уже вираховував собі, що прожитий ним місяць у новій в'язниці здавався йому довшим, ніж усе його дотеперішнє життя.

Нарешті, одного ранку його було покликано до переслухання. В судовій залі було більше білих панів, ніж їх було в усій Богії, але ніхто з них не звертав уваги на Бассі і, хоч один за одним вони давали Бассі питання, їх обличчя виявляли при тім найбільшу байдужість, так що допитуваний почував себе цілком пропавшим.

Декілька тижнів без перерви тривало судове переслухування, і, коли Бассі вже поступово виповів усе і так, як радив йому суддя з Борії, наступила потім загальна нарада. Одного дня довідався Бассі, що він половиною голосів засуджений на смерть, а другою половиною лише на вісім літ тяжкого ув'язнення.

І знову опинився Бассі там, де був перед тим. Страшна непевність, яка його тепер знову огорнула, була гіршою, ніж щобудь, що він взагалі колинебудь переживав. Ось у такому стані прожив він декілька тижнів у сумній в'язниці і став таким малянхолійним, що вже не звертав ні на що своєї уваги. Перестав їсти й пити, вдень і вночі молився або кричав так оскаженіло, що поліцей замушений був кілька разів гучною палицею його втихомирювати.

Один за одним плинули невтішні дні і безсонні ночі, впродовж яких Бассі чув тільки гнівні удари моря об скелі. Це було для нього справжньою мукою.

Одного дня, коли Бассі стояв, тісно притиснувшись до ґрат, раптово звідкільсь перед входом до в'язниці з'явився Цітро. Він потрапив сюди випадково. З несподіванки Бассі так жажнувся, що не міг промовити ані слова і лише якесь скавучання вирвалось з нього. Це і звернуло увагу Цітра. Цітро в перший момент не міг пізнати Бассі, але це сталося тоді, коли Бассі заговорив до нього.

— Ех, ех, товаришу, ти тут трохи змінився, і я ледве тебе пізнаю! — промовив Цітро, протягуючи свою руку через ґрати і сердечно стискаючи праву руку Бассі. — Проте, Бассі, тримай голову вгору і не бійся, будь відважним, талмате! Я знаю багато, а між іншим і те, що тебе не засудять на смерть. Це сказав мені богійський кіяп. Правда, відсидиш кілька літ, але що тих кілька літ? ... Час утікає, як вода, і по тих кількох літах знову будеш з нами в нашій селі!

— Це правда, Цітре, що час утікає, але він утікає тим, хто на волі. Тут, у цій в'язниці, кожна хвилина стає годиною, а година — вічністю! І якщо залишать мене тут ще якийсь час самотнім, так вір мені, що стану, дійсно, божевільним, та хто знає, що ще до трійки зробити можу! — сумно промовив Бассі.

Цітро при цих словах поважно подивився на нього, тихо зідхнув і далі говорив:

— Бассі, друже, май відвагу, — аджеж ти тепер маєш для кого жити: тобі народився син! Він зветься Геппі і на тебе подібний, як яйце до яйця, має ясну шкіру, хвилясте

волосся, вже починає ходити, і Б'єр чується щасливою тумбуною. Матра здорова, чиста й пильна, як муравель. У Б'єр поболують уже старі ноги, а на очах уже старіє. Гаєм має другу жінку, Нікі має вже третю дитину, а мій первак уже ходить до школи!

— Цітро, я такий радий, що тебе бачу, — зашептав Бассі, — і дякую Богові, що довідався, що маю сина!

— Бассі, товаришу, я вже мушу йти звідциль, щоби мене який поліцай не побив та щоби й тобі з нашої розмови не виникла яка небезпека і неприємність. Бувай здоров, Бассі, і не впадай в розпуку! Завтра вже відбудеться справжній суд. З Порт Моресбі вже кілька днів тому, як приїхав один старий лапун-кіяп, який тебе має судити. Наші люди оповідають, що це добра і розумна людина. Отже, тримай голову догори і будь знову тим талматом, яким бував у нашій Яссі!

Цітро своєчасно відскочив від ґратів, бо до того місця вже наближався поліцай.

Того самого дня на Бассі чекала ще одна і то дуже велика несподіванка. По полудні прийшов до його камери отой старий суддя з Порт Моресбі, що мав його судити. Поліцай у повній зброї приніс до камери для судді плетений стілець, а після того крокував перед дверима камери, немов на команду: — раз! два! три!

— Але сьогодні є тепло, — почав балачку суддя, зручно сівши до прутяного крісла. Мабуть, Маданґ гірший, ніж Порт Моресбі, — продовжував він і сніжнобілою хусточкою витер собі спітніле чоло. Сідай, Бассі, і оповідай мені своїми словами все, що про свій випадок пам'ятаєш. Я завтра тебе судитиму і хочу мати ясний образ усього того, що сталося. Я, однак, бажаю, щоби ти, Бассі, сказав мені чисту правду і попереджаю тебе, що кожну неправду зразу пізнаю в твоїх очах. Я знаю, що ти вже багато разів розповідав одне і те саме, і це все записане в паперах, але папери для мене тільки папери, а слова, сказані теплими устами, це вже щось інше! Я ж у першу чергу людина, а потім суддя.

Бассі сів навпроти кіяпа і якусь хвилинку вони себе взаємно оглядали. Кіяп був майже гологоловий, мав зморщене і гостре обличчя, але його очі напрочуд були молоді та іскристі, повні цікавості, і Бассі здавалося, що ці його очі здібні проникнути аж на дно найбільш затаємниченої душі. Бассі здавалося, що суддя має такі самі очі, як мав небіжчик старий панотець і після цього ствердження відчув у своїм серці велику полегшу. То був великий момент для

Бассі, і він відчував, що цьому судді скаже все так, як сказав на сповіді старому панотцеві.

Цілі три години сидів суддя в камері Бассі і тільки шум моря та кроки поліція долітали до свідомости в'язня. Немов на фільмовій стрічці, перед очима глядача пробігали події, так Бассі спроектував перед суддею образ всього свого життя.

Бассі оповів про свою молодість у місії, про свій перший сінг-сінг у Яссі, сказав кіяпові про своє перше знайомство з Сугою, оповів йому для зацікавлення про свій поєдинок з крокодилом, згадав собі той добрий вплив, який на нього мав Цітро, про диявольські задуми Суґи і пізніше оповів про свого діда Рабу-Біа, який дуже тужив перед смертю за доброю медициною для свого хворого тіла.

Коротко оповів Бассі судді про своє життя на плянтації білого пана і про те, як останній добре його вів і навчив багато дечого, що він хотів потім використати на своїй плянтації. Далі суддя довідався від Бассі про нав'язання ним приятельських взаємин з Матрою, про те, як він з нею перед Богом одружився і що вже має сина, якого ще не бачив. Сказав потім, що убив Суґу тому, що через неї дійшло до всього злого і що вона хотіла ціле його життя тримати під загрозою.

— А чому ти признався до боамського випадку, коли про нього ніхто не знав? — перебив його кіяп.

— Той випадок, — відповів Бассі, — ціле життя дуже мене мучив і хоч я, вернувшись із плянтації знову до Ясси, не мав наміру ту таємницю розкривати, проте, однак, я хотів стати порядною людиною, щоб направити те, що з нерозважності вчинив.

— А як ти хотів це направити? — питав суддя далі.

— Я хотів закласти плянтацію, яка мала б служити до вжитку нашим людям. Я спорудив городи, які служили всім та з Цітром і Гаємою ми багато чого доброго плянували, що пізніше хотіли здійснити!

— А які були ті ваші пляни? — знову запитав суддя.

— Цітро з допомогою влади заснував школу і шпиталь, а я і з останніми хотів ту школу вдосконалити і вчити наших дітей всього доброго, про що ми з Цітром завжди розмовляли. А для тієї мети я випозичив собі від панотця багато книжок і різних інших річей. Ми умовилися, що, коли я закінчу працю на плянтації і на городах, почнемо велике діло з нашими дітьми.

— А чому ти хотів учити ваших дітей?

— Тому, що я сам знаю, що наші люди найвідсталіші на цілім світі і, поки вони не здобудуть бодай трохи освіти, не можуть піднятися на вищий щабель життя.

— Гм, — промовив кіяп, — це все, що ти тут мені говориш, дуже гарне, але дивись, — якраз ти, освічена людина, і вбив: убив невинного хлопця, який тобі нічого злого не зробив і вбив ти його лише тому, щоби здобути жінку та череп!

Промовивши це, суддя встав із стільця і витер знову своє чоло та продовжував:

— Твій випадок, хлопче, тяжкий і ти, як мудра людина, бачиш сам, що не мав права вбивати ні першого, ані другого. Одначе тому, що до боамського випадку ти сам признався, і тому, що був ти під погибельним впливом людей, які тебе втягнули до спокуси... ну, є тут дуже маленька надія, що тебе можливо на смерть не засудять! Завтра побачимо, що в твоїй справі дасться зробити!

Сказавши це, суддя ще раз оглянув Бассі з голови до ніг і сказав:

— Я особисто якось хочу вірити, що після відбуття кари з тебе могла би бути ще порядна людина, яка пізніше дала б своїм братам добрий приклад, як треба жити на цім світі.

Бассі тільки голову похилив і тихо промовив:

— Єс, сер, я теж думаю, що міг би своїх братів багато дечому навчити..., але, якщо засудять мене на доживоття в цій в'язниці, в якій знаходжусь тепер..., так..., — і Бассі заридав.

— Так? — перепитав суддя.

— Так радше хотів би я вмерти, аніж залишатися в тій камері! — відповів Бассі.

— Про це рішайть суд! — сказав, нарешті, але якось неприродньо твердо, кіяп і після цих слів вийшов із в'язниці...

Вже смеркалося, коли дозорець приніс до камери Бассі жбан води. Бассі жадібно напився холодної води і, сівши на поріг келії, почав оглядати свої руки.

— І як я міг власними руками вбити того невинного хлопця? — голосно і сам себе запитав Бассі. І як я міг своїми руками вбити Сугу? Як я цими самими руками міг пестити Матру? Ех, наші тумбуні таки були мудрі, коли відрубували руку такій людині, як я, щоби вона більш не могла чогось такого злого робити! Ох, руки, ви людські руки, —

на що ви тільки здатні?! І невже я цими скривавленими руками гладитиму свого сина? — далі думав Бассі та почав пильно оглядати кожний ніготь своїх пальців. На нігті аж біля кореня середнього пальця побачив він білу плямку.

— Як ця плямка доросте до кінця, тоді вже буде по мені, — подумав Бассі, — і тіло моє їстимуть хробаки. Так, так — один умре скорше, другий пізніше! — і при цих словах Бассі вхопив себе обидвома руками за горло. — Оце, мабуть, так помалу стискатиме мотуз моє горло, — все тісніше й тісніше, аж цілком його затисне і по тім... по тім буде кінець! Кінець споминів та докорів!...

— Гей, ти, придурку, що це робиш?! — гукнув на Бассі поліцай, який якраз приніс йому їжу.

— Ех, пробую, як болітиме! — сказав Бассі і відвернув голову до стіни, щоби не бачити, як дозорець сміється.

Пізніше і цілу ніч ходив поліцай біля камери Бассі, відбиваючи по-вояцькому кроки: раз, два, три і назад те саме. Бассі цілу ніч не спав, але не думав також і про самогубство, як помилково здогадувався дозорець, який час від часу світив на нього своїм ліхтарем.

Сонце починало вже добре припікати, коли поліцай відімкнув засув і покликав Бассі, щоби йшов за ним. Була якраз одинадцята година, коли Бассі поставили на підвищення перед старого кіяпа, який тепер мав на собі довгий червоний одяг.

Білі панове зручно собі розсілися на своїх кріслах, і всі вони уважно й пильно оглядали підсудного. Кіяп скорочено перечитав усе оскарження і при цьому ще про дещо розпитував і, закінчивши читання, запитав Бассі, чи з усім прочитаним згоджується.

— Єс, сер, усе правдиве, і я з усім згоджуюся! — відповів Бассі.

— Відведіть оскарженого до бічного приміщення! — наказав кіяп у червоному одязі і Бассі завважив у очах його ледве помітний привітливий погляд.

В малім бічнім приміщенні, в яким тепер Бассі очікував на свій присуд, висів стінний годинник, і Бассі слідкував, як стрілки надзвичайно помалу посувалися. Кожна хвилина здавалася годиною, а година вічністю. Одна година, вже дві години минуло; вже відбили три чверти на третю, коли в цей момент поліцай покликав Бассі йти за ним до судової залі.

Серце в Бассі било, як дзвін, ноги й руки йому трусилися, а перед очима крутилися величезні кольорові круги: зелені, чорні, червоні та яскравожовті, і він мусів з усіх своїх сил намагатися, щоб устояти на ногах. Коли суддя у червонім одязі почав промовляти, всі члени суду повставали, маючи на своїх обличчях урочистий вираз. Бассі, однак, мало що зрозумів з мови судді, лише декілька слів, проте останні слова судді загострили його уважність і, намагаючи їх цілком зрозуміти, він почув:

«... А тому тебе, Бассі, іменем закону й справедливости засуджую на вісім літ в'язниці, що буде пов'язане з тяжкою працею».

Три удари молотком спричинили до того, що Бассі цілком прокинувся з одеревіння.

— Чи маєш які заперечення? — спитав суддя в червонім одязі.

В ту хвилину Бассі не міг щось промовити і тому тільки головою покрутив і щойно тільки по хвилі тихо сказав:

— Ні сер!

Суд закінчився, і Бассі відвели знову до його камери.

— Чоловіче, маєш щастя, що тебе судив цей старий суддя, — шепнув йому дорогою поліцай, — бо, коли б тебе судили наші панове, так уже по кількох днях ти гойдався б на шибениці!

Бассі нічого йому не відповів, лише на знак згоди з ним кивав головою. Знову затархкотів ключ, і Бассі був знову сам у камері.

«Іменем закону та справедливости засуджую тебе, Бассі, на вісім літ ув'язнення, пов'язаного з тяжкою працею».

І досі ці слова бриніли в його розбурханнім мозку. «Тяжка праця!..., так це означає, що буду знову між людьми і зможу працювати під вільним небом? Це означає, що не засудили мене на смерть, тільки на вісім літ в'язниці!» — залемментував Бассі і, зсунувшись на коліна, почав з плачем молитися: «Господи Боже, так я житиму далі? А справедливим людям здається, що вісім літ досить за мої злочини! О, Боже, подай мені і Ти знак якийсь, що згоджуєшся з тими людьми і що й Ти в Своїм добрім серці мені пробачив!»...

— Ось тутечки маєш, Бассі, риж, — гукнув на нього поліцай, — а завтра відведу тебе між решту, щоб тобі було веселіше! — зареготався дозорець і швидко вийшов.

«Щоб тобі було веселіше!» — повторив за поліцаєм Бассі і відсунув від себе миску з рижем. «На світі немає нічого гіршого від того стану, коли грішна людина мусить жити самотньо з докорами свого сумління!» — подумав Бассі, і око його якось мимоволі знову впало на білу плямку біля кореня нігтя. «Так-таки житиму! Ця біла плямка доросте, а я все ж таки буду жити, жити, жити!» — закричав Бассі, і тепла хвиля радості розлилася по всім його тілі.

«Більше як півтора року проминуло з того часу, коли мене відвели з Ясси і, можливо, що й цей час мені зарахують до кари восьми літ!» — роздумував Бассі. «Лишалося б мені ще шість з половиною років твердої праці, а потім, мабуть, знову повернуся до своєї коханої і пахучої Ясси. Моєму синові тоді буде вісім літ, коли зможу його побачити. Б'єр, мабуть, помре, бо вже старенька, і Матра залишиться сама в Яссі. Люди в Яссі добрі і, певно, що Матрі допоможуть у всьому. Матра вміє шанувати людей, а, крім того, ще має мого сина і нащадка. З моїм зниклом зникне і титул «Бія», але що ж, то є тільки канака стара, і я лише радітиму, коли з мого сина виросте порядна людина!

Того вечора Бассі довго не міг заснути і багато, багато передумав. Коли ж ізвів холодний риж, трохи зміцнів душевно й тілесно і тієї ночі, мабуть, перший раз спав спокійно аж до білого ранку.

БОЖИЙ СУД

Ще декілька, як здавалося Бассі, дуже довгих днів перебував він сам у камері і вже навіть думав, що його забули. Аж одного вечора поліцай забрав його з неї і привів до келії 18, в якій вже знаходилися інші дванадцять в'язнів, — отже, Бассі був тринадцятим.

— Це Бассі, — рекомендував його поліцай решті співв'язнів. — Ти, Намі, будеш спочатку ним опікуватися і пильно дивись, щоб він приділену йому працю добре виконував! — сказав поліцай, звертаючись до зарослого в'язня.

— Так, пане! — відповів Намі, — і штовхнув Бассі досить міцно ногою в зад.

— А це твоє ліжко! — сказав поліцай, звертаючись на цей раз знову до Бассі. Утримуй його в чистоті, щоб я не мусів тебе бити! Твій попередник на цім ліжку повісився, але ми надіємося, що ти будеш мудріший! Тут ось маєш покривало і москітову сітку, щоб тобі добре спалося! — осміхнувся поліцай. Завтра ж рушай до праці, бо вже годі тобі тут вилежуватися! Розумієш?

— Розумію! — сказав Бассі і почав складати покривало, яке було страшенно брудне й діряве.

— Намі дасть тобі ложку й миску, і сьогодні сам підеш по вечерю! — додав поліцай.

— Дякую! — сказав Бассі.

Поліцай був заскочений такою несподіванкою і здивовано подивився на Бассі, бо не звик був до такої чемности, але по хвилі знову давав дальші розпорядження.

— Рано, о п'ятій, вставати, о дванадцятій обід, а о шостій вечеря. Від ранку до п'ятої по полудні будеш працювати з останніми без перерви при дорозі. Отже, — тепер знаєш наш порядок. Наш капрал суворо дотримує цей порядок! Розумієш? — закінчив поліцай.

— Так! — сказав Бассі і почав витирати ліжко, на яким було повно пороху.

Коли поліцай відійшов, почали в'язні балакати між собою, але Бассі їх не розумів, бо вони всі були невідомого йому племені, і всі говорили говіркою свого села. Ці всі

в'язні з камери 18 оглядали Бассі неприязним оком. Бассі мав ясну шкіру і був іншого роду, ніж вони, тому і говорив іншою мовою. З цієї причини вони вже з самого початку відчували до його ворожість.

Намі балакав трохи піджен, лаmanoю англійською мовою. Він по вечері, грубо штовхнувши до Бассі, запитав його про його злочин.

— А яке тобі до того діло? — спокійно відповів Бассі.

Намі зареготався диявольським сміхом і погрозив йому кулаком аж під самим носом, кажучи:

— Ти жалкуватимеш своєї відваги, бо я ман'га¹⁰⁵), і ти мене мушиш слухати!

— Я пильнуватиму своєї праці, а з тобою не хочу мати нічого спільного! — відповів Бассі.

— Ех, погляньмо на нього! — він не хоче мати зо мною нічого спільного! Та вже тому, що знаходишся в камері 18, так маєш дуже багато спільного зо мною, а ти це швидко побачиш! Якраз ось так почав був той, що спав перед тобою на тих дошках, а куди зайшов? Сам повісився, бо не вмів дати собі ради, бо не хотів пристосуватися до ман'ги! — вибухнув із себе Намі.

— Це дуже сумно, — сказав на це Бассі, — що наші люди самі між собою зацьковуються аж до смерти. І їм не досить уже того, що тут кожний мусить переживати свої власні терпіння! Та найгірше те, що між нами знаходяться такі пацюки, які ще і те життя людині згіршують, — тож вірю, що, дійсно, краще людині самій повіситися, ніж затиснути горло тому, хто цього повним правом заслуговує!

— Ей, ти якийсь небезпечний сваток, і я добре пильнуватиму тебе і твою поведінку! — погрозив Намі.

Бассі сам собі сказав, що краще вчинить, коли мовчатиме, і почав порядкувати на своїм ліжку. Коли трохи відсунув дошки від стіни, він знайшов малий олівець і шматок паперу. Потім увівся в сінях камери і почав малювати малу дитячу голівку. «Мабуть, ось так виглядає Геппі», — думав при тім Бассі і намалював йому гарний кучер, що спадав на чоло, якраз так, як спадав колись йому.

— Ти попи? — спитав його Намі.

На це питання Бассі лише мовчки кивнув головою.

— Вмієш читати й писати? — цікавився далі Намі.

— Мабуть, так! — відповів Бассі, не підносячи навіть очей.

Намі голосно свиснув, коли побачив через плече Бассі малюнок, якого той якраз докінчував. Останні в'язні, будучи зацікавлені розмовою Намія з Бассі, теж наблизились і уважно дивились на малий олівець, яким Бассі під образом написав: «Геппі, мій син».

Аж тепер, при світлі, Бассі міг добре придивитися до обличчя решти своїх спів'язнів. Половина з них була старша від нього, інші були ще молодими. Один із них ледве помітно всміхнувся до Бассі, і останній був йому дуже вдячний за цей приятельський прояв.

Намі із старшими в'язнями ліг на дошки, а молодші залишилися біля Бассі і мовчки сиділи. Коли зачулося голосне хрюпіння, підійшов один із юнаків зовсім близько до Бассі і намагався випитати, звідкіль він походить і все повторював:

— Плейс білонг ю? ¹⁰⁶⁾

— Я з Манаму, — відповів Бассі, зрозумівши молодика, — звідки походиш ти?

— Май Куку-Куку Телефомін! — відповів юнак ¹⁰⁷⁾.

Щоб показати, що зрозумів юнака, Бассі кивнув йому головою. Після цього молодик на мигах оповів Бассі, що всі в'язні в камері 18 убили білого вчителя і що декілька з них були вже за це повішені, а решта, що є в камері 18, сидить, мовляв, за людодержство ¹⁰⁸⁾.

Тяжко і в поті лица працював тепер Бассі з останніми в'язнями. Він товк каміння камінням, копав тверді скелі аж іскри сипалися, носив на плечах важкі мішки з цементом до складу і з складу, рубав тверде дерево квілли та носив тяжке дерево на плечах туди, куди було наказано. З кожного пароплаву, що прибував до Мадангу, мусів спільно з іншими зносити важкі мішки з рижем, сіллом та цукром та накладати на пароплави важкі мішки з кропом. Траплялися такі дні, коли Бассі здавалося, що впаде під такими тягарями і вже не встане. Найгірше ж було тут оте вічне підганяння, а слова: «Швидше, швидше!» — дзвонили йому в ухах вдень і вночі. Свист гумових палиць у руках дозорців рвав нерви, і Бассі не раз мав велику охоту вернути поліцаєві удар з відсотками, щоб й він відчув біль несправедливого удару.

Намі спочатку старався шкодити Бассі, де і як тільки міг, для цього він видумував різні штучки. Коли Намі клав Бассі на плечі мішок кропу, то вміщував його вмісне так, щоби мішок із плечей впав. Якщо Бассі товк каміння при

дорозі, то Намі потовчене каміння кидав Бассі назад з заввагою, що воно завелике. Коли Бассі рубав тверде дерево квілли, брав Намі працю з його рук і з диявольським реготанням плював йому в обличчя з словами, що він рубає дерево, як піганніні¹⁰⁹), а не як дорослий чоловік.

В такі хвилини у Бассі починало перед очима червоніти якесь дивне світло, але рівночасно починав вчуватися десь із небесної гори голос, що промовляв: «Це, властиво, твоя, Бассі, кара, а тому мусиш мовчки терпіти, бо ти ж грішна людина!»

І для Бассі зовсім не була несподіванкою звістка, яку він одного дня почув про те, що один із в'язнів задушив під час спання співв'язня. Мешканці в'язниці були цією подією дуже схвилювані тому, що винний за кілька тижнів мав іти додому, відбувши кару за злочин, що був цілком незначний в порівнянні з цим злочином.

Бассі вже досить навчився розуміти говірку, якою порозумівалися між собою в'язні камери 18. І ось, коли одного вечора вони так розмовляли між собою про випадок задушення, Бассі приєднався до них і виразно підкреслив, що задушений в'язень мусів бути таким же пацюком, яким є і Намі і що, правдоподібно, таку смерть собі цілком заслужив. Від того дня Намі почав робитися людянішим і, нарешті, цілком поправився.

Біля Бассі кілька разів зупинявся священик із Маданґу і, коли в'язень мав вільний час, довго з ним розмовляв. Бассі кожної неділі ходив до костьола і деколи приносив собі читати книжки, які йому панотець позичав і які він у неділю по полудні читав. Тепер Бассі ходив до костьола дуже радо і глибоко сприймав слова з казання, яким священик старався повернути тубільців до кращого життя. Вислухавши казання, Бассі тепер завжди повторював собі кожне його слово, яке він промовляв до людей. «Люби свого ближнього, — сказав він одної неділі, — і не грози йому сокирою!» — ось так дослівно сказав священик!

— «Добре, — сказав собі Бассі, — але тільки як, як може хтось любити Намі, як самого себе?» — передумував Бассі і одного дня розповів про це священикові. Разом із тим сказав він останньому й про те, що ненавидить Намі, але що хотів би цю ненависть із свого серця вимести і попробувати любити Намі, як свого ближнього.

Священик, який знав Бассі, глибоко задумався, почувши повищу проблему від Бассі і по хвилі запитав його, що він взагалі вміє або чим спеціально цікавиться. Бассі відповів:

— Умію читати, писати і трохи креслити, — скромно сказав Бассі.

— Ось бачиш, сину, — це велика поміч для користи Намі і твоє вміння буде тобі в багатьох випадках у пригоді, як також буде корисне і всім!

Священик приобіцяв Бассі, що запитає в начальства в'язниці, чи було б можливим допомогти йому. Дав йому теж надію, що, можливо, панове дозволять йому, панотцеві, придбати для Бассі олівці, папір та книжки.

— Отже, можеш розпочати добре діло, — сказав священик, — і можеш учити своїх спів'язнів тому, що сам умієш. Можеш їм читати на мові підджен і висвітлювати, що все це означає. А якщо б вони мали цікавість, то пізніше навчи їх писати. І так ти матимеш якісь обов'язки, а вони матимуть ще й розвагу в одноманітнім житті.

Ця думка сподобалася Бассі, і він щоденно очікував на прихід панотця.

Одного дня священик приніс жмут паперу та декілька олівців. Бассі нікому і нічого не сказав про свій плян, але в неділю по обіді сів на поріг і почав переглядати книжку з малюнками. Під час цього він почав обкреслювати з книжки образок тубільної дівчинки, яка набирає з криниці воду.

Цей образок пощастило Бассі дуже гарно обкреслити. За хвилю вже оточував його гурт в'язнів, які з зацікавленням оглядали його працю. Коли він закінчив, підписав написом: «Матра несе воду».

В гурті, що оточував Бассі, був і Намі. Його обличчя виявляло жах, коли він дивився на малюнок. Проте, коли Бассі запитав його, як йому образок подобається, стягнув він своє обличчя до байдужого вигляду і сказав:

— Е, то дурниця, я цього ніколи не вмітиму, але ти навчи мене радше того, щоб я вмів написати своє ім'я!

Бассі кивнув головою, а потім почав провадити тяжкою рукою Намі, доки було написане слово «Намі». Після цього були написані й імена решти хлопців. Намі пізніше пробував сам написати своє ім'я, але якось йому це не виходило.

Бассі вже мав практику з Цітром і знав, як тяжко невправній руці писати. Тому покликав усіх своїх спів'язнів, щоби йшли з ним на пісок і щоби паличками пробували писати на піску перші літери абетки. Хлопці старалися в писанні нав-

випердки один перед одним, і Намі був надзвичайно гордий, коли до вечора навчився писати літери А і Б.

В камері 18 наступила згода, і всі тішилися, коли приходили неділі, коли Бассі вчитиме їх знову абетки і прочитає їм щось гарного з тих книжок.

Бассі, будучи в костьолі, старався все казання запам'ятати і дорогою з костьола він це казання вправляв так, щоб його передати своїм співв'язням у зрозумілій їм формі.

В'язні з камери 18 були всі поганями і через те було тяжко їм в'яснити такі поняття, як Бог, Христос і що означає християнство. Одначе Бассі знав своїх людей і знав, що кожний поган вірить в якогось Великого Володаря, що знаходиться там над зорями і панує над світом, морем, джунглями та людьми. Тому він розмовляв із своїми товаришами так, щоб розмова з ними була їм близька й зрозуміла.

Однієї такої неділі Бассі прочитав їм про значення християнства.

— Я не знаю, що треба розуміти під цим словом! — сказав Намі і завертів головою.

— Християнство, — почав Бассі, — це є те, чого собі той Володар над зорями бажає, і воно показує, як ми, люди, маємо на цім світі жити.

— А що той Володар від нас, людей, хоче? — знову питав Намі.

— Він у першу чергу хоче, щоб ми любили своїх ближніх, як самих себе. Ось якраз, наприклад, так, що ви, люди з гір, маєте любити людей від моря та з інших сіл, а знову вони мають любити вас. Також маємо любити білих, жовтих і всіх інших рас, які живуть під сонцем. Кожна людина — наш брат, а той Біг Пфелов ¹¹⁰⁾ є тумбуна нас усіх.

— Гм, а ти, Бассі, кажеш, що ті білі мають теж і нас любити? — з недовір'ям запитав Намі.

— Так, ті білі так само і нас мають вважати своїми братами! — відповів Бассі.

На це Намі, гірко сплюнувши, продовжував:

— Ба, ні, Бассі, тому всьому, що ти тут мені говориш, я не вірю! Біла людина завжди ненавидітиме чорну, а чорна білу. Не кажи, щоби по тім усім, що в нас з тими білими сталося, щоби вони нам простили! Я переконаний, що вони при першій нагоді помстилися б нам!

— Ні, Намі, вендета якраз і є однією з багатьох інших речей, які Володар над зорями забороняє! Людина, яка бодай трохи вміє думати, — продовжував Бассі, — ніколи не

повинна мститися, а, натомість, лише добрим прикладом переконувати другу людину в тім, що вона погано робить і одна одній має прощати гріхи.

— Е, це все таке якесь дивне, що ти говориш, бо якби все було так, як кажеш, то багато сварок і бійок можна було б без бою поладити! — сказав Намі і по цих словах глибоко задумався, але незабаром знову питався:

— Скажи, Бассі, що, властиво, злого, коли людина з'їсть людину? М'ясо, як м'ясо і майже немає різниці між м'ясом людським та звірячим! — міркував Намі.

— Різниця, Намі, та, що звір не має душі, а людина, натомість, має безсмертну душу. Наші люди з Манаму кажуть, що душа кожної людини є безсмертна і що вона перелітає з зорі на зорю, коли людина закінчить свою подорож на цій землі, — старався пояснити Бассі.

— Але чекай но, Бассі, — аджеж ніхто з нас не їсть душі людини, лише її тіло! І скажи, чи ж то не однаково, коли по смерті тіло з'їдять хробаки, або його спалять, або ж його з'їсть знову інша людина? — не вгавав Намі.

— Бачиш, Намі, той Біг Пфелов забороняє їсти людину. Людина має безсмертну душу, тому людина людину має шанувати.

— Та це велика дурниця, бо тоді не можна було б забити жодного вепра, корови, ані вівці, ані пса, бо ж вони теж мають душу! — заперечував Намі.

— Володар над зорями каже, — відстоював свою позицію Бассі, — що звірина душі не має, лише людина, ось тому і ми всі сидимо в калабусі, бо ми прогрішилися проти правил людськості. Ми, люди, не маємо права засудити людину на смерть, — це право має лише Володар над зорями!

— А я цього не можу добре второпати, — відповів Намі, — ти кажеш, що нас судити має право лише Той, що над зорями, а не люди! А чому ж тоді нас судив кіяп в тім червонім ляп-ляпі?

— Бачиш, Намі, люди з влади вчені, і вони знають, що добре, а що зле! Правду кажучи, вони тому хочуть так трохи грати ролю Володаря над зорями і стараються між нами на світі зробити лад.

— Ну, добре! А скажино, Бассі, хто їх просив про той лад? Хіба ж ми на цій землі не жили сотки літ перед тим, як прийшли білі, і наші тумбуни хіба не поряdkували тут і без них? Ті ж білі вкрали нам нашу землю, поставили собі плянтації на нашій землі, поставили собі доми, городи,

крамниці, лєтовища, костьоли, школи і багато інших річей! Вони за малий гріш використовують наших людей і собі наповнюють кишені та животи! Ех, що каже той Володар нагорі, а що кажеш ти, чоловіче? Що ж, це є справедливе? А ось у нас, — продовжував Намі, — у людей племені Куку-Куку, цілком інакше: ми нікому не дамо взяти нашої землі, бо це наша земля, оділичена після тумбунів! І кажу тобі, Бассі, що ще ніхто з білих не відважився поставити собі в нас плянтацію, а якщо який з них зачепився з нами, то завжди тільки доплатив до того. Ми в нас не потребуємо ніякої плянтації, жодної школи, жодного костьола! І кажу тобі, Бассі, що й без цих зайвих речей наші люди почуваються найщасливішими людьми під сонцем!

— Я з тобою, Намі, в багатьох речах згоджуюся і знаю, що в багатьох питаннях правду говориш, але цю правду не можеш сказати білим і мусиш її сховати глибоко в серці. Але бачиш, Намі, справа в тім, що вже в усьому світі наступив великий поступ. Кожний народ стремить використати кожний ступінь землі, кожне дерево і кущ, водяну, світляну й теплову сили, люди винайшли багато нових речей, але ми в нашій землі ще й досі залишаємося на рівні, що був перед багатьма століттями. Наша земля й досі ховає великі незвідані багатства, — це ще незаймана земля! Поглянь добре навколо і побачиш, що багато речей, які лежать ладом, могли б бути спільними силами використані для спільного ж добра! Я не маю на увазі білих, але таки наших, чорних, що тут народилися. Ми могли б на нашій землі плекати багато плодів, які потім продали б іншим землям! Наші джунглі, моря, велетенські гори, коштовні дерева, врожайні чорні долини і величезні лани, які поросли непотрібною кунай, — це все лежить у нас облогодом! У нас лише де-не-де наші люди роблять собі простенькі городці, на яких садять трохи солодкої бараболі і таро і то лише для того, щоби не вмерти з голоду. Наші люди незвичайно ледачі й некультурні — і в цім лежить наша слабкість! Багато володарів хотіли б мати нашу землю, а освічена людина примусила б цю землю видати з свого лона сховані багатства. Ти знаєш, що в нашій землі були вже різні люди, які тут панували! Були тут німці, які використовували нашу землю, але бодай при тім навчили і нас дечого. Були тут японці, які відрубували нашим людям голови за ніщо і виїли нашу землю майже до останнього тара. Були тут і американці, на яких усі на-

ші люди і донині з любов'ю згадують. Ну, а тепер тут австралійці.

— Ех, американці були знамениті люди, — сказав захоплений Намі, — це найкращі люди, з якими я колибудь взагалі зустрічався! Ти знаєш, Бассі, що в нас були і такі американці, що були такі самі чорні, як і ми, і всі вони були в уніформах білих американців та їли, пили і курили те саме, як і ті білі панове?

— Бачиш, Намі, ми тепер опинилися біля найпекучішої проблеми нашої і тому мусимо її собі добре вияснити. Ось ті чорні американці — це все освічені люди. Вони ходили до школи, вміють читати й писати і кожний з них чогось навчився і тому міг бути вояком. А та наша найбільша болячка в тім, що ми нездібні керувати й порядкувати в нашій землі, бо кожний рід і плем'я тягне до себе, взаємно б'ємося й воюємо. Отож не дивуйся, що в такому нашім стані мусить завжди прийти якийсь третій для того, щоби втримував між нами лад!

— А чому ми не можемо бути вояками так, як ті наші чорні люди в Америці? — запитав Намі.

— Бачиш, Намі, ти ж сам перед хвилиною сказав, що ви, люди, не хочете мати у себе ані шкіл, ані костолів. Ну, а як же ти міг би вчитися на вояка, коли б ти не вмів навіть підписатися? — пояснював Бассі.

— Але я вже вмію написати своє ім'я! — широко всміхаючись, вигукнув Намі.

— Милий приятелю, це ще дуже мало! Щоб бути вояком, треба ходити до школи яких 5-6 років, а потім треба мати ще й якісь вправи. Але, може, одного разу колись, може діти наших дітей порозумнішають і старатимуться досягнути освіти, а потім... потім і ми воюватимемо, охороняючи землю, яка нам належить, землю наших тумбунів, — заміряно сказав Бассі і продовжував: — Так, правду кажучи, то й ці наші люди не цілком сплять і де-не-де з'явиться все ж таки людина з відчиненим мозком, яка знає, чого хоче. Чи чув ти, Намі, колись про Ялли?

— Чув, але тільки тут у калабусі. Він ніколи до нашого краю не приходив, — відповів Намі.

— Ялли був освіченим тубільцем, але зле почав і погано скінчив. Ялли хотів стати королем усієї Гвінеї, хотів вигнати білих і взяти в свої руки повну владу. Але Ялли мав гарячу голову і думав, що стрілами і колами вижене з нашої землі білих. Наші люди вірили в нього, як в Пана Бога

і вкладали до нього все довір'я. Коли ж Ялли всю цю свою силу собі усвідомив і в голові своїй все добре передумав, почав збирати між нашими людьми гроші, мовляв, на: папроплави, зброю і на інші різні приправи до війни. Кажуть, що Ялли вмів гарно говорити і, мовляв, знав усі говірки Нової Гвінеї та Папуї. Наші люди називали його «Спасителем» і шанували його так, як Самого Бога, ролю якого Ялли пізніше і почав грати. Ялли був хитрий, як яструб, і відважний, як крокодил. Навчився трохи в школі, дечого в костьолі, про що прочитав в учених книжках і з цією своєю вченістю одурманював довірливих людей. Я пам'ятаю, як у нас на Манамі його вірні люди продавали воду, яку Ялли освячував, а була це цілком звичайна вода, що витікає з джерела вулкана. Ялли ту воду лише похрестив і то тоді, коли вона була вже в пляшках, але наші люди купували її наввипередки. За пивну пляшку цієї води платили один фунт, а коли забракло пляшок, Ялли святив воду в бамбукових палицях, і ця вода вже коштувала десять шилінгів. Ще й досі є в нас на Манамі купка блазнів, які в костьолі хрестячись промовляють: «В ім'я Отця, Сина, Святого Духа і Ялли!» Проте вся ця справа дійшла до відома влади, і Ялли дотепер сидить десь у калабусі.

— Ну, так бачиш, Бассі, що той вчений дійшов якраз туди, куди дійшли і ми, невчені! — зажартував Намі.

— Е, Намі, що він сидить у калабусі — це правда, але різниця між ним і нами в тім, що ми тут тому, що провинилися перед людьми, які видавалися для нас невинними, а Ялли сидить тому, що хотів вигнати білих. Бачиш, коли б наші люди були освічені, вони не далися б так обманити. Вони всю справу вияснили б, взаємно обговорили б підготову до неї і не дали б останній свій гріш тільки тому, що Ялли мав гарячу голову, і тільки тому, що він ті гроші просто хотів. Ялли мав добрий мозок, але в дурній голові вміщений, він зловжив довір'ям людей та влади, а тепер десь у калабусі працює так, як і ми, і провітрює свою гарячу голову! Отже, — Ялли не був тим правдивим героєм, але я і всі наші ілюди віримо, що колись прийде і наш час, коли зможемо вчитися в школах цього, чого потрібно і що колись і ми матимемо можливість жити так, як живуть наші чорні люди в Америці. Я сам особисто вірю, що колись прийде доба, в якій білий пан дасть нам можливість і навіть допоможе впорядкувати нашу землю, навчить нас бути корисни-

ми людьми і тоді будемо корисними не лише своїй власній землі, але й усій людській спільноті!

— Е, Бассі, сьогодні ти мені стільки того наговорив, що мені аж голова закрутилася, і я всю ніч тепер роздумуватиму над тим усім! — сказав Намі і почав помалу підійматися з землі.

— Рушай спати, брудна бандо! Швидше! Швидше! — розкричався на них поліцай і, звертаючись спеціально до Бассі і Намі, ще гукнув: — Ви, два, завжди йдете останніми! — і почав небезпечно вимахувати гумовою палицею.

Бассі і решта лягли на свої дошки і незабаром було чути лише глибоке дихання.

В'язні з камери 18 так зжилися, що вже тепер між ними панував мир та тиша, як в одній великій родині. Бассі помалу навчив усіх читати й писати і тепер практикував з ними різні слова. Всі ці в'язні вчилися з такою охотою, що один поперед другого рвалися, щоби читати книжку з об'язками.

Поліція і білі панове знали, що Бассі в вільний час учить спів'язнів, знали й те, що він у келії запровадив взірцевий лад та чистоту і що сам за весь час перебування у в'язниці був одним із найбільш взірцевих в'язнів, які будь-коли в калабусі були.

Йшло вже четверте Різдво з того часу, як Бассі залишив рідну Яссу. На його обличчі з'явилося багато зморщок, тіло перетворилося в м'язи, підошви в ногах ствердли, немов каміння на дорозі, але зате до його душі вернувся знову спокій.

Наближалось помалу знову Різдво. Це завжди у в'язниці найгарячіша доба, бо кожний з в'язнів у цей час буває думками у своїх дорогих і тужить за ними тепер більше, ніж колибудь інде.

Декілька днів перед Різдвом начальник в'язниці наказав вишикувати в'язнів в один ряд і промовляв до них. Між іншим, подав їм радісну звістку про те, що в цьому році вони можуть собі теж влаштувати свій сінг-сінг, можуть танцювати довкола вогню, можуть співати аж до ранку. Сказав їм теж і про те, що декільком в'язням, які цілий рік добре себе поводити, він дасть друми, на яких вони на сінг-сінгу можуть вибивати так довго, як довго горітимуть огні.

Келія 18 була взірцевою, коли начальник в'язниці наблизвся. Якийсь час він оглядав усіх, що стояли в ряді, а потім сказав:

— Бассі і Намі, вийдіть наперед!

Бассі і Намі виступили декілька кроків наперед, а начальник продовжував:

— Мушу сказати, що я цілком задоволений вами обидвома, а зокрема Бассі заслуговує на спеціальну похвалу. Бассі, якщо і далі так продовжуватимеш, цілком можливо, що твоя кара буде дещо скорочена, бо про твою справу подам рапорт у відповідне місце!

— Єс, сер! — сказав Бассі, але його обличчя було цілком спокійне.

— Чи маєш, Бассі, якесь бажання, яке я міг би тобі на Різдво виповнити? — запитав начальник приязним голосом.

— Так, пане! — ясно відповів Бассі.

— Яке?

— Я хотів би написати лист своїй жінці, Матрі, і синові і хочу вас просити ласки, щоб той лист був їм доручений.

— Добре! — сказав начальник. Після рапорту зайди до моєї канцелярії, а там тобі дадуть папір і коверту. Напиши своїй жінці і синові, що хочеш, одначе не заліплюй коверти і принеси її мені до канцелярії. Я постараюся, щоб лист був доручений.

— Дякую, пане!

— Може ще маєш якесь бажання?

— Так, — сказав Бассі, — я хотів би просити про дозвіл працювати на урядових городах.

— Чому? — запитався начальник.

— Я дуже радо працюю на землі і знаю, що на городах я був би набагато кориснішим, ніж при праці, яку виконую тепер, — відповів Бассі. Крім того, урядові городи дуже занедбані. Маючи добру практику в цій праці, я знову впорядкував би городи.

Було добре видно, що начальникові дуже подобався відважний Бассі. Ледве всміхнувшись, він щось собі записав до нотатника і сказав Бассі:

— Добре, по святах підеш працювати на городах і побачимо, що там зробиш!

— Так, пане! — сказав Бассі і задом відійшов до свого ряду.

— А що ж ти, Намі, ти також весь час поводився взірцево, — чи маєш також якесь бажання, яке я міг би тобі виконати? — запитав начальник Намі.

Намі поглянув довкола, пригладив своє розтріпане волосся, глибоко зідхнув, а потім спроквола сказав:

— Я хотів би йти додому, до свого села!

Начальник засміявся, покрутив головою і сказав йому, що тим часом його бажання не до виконання, але за те по святах дасть його на городи також у поміч Бассі.

— Це буде для тебе набагато легше життя, і Бассі тебе напевно багато дечого доброго навчить! — додав начальник.

Намі тільки закліпав на те очима і якраз так, як Бассі, сказав:

— Так, пане! — і теж задом відступив до свого ряду.

Рапорт скінчився. Очі Бассі світилися радістю, коли він, йдучи з канцелярії, ніс кілька аркушів паперу і білу коверту.

Наступив Святий Вечір. В'язні не працювали, і Бассі думав про те, що має написати своїй жінці. З'ївши обід, він зараз же сів на траву під тінисте дерево і почав на папері малювати образок для свого сина. Хвилину думав, а потім почав малювати ясла. В яслах лежав Ісусик якраз такий, яким його Бассі собі запам'ятав із місійного костьола. Діву Марію і св. Йосипа він намалював теж білими, як запам'ятав із молодости, але зате всіх янголяток, що були довкруги яселок і які співали «Осанна!», намалював чорними. Це він зробив тому, що згадав собі Сікіяка, який дуже обурювався, що в житті ще ніколи не бачив намальованого чорного янгола. Решту людей, які приходили відвідати народженого Христа, Бассі вмисне намалював теж чорними і не поставив між них ані одного білого. Жінки були теж чорні і, як тубільні, були до пояса голі та мали на собі трав'яні сукні. Чоловіки були в ляп-ляп, а діти цілком голі і якраз такі милі, як ті, що бігають у селах. Довкола Ісусака було розкладено все, що на Новій Гвінеї росте і живе. Бассі намалював ще чорну райку, кассовара, вепрів, копуна гурію, голубів, метеликів і показав на малюнку, що кожний відвідувач щось Ісусикові несе: хто китицю диких гардений, орхідей або гібіскусів чи помаранчі, а хто пав-пав, мандаринки, гваву, ананас, банани та інші маленькі дрібниці. Жінки в торбах на головах несли: таро, солодку бараболку, банани, ананаси, піт-піт, та інші плоди, що ростуть на цій землі. Чоловіки несли Ісусикові: рибу, крабів, устриці, черепах і навіть двоє несло на тичці малого підсвинка.

Коли ця картина була готова, Бассі сам з радости блаженно засміявся та ще де-не-де на образі щось домалював, дещо поправив і під тим усім добірними літерами написав: «Своїй жінці Матрі і своєму синові Геппі бажаю веселих і щасливих Різдваних Свят! Ваш Бассі».

По хвилі надумування почав Бассі писати і свій перший лист жінці Матрі. Бассі знав, що Матра вміє трохи читати й писати, бо теж ходила до місійної школи, але він не журився і тим, коли б вона дечого й не второпала і не прочитала в листі, бо знав, що в таким разі їй охоче pomoже Нікі, який був у селі вчителем. Бассі написав своїй дружині такого листа:

»Моя мила дружино Матро!

В ці дні придуть Різдвяні Свята і я буду душею з Вами в моїй улюбленій Яссі. Буду згадувати всіх своїх милих товаришів, як: Цітра, Гаему і Нікі, але зокрема і дуже згадуватиму тебе, Матро, тебе, Б'ер, і в душі обніматиму свого синочка, якого я ще не бачив. Будьте всі дуже здорові і як розкладатимете вочистий вогонь, згадайте, що всім Вам Бассі посилає свої поздоровлення по ясних зірках, по срібнім місяцях, по морських хвилях і що він спільно з вітром співатиме з Вами в душі пісні про нашу прекрасну Маму-Джунглю. Я живий і здоровий і поводить мене добре, бо я тут уже звикнув. Лише в снах деколи блукаю в джунглях, співаю і танцюю з Вами довкола вечірніх вогнів і ці сни мене підкріплюють у тих днях, коли дух мій підупадає. Половину кари маю вже відбутою і з цим Різдвом виходжу до нового, п'ятого року... Сьогодні начальник в'язниці ласкаво мені приобіцяв, що після Різдва працюватиму вже на урядовихгородах, і я вже почуваюся щасливим, що працюватиму на землі, яку так люблю. Люди, які живуть в одній келії зо мною, дуже добрі, а я кожної неділі по полудні навчаю їх читати і писати. Шкода, що я тоді не зробився вчителем, коли мені панотець казав, бо, можливо, що я був би зробив більше, ніж зробив дотепер. Бажаю собі, Матро, щоби наш синок, Геппі, ходив до школи і вже відтепер учи його всього доброго, щоби з нього виросла порядна людина. Вчи його вже тепер, що є на небі Справедливий Бог, вчи його молитися Йому і покарай його за все, що поганого вчинив би. Ти, Матро, добра жінка, і я вірю, що виховаєш Геппі так, що будеш потім за нього горда, що він є твій і мій син. Сподіваюся, що Б'ер, ти, Матро, і Геппі маєте що їсти! Теж надіюся, що Цітро і Гаема тобі помагають і що поправили тобі дах, аби Вам не капало на голову. Наша плянтація буде незабаром родити оріхи. Дай нашим людям насамперед досита наїстися! Матро, будь доброю до Б'ер, бо вона найкраще сотворіння, яке я в житті коли спіткав і має шляхетне й християнське серце. Нехай вже не працює, піклуйся

нею, як моєю і твоєю мамою! Ще раз Вас усіх, мої люди з Ясси, здоровлю і бажаю Вам усім багатого врожаю, а головне — доброго здоров'я. Моя чорна голубко Матро, тебе в душі гладжу і теж свого малого сінка Геппі. Може Милосердний Бог ще дозволить мені Вас раз у житті побачити!

Твій чоловік і Талмат

Бассі.»

Після того він на коверті виразно написав: «Матра і Б'єр. Ясса, Манам». Вкладаючи до коверти лист, Бассі втер долонею на обличчі кілька сліз, що вибігли йому з очей. Потім відніс лист до канцелярії і власноручно віддав його начальникові.

— Лист уже завтра на пароплаві «Коро» попливе до Манаму і можливо, що ще й завтра його одержить твоя жінка, — сказав начальник.

— Ще раз дякую за вашу ласкавість! — подякував Бассі і відступив до дверей.

— Все гаразд, а тепер можеш йти! — сказав начальник. До вашої камери я приділив один друм і під час сінг-сінгу можете аж до рана танцювати і співати біля вогню! — додав начальник і приязно всміхнувся до Бассі.

— Дякую за всіх! — сказав Бассі і з поклоном вийшов.

«Особлива людина!» — промовив сам до себе начальник і почав розглядати лист. Образок, намальований Бассі, він довго тримав у руках і мусів признати, що це було, дійсно, мале мистецьке діло. Обличчя людей, їх руки й ноги були цілком добре виведені і гарно відтінені і начальник мусів був собі на поміч узяти побільшаюче скло, щоби докладно розглянути образок. Так само птахи, звірята і квітки були добре намальовані, але головне те, що загальне оформлення малюнка було із смаком стилізоване. «Цей чоловіча без сумніву талановитий!» — знову сам до себе промовив начальник і пішов до суміжної кімнати, щоби показати своєму колезі. Однак, тому що останній вже був у передсвяточнім «ромовім трансі», вернувся начальник знову до своєї кімнати і почав читати лист.

Після прочитання листа начальник глибоко задумався. Далі витягнув з кишені нотатник і написав: «Бассі, келія 18» і поставив два знаки запиту, що ж означало, що начальник мусить постійно думати над тим, що можна б було зробити для Бассі.

Різдвяний сінг-сінг у в'язниці був убогий. Правда, великі огні були розкладені на всіх боках, але все це було за колючими дротами, і того правдивого настрою, що пов'язується завжди з підготовою і танцями, всім бракувало. Їжі та лімонади було досить, але ґрати довкола нагадували кожному в'язницю і в'язні почувалися, як птахи в клітці. Їх голови не оздоблювали ні пір'я, ані квіти та і друми не брєніли так урочисто, як на селах. Деякі з них обсіпалися попелом і очні ямки обводили чорною сажею.

Коли друми розбубонілися, Бассі не відчував того буревійного вібрування, яке розпалило б йому кров і тіло, як колись бувало в Яссі. Бракувало волі, отого радісного піднесення понад будній день і світ, яке могло наступити лише між своїми людьми, при урочистім настрої і при звуках пісень, що були такі дорогі для його серця. Намі кілька разів підскочив і забарабанив на друмі таким чином, як це робили в його селі, але незабаром розчаровано передав його молодшому, а сам присів біля Бассі коло вогню.

— Ех, Бассі, ні і ще раз ні, — це не сінг-сінг, але ніщо! — сказав Намі і почав прутиком розгрібати попіл.

Бассі мовчав і лише замріяно дивився на вогонь.

— Кому ти, Бассі, нині писав той довгий лист? — запитав Намі.

— Своїй жінці, Матрі, і своєму синкові.

— А скільки маєш жінок? — спитав знову Намі.

— Маю лише одну і одного сина, який зветься Геппі.

— А скільки жінок маєш ти, Намі? — запитав Бассі.

— Я мав три, але та третя вже не живе, бо це не була добра жінка. Люди казали, що вона була зв'язана із злими духами. Люди її забили камінням, і я був дуже радий, що не мусів до того своєї руки прикладати. Та третя була з усіх моїх жінок найкращою і, коли танцювала та співала, так тоді мені заздрили всі чоловіки.

— А за віщо люди її забили? — запитав Бассі.

— Ну, за віщо, за віщо? В нашім селі є звичай, — продовжував Намі, — що, коли у якоїсь жінки народяться близнюки, тоді її підозрюють, що вона була в зв'язку з дияволом під час молге.¹⁴⁾ І тоді таку жінку та дітей, що народяться, заб'ють. Того дня, коли це трапилося, я був на городі. Коли я прийшов додому, жінка вже вмирала. Вона лежала за селом уся в крові, тримаючи двоє діток у своїх руках. Діти були вже мертві, але жінка ще жила і змогла мені ще сказати декілька слів, поки відійшла до великої до-

лини. Вона вже тільки шептала, проте я почув добре, як мені сказала: «Я невинна, вір мені, що я невинна!» — і навіть зачинила свої очі. Я тоді лютував і був би тих людей, що довкола сміялися, ногами розтоптав! Було мені дуже шкода жінки, бо я добре знав, що вона ні з ким не спала, тільки зо мною, а в ті злі духи ані тоді, ані тепер я не дуже вірю... Ті двійко, що тоді народилися, то були два ставні хлопці. Але що ж? Люди їх забили і з того часу вже жодний хлопець не народився, а в моїй хаті вже з того часу сама баба!

— Но, у нас на Манамі був якраз такий самий звичай, — почав Бассі, коли у якої жінки народилось двоє дітей, так її з дітьми, звичайно, вбивали, але наш панотець роз'яснив людям, що цим поповнюється великий гріх, бо народження двох дітей нараз є, власне природним явищем, яке часто трапляється і в білих людей. Панотець вияснив людям, що така жінка, у якої народиться нараз двоє дітей, є благословенна самим Господом Богом і невірна є думка, щоби вона мала зв'язок із злим духом. Священик завжди опікувався такою двійкою дітей, якщо вони десь народжувалися. А проте тяжко нашим людям відраджувати щось, що віками спадкується від тумбунів. Тому кожна жінка дуже боїться, щоби у неї не народилися близнята. Коли ж, однак, якісь жінці таке трапиться, а ніхто під час народження не був, жінка, звичайно, слабшу дитину голодом заморює і ніби все гаразд! У нас на Манамі, — продовжував Бассі, — маємо ще багато чарівників, які теж втручаються до справи в таких випадках. Звичайно, цей чарівник спочатку скаже собі добре заплатити дарунками, а потім чарами вирішує, котре з тих близнят має вмерти, як нападене злим духом. Бувало, що після того вбивали і обох дітей. Я таких речей ніколи не дозволив би, бо знаю, як воно робиться. Твоя жінка тоді, справді, була невинною.

— Гм, знаєш і я також так думаю, але сьогодні вже в цій справі не можна нічого робити! Але що ж? — Небіжка принаймні має вже ту смерть відбуту, яка на нас чекає! Ех, тепер у нас до села з'їжджаються багато людей з сусідніх виселків на наш великий сінг-сінг! Три дні та три ночі, поки місяць у повні, танцюватимуть і співатимуть, а головне їстимуть, бо цей місяць на горах видатний і кожний господар на свято «синього місяця» заколе бодай одного вепра. Після такого сінг-сінгу буває найбільше хворих між нашими людьми, бо всі переїдаються м'ясом, яке мусять з'їсти, бо інакше люди не розійдуться. В цих днях у нас відбуваються теж

і весілля, які тягнуться багато днів, під час яких про працю навіть не згадують!

— А в нас, на Манамі, — Бассі перебив Намі, — різдвяний сінг-сінг найрадісніша подія в році і наші люди готуються до неї майже цілий рік. Під час цього сінг-сінгу в нас можна побачити найкращі корони з пір'я райок, дорожочні мушлі, плетені пояси з пір'я касовари, а все це є нашою гордістю бо в усій Новій Гвінеї мало знайдеться людей, які вміли б так гарно вирізьблювати оздоби, як наші люди!

Намі всміхнувся і, погладивши свою розтріпану чуприну, повагом сказав:

— І ну, Бассі, кожний птах своє гніздо хвалить! Тобі здається, що Манама найкращий куток на цілім світі, а мені знову моє село видається найдорожчою перлиною, яку колинебудь знайдено. Ми обидва тужимо за тими місцями, в яких ми прожили свій вік, де родилися і куди тягнуться наші спомини та де хочемо зложити свої кості. Ти, Бассі, хоч маєш надію, що все ж таки по кількох літах повернешся до своєї Ясси, але я знаю, що мушу в цім калабусі змерти і що мене закопають на мат-мат хробакам на радість. Ех, знаєш, Бассі, як страшенно ненавиджу такий спосіб похоронів і дивуюсь, що білі люди, такі, як ти кажеш, мудрі, не могли нічого кращого видумати! То зате в нас, в горах, кожній людині дається бодай стільки пошани, що тіло його спалиться і попіл розсиплеться на городі, і, отже, людина і по смерті є трохи корисна, а головне її відхід з цього світу є чистий і небіжчик по смерті все ж таки перебуває під вільним небом!

— Кай-кай готове! — оголосив веселий і вгодований в'язень-кухар.

На цей поклик усі з мисками посунули до кухні.

— Ходімо краще й ми: піг' є піг' ¹¹²) і нехай бодай шлунок має Різдво, якщо менари плаче над сінг-сінгом! — закликав Намі Бассі.

Обидва одержали великі порції м'яса і рижу. Коли ж пізніше підсіли біля спільного вогню, смакували собі свиняче м'ясо, яке давалося у в'язниці тільки раз у рік і було там рідкістю.

Коли ж усі наситилися і тихо помили миски, знову присіли до вогню і почали співати. Намі і всі його люди співали пісні на свій говірці, але для Бассі здавалася мелодія тих пісень, як нявкання котів. Увесь час повторялася одна і

та сама мелодія, лише слова мінялися. З цього Бассі зрозумів, що співається якась балада про велику баталію і оспівуються славні люди, що в ній загинули, і про те, що їх хоробрі душі ще й досі перебувають між людьми.

Декілька хлопців, що сиділи оддалік і належали до іншого роду, теж співали, але «модерні шлягри». Бассі за ними стежив і спостеріг, що вони для кращої гармонії помагали собі ложками й мисками, і дивувався, що це їм так добре западало до ладу.

«Я працював раніш у компанії
І мене мій пан викинув,
А тепер сиджу у в'язниці
І дівчата мене не хочуть!»

— Ех, це все ні до чого! — гукнув Намі. Бассі, заспівай нам ти щось, але щось гарне!

— Добре! Заспіваю тобі пісню різдвяну, яку наші люди співають на Манамі в костелі, — сказав Бассі, відкашлявся і почав співати глибоким баритоном:

ТИХА НІЧ, СВЯТА НІЧ

«Тиха ніч, свята ніч!
Джунглі сплять, а пташки снять.
Все засипає в гнізді милім,
В зелені квітів, прощитій сріблом.
Що нам приносить ця ніч, що нам приносить ця
ніч?

*

*

*

Небо ясне, зорі красні!
Прийшов знову райський час, —
Птахи й звірі з людьми говорять,
Що вродився Божий Син,
Що вродився Він, що нам вродився Він!

*

*

*

Душам вірним, братам чорним,
Прийшов днесь з зір-небес
Христос Пан наш і Спаситель,
Всього світу Викупитель, —
Вітай Ти Єдиний в Папуї й в Новій Гвінеї!

Коли Бассі пісню доспівав, почали хлопці йому дуже плескати, і він мусів пісню повторити. Деякі з хлопців уміли цю пісню співати в англійській мові, а деякі з них під цю пісню почали танцювати, супроводжуючи танок вибиванням на бубоні¹¹³).

Сінг-сінг закінчився аж над ранок, коли почало вже благословитися на світ. На другий день Намі попросив, щоби Бассі узяв його до костьола на Службу Божу, бо, мовляв, хотів би бачити, як виглядає сінг-сінг у костьолі. На врочисту Службу Божу йшов цілий ряд в'язнів із поліцаєм. Бассі і Намі прилучилися до них.

В костьолі Намі все пильно проглядав і найбільш сподобалися йому ясла і образи, що висіли на стінах. Бассі змушений був кілька разів потягнути його за ляп-ляп з зауваженням стати навколішки тоді, коли це робила решта людей, але Намі лише махав тоді рукою і голосно говорив: «Маскі!» Коли ж малі хлопці почали співати добре вивчені коляди і величаву пісню «Глорія ін Екскелзис Део!», слухав Намі їх із відчиненими устами. Хвилину по тім Бассі побачив, як Намі виривав собі волоски з брів, при тім ніби промовляючи: «Любить мене, не любить мене!» З практики Бассі вже знав, що намі таке робить тоді, коли дуже схвилюваний і розчулений.

Як тобі, Намі, подобалося в костьолі? — запитав Бассі, коли вони вийшли та повернулися до в'язниці.

— Е, подобалося, дуже мені подобалося і якщо ті твої попи-люди завжди в неділю мають такий сінг-сінг, як сьогодні, так ходитиму з тобою до костьола кожної неділі! — відповів Намі.

— Такий врочистий сінг-сінг, як сьогоднішній, не буває щонеділі, але зате, товаришу, в інші неділі почувеш багато гарних оповідань про всілякі події, про які потім роздумуватимеш цілий тиждень! — сказав йому Бассі.

— Гм, я люблю оповідання і цей сінг-сінг, але християнином ніколи не буду, бо хочу вмерти в вірі моїх тумбунів, а того очистителя і того вашого пекла я боюся гірше, як начальника нашої в'язниці! — відповів Намі.

Різдвяні свята втекли, як вода, і знову настали будні з їх кропітливою і тяжкою працею. Один день був подібний до другого і без зміни помалу проминав. На світанку, як тільки чувся будильник, всі стрімголов бігли шикуватися в ряд, в полудень проковтнули швидко трохи водяної юшки, після п'ятої години купання в морі, увечорі одержували миску до-

рогоцінного рижу, а як тільки смеркало, поліцай гонив усіх на дошки. Лише праця час від часу мінялася: одного дня мішки з кропом, другого носили мішки з рижем, а третього — з цементом.

Багато днів пропливло після Різдва, доки начальник згадав свою обіцянку. Бассі згубив вже був усю надію на обіцяну зміну праці, але все ж таки під час однієї вечірньої перевірки поліцай повідомив, що Бассі і Намі з декількома хлопцями підуть на працю на урядові городи. Почувши це, Бассі радісно і голосно заверещав, але Намі зате поставився байдужо, бо не вбачав ніякої вигоди в цій новій праці.

— Тут маєте знаряддя! — сказав їм рано дозорець і дав рискалі, граблі і мотики. Самі будете турбуватися цими речами, і будете за них відповідати, і зле вам буде, якщо з того щось загубиться!

— Добре! — сказав Бассі і весело крокував з рештою в поле.

Сонце якраз сходило, коли поліцай привів в'язнів на велике поле, яке треба було обробити для садження бурських орішків. Намі став біля Бассі для того, щоби вони обидва спільно могли тихо розмовляти, але вдавано байдужим поглядом оглядав довкілля.

— Бачиш, Намі, в цій Божій природі людина відчувається, немов птах, і завжди при цім лучиться тобі щось дзьобнути, якщо поліцай не бачить! — прошепотів Бассі.

— Е, Бассі, правду кажучи, то я тут взагалі не відчуваюся птахом, бо ноги мої тяжкі, як з олова, а щодо того дзьобання, то я травою зовсім не цікавлюся! Я охоче дзьобнув би, але великий шмат свинини або кассовари, а всі ті оріхи та овочі могли б для мене й не родитися! — відповів Намі.

— Почекайно, друже, і ти пізніше поллюбиш цю працю! А між іншим, ця праця таки значно легша, ніж товчення камінців на дорозі або ношення цементу на плечах та слухати цілий день вигуки погонича: «Гаррі ап, гаррі ап, ви брудні свині! — розраджував Бассі.

Бассі з великим надхненням пустився до нової праці. Було якраз по дощі і чорна земля пахла свіжістю, коли Бассі до неї глибоко копнув лопатою.

— Ай, який же то розкішний запах! — голосно сказав Бассі і мусів сам себе дуже стримувати, щоб не зануритися обличчям в розкопану землю.

Намі постійно стояв біля Бассі і щось з незадоволенням буркотів про те, що йому лопата у руках лише перешкоджає і що, мовляв, він краще повертав би землю довгими тичками так, як це роблять у них на горах.

Бассі терпеливо йому показував, як треба тримати в руках лопату, як на неї натискати, як треба перевернути землю, щоби була крихка. Під його руками зникав увесь бур'ян, і він працював не лише швидко і спритно, але ще й встигав помагати Намі і тим усім молодшим, показуючи їм, як працю собі полегшити.

З праці Бассі було зразу видно, що він має добру досвідченість і знає, чого земля потребує. Поліцай спочатку стежив за кожним рухом Бассі, але пізніше, переконавшись, що він працює добре й сумлінно, звичайно, сідав на межу, закурював цигарку і не звертав уваги на робітників.

Протягом тих кількох днів праці на полі Бассі ожив і знову став таким радісним, що хотів обнімати увесь Божий світ. Ця безмежна краса, ця вільність, яка дихала з кожного дерева й куща, ці велетенські гори, долини і зелені узгір'я, — все це Бассі любив всією глибокою душею. Під високим блакитним небом здавалося йому, що стає кращою людиною і що й він є якраз такою вільною людиною, як і інші тубільці, які байдуже проходили повз нього.

Намі довго не міг зрозуміти, яку радість знаходить Бассі в цій новій праці. Правда, він сам теж признавав, що праця на городах легша, ніж накладання кропу, і навіть веселіша; Намі теж навчився орудувати знаряддям, але він ще так далеко не докотився, — о ні! — щоби метеликів уважати за дороге каміння або розцвілі франгіпанни — за білі зорі чи червоні гібіскуси — за червоні сигнали! Намі бачив, що ще багато чого не розумів.

— Товаришу, ти справді божевільний, — не раз говорив він до Бассі, — адже ж у тій нашій природі все таке саме нормальне, як і люди: метелики мають крила, щоби з поміччю їх літати так, як ми, люди, вживаємо ніг для ходження, ті трави, що ростуть при дорозі і які ти чомусь називаєш білими, запашними зорями і червоними сигналами, — це все, друже, я вирвав би, як зайвий бур'ян і на його місце посадив би гарне таро або банани, які можна вживати для їжі!

— Е, друже, навчись дивитись на природу іншими очима, спонукував його Бассі, — полюби всі ті гарні речі, що ростуть і живуть довкола тебе! Вір мені, — деколи людині до життя потрібна і краса і при ній їй краще живеться! Я

сам колись не звертав на це все жодної уваги, хоч панотець старався прищепити мені любов до краси. Але сьогодні я дякую йому за кожне його добре слово, і сьогодні я почуваюся багатою людиною, бо бачу, що те все спонукує до кращого життя!

— Ох, Бассі, ти кажеш про своє багатство, але де, де воно в тебе є? Гм, як бачу, маєш трохи більший ляп-ляп, ніж я, але й то тому, що ти трохи більший від мене, одначе і та ляп-ляп не твоя, а належить владі!

— Намі, ти того добре не розумієш! Моє багатство — це не те, що на мені, але те, що я маю в грудях, у яких тепер у мене багатство та погода, бо всі колишні тягарі впали. Я вже, наприклад, знаю, що Бог мені простив, і я знаю, що одного разу повернуся додому та буду такою людиною, якою колись хотів мене зробити панотець!

Намі лише прикивнув на ці слова Бассі, засміявся і запитав якось сумно:

— Бассі, як будеш на волі, — чи прийдеш колибудь подивитися на мене?

— Напевно прийду, товаришу, і це тобі сьогодні врочисто приобіцюю! — відповів Бассі.

— Ну, то з усього серця дуже радітиму! — сказав Намі і почав старанно підгортати кукурудзу.

Бассі працював систематично і майже без зовнішніх наказів. З нього став якийсь самозваний старший. Він мав на оці все, що було потрібне в праці. Бассі знав — як, де і коли що садити. Він плянував закласти новий город і для того приготував кусень джуґлів, бо там була добра, чорна і неторкана земля. На старім яриновім городі посадив бурські орішки, це для того, щоб землі дати потрібний відпочинок. З допомогою хлопців збудував примітивний парник, у яким плекав тільки розсаду.

Все походилося добре Бассі, бо він умів у кожному випадку практично собі порадити і використати все те, що досі лежало облогом. Він збирав із огнищ попіл, мішав його з гнилим листям і цим угноював бідну землю та примушував її до врожайности. Вживав теж випробований погній з лиличих гнізд і тліючою кунай-травою обкладав розворушену землю. Довгі доріжки вздовж городу висадив різними плодовими деревами, як: пав-пав, яблуньками, ївавою і добрим сортом бананів. Ананасове поле обробив і повідрізував зайві паростки, які висмоктували плоди і лише забирали рослині силу.

Аж тепер і Намі починав розуміти справу господарки на городі і навіть сам додумався до деяких добрих удосконалень, як, наприклад, на потребу оціпування від баклажанового деревця зайвих паростків, на потребу підгортання цибулі, на штучне опліднення огірків дотиком цвіту до цвіту і таке інше.

Бассі тільки всміхався, коли Намі йому доповідав: «Моя редиска зійшла, моя салата гарно закручується в головки, мої помідори вже червоніють тощо.

Одного дня Бассі радісно схвилювався, коли під час оглядин городів начальник в'язниці його похвалив і сказав йому, що є здібною людиною і що з цієї землі могли б зробити рай, коли б таких тубільців, як Бассі, було більше. Того ж дня Бассі і Намі одержали від начальника по одній тичці тютюну, по кусневі газетного паперу та по пачці сірників.

— Закурить собі обидва, — усміхаючись сказав начальник, — це є маленька нагорода за вашу працю, яку я дуже ціную!

Це був для обидвох в'язнів великий день, бо вже кілька років вони не пробували, як смакує тютюн. Одначе куріння їм не смакувало після такої довгої перерви. Після кількох затягів у Бассі завершилася голова і так само в Намі, тому обидва поклали цигарки і потім їх погасили, бо вже почували себе дуже кепсько.

На кухню в'язниці приходило тепер багато поживної ярини, як: цибуля, дині, солодка бараболя, таро, бурські орішки, банани, пав-пав і багато інших добрих речей, які відтепер різноманітнили бідний і одноманітний в'язничий харч.

Бассі продовжував по неділях виправи. В'язні з камери 18 уже вміли читати і писати і, хоч усі ходили разом із Бассі до костьола, проте залишилися поганцями. Панотець, правда, намагався охрестити Намі, але цей уперто стояв на тім, що християнство не краще, ніж віра його тумбунів. А що Намі сказав, те було святим для решти його товаришів, для яких Намі був вождем.

Одного дня начальник в'язниці повідомив Бассі, що його кара була зменшена на один рік і що, таким чином, йому залишається ще одно Різдво відсидіти для закінчення цілої кари. Це був знову великий день для Бассі, впродовж якого він співав, як ніколи перед тим. Небо йому здавалося блакитнішим, сонце яснішим, і він був би обнімав увесь Божий світ, який так любив.

Не зважаючи на це все, Бассі в праці не зменшував зусиль, але, навпаки, він тепер працював ще з більшою охотою, творив нові пляни, як звеличити землю, що лежала облогом. А це був великий лан, що знаходився цілком близько гір і належав владі. Він був зарослий травою та вкритий гнилими та сонцем уже вибіленими деревами, які витягували свої мертві руки до неба і ніби просили про помилування. Бассі подав внесок, що він обробить цю землю за своїм пляном. Начальник в'язниці погодився. Бассі плянував після очищення і обробки землі засадити її ананасами, бо побачив, що земля надзвичайно добра.

При першій нагоді пустився Бассі з охотою до праці. В першу чергу треба було вирвати з корінцями високу траву, так звану кунай, яку тубільці вживають на покриття дахів. Але тому, що в цій траві є багато гадюк і всіляких інших шкідників, було необхідним діяти помалу й обережно.

Траву рішили вжити для покриття в'язниці, а щоб вона була для цього придатна, зв'язали її в снопи та розклали їх в ряди, щоб трава на сонці гарно висохла. Проте, хоч працювалося спільними зусиллями цілий тиждень, праця йшла помалу.

Коли висушену траву винесли, хлопці запалили лан із декількох протилежних сторін. Бассі і Намі вже мали добрий досвід, як поводитися з огнем, і тому справа пішла їм так, як вони її спочатку заплянували. Вже кілька тижнів тривала посуха і тому решта трави горіла, немов би була полита бензиною.

Того дня було дуже душно, і зловіщі хмари вже від ранку громадилися на захмаренім небі. Густий дим валив до неба, і дрібна чорна сажа зносилася в крутіжжі тяжкого повітря.

Була четверта по полудні, коли Бассі і Намі, спільно прийшовши на другий кінець лану, швидко викопали там повздовжній рів, щоб обмежити поширення вогню. Ламані блискавки почали перехрещуватися на небі і вітер зловісно стрясував усім, що було довкола. Бассі якраз викопав рів, і в цей час пустилася злива.

— Додому, швидше додому, бо женеться страшенна буря!
— крикнув поліцай.

Хлопці, ніби по команді, розбіглися по згарищу. Намі склав знаряддя до рову, а Бассі підтягнув ляп-ляп і обидва пустилися втікати. Одначе Намі, склавши на купу все зна-

ряддя, забув покласти туди ще й мотику, а тому біг назад, щоби і її долучити.

Дощ був такий густий і прудкий, що Бассі навіть не спостеріг, де подівся Намі, і втівав із вітром наввипередки. Але не добіг він і половини згарища, як оглянувся назад і тільки тепер побачив, що його товариша немає з ним. Бассі на хвилину зупинився, як в цей момент небо зловіщо розсвітилося і земля затряслася від жахливого гуркоту. Поблизу Бассі щось зловісно затріщало і в одну мить на землю впало велике дерево, досягши і самого Бассі.

Намі, який тим часом, кинувши мотику на купу знаряддя, швидко вертався і вже був близько від Бассі. Він добре бачив, що сталося, що його товариш опинився між гіллям розбитого дерева, і хотів негайно допомогти. Однак поліцай, який міг також допомогти і якого Намі ще бачив, біг швидко вперед, тому Намі різким голосом закричав до поліцай:

— Поміч, поліцаю, поміч!

Голос Намі в ту хвилину був таким могутнім, що перекричав і бурю. Поліцай почув і негайно біг назад до того місця, де стояв Намі. Обидва, Намі і поліцай, швидко і спритно працювали, щоби розкидати тяжке гілля і витягнути з-під нього тіло Бассі.

З голови Бассі витікав лише невеличкий струмок крові, але сам він був непритомний. Коли ж, нарешті, його тіло було цілком витягнуте, рятівники почали з усієї сили трусити ним, — проте ані один м'яз на обличчі Бассі не ворохнувся.

Між тим дощ лив, як із відра, вітер жахливо завивав і між гіллям сухих дерев небезпечно тріщало. Тому Намі поклав свого товариша собі на плечі і, як малу дитину, ніс до в'язниці.

Начальник зараз же наказав покласти Бассі на носші і телефонічно покликав санітарне авто, яке за кілька хвилин прибуло. Бассі був смертельно блідий і без усякого руху лежав на ношах, коли його всували до авто. Намі попросив дозволу їхати з Бассі до шпиталю. Це йому дозволили з тим, що може й цілу ніч залишитися біля свого товариша.

Злива тривала непослабно й досі, і вітер так же зловісно нарікав, коли Намі стояв перед тубільним шпиталем і нетерпеливо чекав на пробудження Бассі з непритомности.

Намі спостеріг, що Бассі віднесли до відділу першої допомоги і що лікар та його помічник довго його там оглядали. Після оглядин лікар дав Бассі ін'єкцію для підсилення праці серця і розпорядився, щоби йому давати холодні компреси. Після цього його віднесли до іншого відділу і поклали на ліжко.

Бассі був далі блідий і лежав без руху, коли Намі підсів біля його ліжка. Тепер Бассі мав голову обв'язану білим бинтом. Санітар якраз тепер поклав йому на чоло лід і, звертаючись до Намі, сказав:

— А ти тепер можеш іти додому, бо твій товариш сьогодні, мабуть, ще не прокинеться!

— Ні, я тут залишуся, бо мені дозволено тут бути аж до ранку! — відповів енергійно Намі. — Чому Бассі не мав би прокинутися, чому? Ви не смієте допустити, щоб Бассі вмер! — грізно вигукнув і жахливо закрутив своїми страшними очима на санітара.

Санітар знизав плечима і попростував до іншого пацієнта, який корчився від болів.

Намі довго сидів без руху і тільки дивився на посиніле і стверділе обличчя свого друга. Мозолясті руки Бассі спокійно лежали вздовж тіла, дихання було регулярне і Намі з острахом дивився на живчик на карку, що ледве помітно хвилювався.

Того вечора Намі марно чекав на добрий знак, він також марно чекав того дня і на появу сонця, — навпаки, дуже швидко повечоріло і темні тіні, які розпростерлися по небі, лише побільшували сумовитість і без того його пригнаного настрою. Намі з подякою відмовився поїсти риж, якого йому подав у мисці санітар. Натомість, почав він тяжкою рукою гладити обличчя Бассі, тихо при тім промовляючи:

— Бассі, Бассі, ти мій єдиний товаришу, відкрий свої очі і промов до мене хоч декілька слів! Бассі, Бассі, чи чуєш ти мене? Це я, Намі, твій брат з калабусу! Бассі, Бассі, ти не смієш умерти, ти знову вернешся до Ясси! Чуєш мене? Вернешся до Ясси між своїх людей! Ех, чому це не трапилося мені, — я ж ніколи вже не вернуся додому! — почав голосно нарікати Намі, нявкаючи, як кішка.

— Сиди тихо і не турбуй інших людей! — гримнув на нього санітар. Ти марно до нього говориш, бо він тебе не чує, але зате своїм наріканням хвилюєш решту людей. Якщо хочеш бути тут цілу ніч, то мусиш сидіти тихо, а якщо хочеш

зробити щось доброго для свого приятеля то час від часу змінюй йому холодний компрес.

Намі притих, кивнув головою і далі тримав руку Бассі. Гасовий каганець ледве блимав. Намі поглянув на решту хворих. Біля Бассі лежав молодий тубілець, у якого були незвичайно блискучі й великі очі. Він увесь час стогнав і лементував. З його незрозумілої мови Намі чув час від часу лише слова: «отруя» та «Сангвама», «Сангвама».

— Мабуть, отруїли його! — подумав собі Намі і подивився при тім на дальшого хворого.

Це теж була молода людина. У хворого обидві ноги були такі великі, що Намі відгадував їх величину в сім разів більшу від величини звичайних ніг. Він не витерпів і мусів таки діткнутися тих ніг, щоби переконатися в тім, що це, дійсно ноги.

— Чому цей хворий має такі великі ноги? — запитався Намі в санітара, що якраз проходив повз.

— Ця хвороба зветься Elephantiasis, а хворий має хробака в ногах! — відповів санітар, роблячи дуже важливий вигляд свого обличчя. — А ходім зо мною і потримасш мені одного хворого, коли я йому даватиму ін'єкцію! Хворий хлопець божевільний і завжди собою страшенно кидає, коли я йому встромляю голку, — так ти мені трохи поможеш! — додав санітар.

Намі кивнув головою і спільно з санітаром підійшли до ліжка хворого. Намі бачив, що той хлопець був увесь зав'язаний, а трошки того тіла, що його було видно, було чорне, як вугілля.

— Що з ним трапилось? — цікавився Намі.

— Хлопець мав падучу хворобу і непритомний впав до вогню і майже весь обшкварився і, мабуть, з того не вишкрябається! — пояснив санітар.

— А чому ти йому пхаєш цю голку в зад? — знову запитав Намі.

— Цією голкою я даю йому до тіла заспокоючий лік. Хворий після застрику не відчуває жодного болю і тоді спить!

— Гм, — дивне! І що ті люди все видумали!? — голосно дивувався Намі.

— Дай мені води, дай мені бодай трішки води! — залементував хорий, який лежав навпроти Бассі.

— Тут маєш чай з медициною, — сказав йому санітар і подав при цім пацієнтові синє, надцерблене горнятко з якоюсь чорною рідиною.

— Дай мені води, дай мені тільки ковточок води, — зашепотів, просячи, хворий і розпачливо подивився на Намі.

Санітар тільки покрутив головою і спокійно сказав:

— Пий те, що я тобі дав і що пити наказав лікар!

— Чому ти не даєш йому води, коли він тебе так просить? — з обуренням запитав Намі і вже оглянувся, щоби знайти троху води.

— Не відважуйся дати йому води! — гукнув санітар. Цей хлопець має бацилярійну дизентерію і в жоднім випадку не сміє пити воду!

— Води! Дай мені трішки води! — благав далі хворий.

Намі тоді відвернувся, щоб тільки не дивитися на нужденне обличчя хворого.

Декілька мужчин, що були в більшості з родин хворих, т. зв. опікуни, розклали собі в куті малий вогонь, щоби відганяти москітів. Намі на хвильку і собі присів до вогню, щоби висушити свій мокрий ляп-ляп, бо вже почала було трясти ним пропасниця.

— Кого ти тут маєш? — запитав його один лапун, який при тім подав йому бетелевий опріх.

— Маю тут товариша, який дуже тяжко хворий, — відповів Намі.

— Ех, хвороба — то паскудна справа, — сказав старий, це я сам випробував на собі під час операції! Так, так! Тут, у цім шпиталі, людина навчиться шанувати здоров'я і вже нічого собі так не бажає, як бути здоровою, а все решта — дрібниці! Тут є мій син, — продовжував старий і балакучий дід. Перед кількома днями його вкусила гадюка. Я думав, що з ним буде вже кінець, бо хлопець уже був холодний і задубілий. Але наші люди поклали його на ноші і негайно принесли сюди. Доктор дав йому ін'єкцію до жили, а вчора дав йому другу. І уяви собі, — сьогодні після вечері мій син знову відкрив очі і каже: «Батьку, дай мені закурити!» Я з радости скавав так, що був би обнімав і того білого лікаря, який дав йому ін'єкцію. Ех, ін'єкція це добра річ і коли б її не було, так мій єдиний син уже був би відійшов до долини мовчання! З нашого села є тут декілька людей, хворих на малярію та на запалення легенів. Можемо говорити своєю говіркою, дають нам їсти і нам тут добре! Хочеш печене таро? — запитав старий.

Намі кивнув головою і з смаком куснув запропонованих ласощів.

— Хочеш закурити? — знову запитав лапун.

— Ні, дякую, — відмовився Намі, — курення мені вже не смакує, бо я вже відвик.

— Як довго сидиш у в'язниці? — допитувався лапун.

— Ех, уже минуло багато Різдвів, а ще багато їх уплине, поки я вернуся додому! — сказав Намі.

— Голодуєш у в'язниці?

— Ні, не голодуємо, але людині бракує волі! Проте, на це нема ради — людина мусить каратися за свій переступок!

— Батьку, дай мені трохи води! — звернувся до старого його хворий син.

Старець швидко встав від вогню, щоби синові подати води.

Коли намі трохи осушився, він знову сів на ліжку біля Бассі і дивився на його спокійне обличчя. «Можливо, що Бассі лише спить, — міркував собі Намі, — можливо, що він потребує лише трохи відпочинку, а коли проспиться, може буде йому краще!»

Намі довго роздумував і аж згодом рішився поговорити з санітаром. І ось, коли останній знову прийшов, щоби переконатися, чи Намі змінив Бассі компрес, Намі його запитав:

— Я хотів би тебе про щось запитати!

— Ну, а що б то мало бути? — спитав у свою чергу санітар.

— Ти казав мені, що дав тому попаленому хлопцеві ін'єкцію, щоби він спав і щоб йому ніщо не боліло, — правда, що так? — запитав Намі.

— Цілковита правда! — відповів санітар.

— Білі люди багато дечого винайшли, але скажи мені, чи маєте якусь таку ін'єкцію, яку ти дав би Бассі, щоб він не спав і щоб йому щось почало боліти? Бо знаєш, коли людині щось болить, так вона з усією своєю силою борониться від того і, на мою думку, це було б краще, ніж отак спокійно спати! — розважав Намі.

Санітар пригладив собі переділ на голові, на хвилину замовк, а потім сказав:

— Такої ін'єкції нема, а коли б була, так доктор її дав би йому. Бассі одержав ін'єкцію для підсилення серця і тим часом уже нема чого іншого робити, лише треба чекати, бо до голови ніхто не бачить і сам лікар не знає, яке в Бассі було потрясіння мозку.

— З голови Бассі текла кров і, правдоподібно, що кров є і в мозку! — поважно сказав Намі.

— Ну, так отже бачиш, а цього наш пан доктор і побоюється, що кров затекла до мозку і тому настала ця непритомність! З цієї причини мусимо весь час прикладати холодні компреси, — сказав санітар.

— Як думаєш, — може Бассі вмерти? — із страхом спитав Намі.

— Не знаю, брате, не знаю, але цей випадок виглядає дуже поважно! Якщо Бассі набуде притомність знову, то буде врятований; якщо ж залишиться в такому стані, в якому є тепер, то не допоможе йому ніякий лікар на світі! Але що ж? — вмерти мусимо всі! А тепер краще зміни компрес, нехай буде холодний і нехай зробимо все, що наказав лікар, — сказав санітар.

Намі похилив голову, глибоко зідхнув і перемінив компрес. Впродовж цілої ночі, не зажмуривши очей, сидів він біля Бассі, спостерігав його дихання і биття жили на шиї, перемінював компрес та час від часу тихо до нього промовляв. Однак, Бассі до ранку очей не відкрив, не прокинувся навіть і тоді, коли Намі знову відходив до в'язниці, щоби там стати в ряд. На світанку стиснув Намі ще раз руку Бассі і швидким кроком пішов за колючі дроти.

Того дня Намі, як звичайно, працював із рештою в'язнів на городі. Але який той день без Бассі був довгий, без радості, і праця йому не йшла! Кілька разів він переставав працювати і тоді поглядав догори, до неба, до Того Великого Володаря над зорями, тихо з Ним розмовляв і в своїй власній молитві просив Його, щоби Він поміг його приятелеві Бассі.

Під час праці Намі думав лише про одно, чи житиме Бассі, а чи ні? Були такі хвилини, коли Намі був певний, що Бассі, завдяки своїй стихійній живавості, перемаже потрясення і вийде з нього живий і здоровий. Але знову були і такі хвилини, коли він згадував затишле обличчя товариша і ту жилу, що пульсувала на шиї, — і в таку хвилину він мусів над собою всією силою опановувати, щоби не кричати.

В полудневу перерву Намі довідався в канцелярії, що Бассі ще живе і що його стан досі не змінився. При цій нагоді Намі знову попросив дозволу піти після п'ятої години до шпиталю і бути там до ранку. Намі цей дозвіл одержав і, заспокоєний, вертався на город.

День у праці на городі тягнувся для Намі до безмежності, очі йому злипалися втомою, бо цілу ніч не спав, і рядки, які він підгортав, якось йому сьогодні не зменшувалися. Якраз тоді, коли він підгортав дині, на жовту квітку сів чудовий синьо-зелений метелик. «Ех, — це один із тих дороговцінних каменів, яким Бассі завжди казав — аристократи!» — подумав Намі. Метелик був такий великий, як людська долоня, і в соняшнім сяйві виблискував, немов чарівне світло. Його тільце, як також край крил, були оксамитночорні і здавалися ніби попорошені золотим пилом. Його довгі вусики виблискували на сонці м'яким едвабом, коли метелик тріпотів над морем квітів.

Намі стежив за метеликом оком ловця і лише очікував, коли його привабить до себе одна з квіток. Нарешті він сів на великий келех квітки, із смаком всунув свій смочок і почав пити медовину, не думаючи про те, що Намі стежить за ним своїм жадібним поглядом. «Принесу його Бассі», — подумав Намі, — «нехай він потішиться метеликом-красуном і нехай знає, що я цілий день про нього думаю!»

Метелик якраз поринув до великого цвіту і тут немилосердна рука Намі стиснула його. Ще хвилину метелик тріпотів смертельними дриґами в долоні Намі, але потім його, метеликове, серце назавжди зупинилось і душка його відлетіла до великої долини. Намі оглянув метелика, а потім обережно нанизав його на гіллячку і прив'язав у тіні на дереві, щоби він лишився там до вечора.

Сонце помалу котилося по небі до заходу. Намі і цей день здавався без кінця. Він усвідомлював собі, що не виконав багато праці. Це знав і поліцай, який, однак, сьогодні зажмурював око, бо відчував, що в душі Намі діється.

Нарешті, той момент наступив, і поліцай сказав: «Досить!» — і всіх в'язнів порахував і поставив в ряди. Намі обережно взяв гіллячку з метеликом і швидко подався наперед.

— Звідси йдемо купатися! — сказав до всіх поліцай і, звертаючись спеціально до Намі, додав: — А ти як викупаєшся, можеш йти просто до Бассі!

Намі хотів заперечити, що купався тому два дні, але він теж добре знав, що провадити дискусію з поліцаєм на тему чистоти, цілком зайва витрата часу. Тому то швидко попростував до берега. Обережно поклав метелика під ляп-ляп і з рештою в'язнів скочив до води.

Купіль вплинула на нього добре і, коли він знову начепив свій в'язничний ляп-ляп з чорною стрілкою, почувався значно краще, ніж перед тим.

— Тепер можеш іти, — сказав Намі поліцей, — а вранці своєчасно прийди до ряду.

Намі тільки головою прикивнув і з радістю почав бігти.

Настав лагідний вечір — найкращий час у тропіках. Сонце схилялося вже до заходу і чудова червінь розкішно виграла на небі. Повітря було вологе. Коли ж Намі проходив доріжкою біля моря, ніжно запахли розцвілі франгіпанни. Він обережно поглянув довкруги і потім увірвав декілька білих квіток, а коли зробив кілька кроків далі, всміхнулися до нього свіжою красою червоні гібіскуси. Одначе, тому що поспішав, Намі зірвав лише кілька їх голівок, бо цілої гіллячки він зірвати не міг. «Потішу свого товариша», — в душі всміхався Намі, — «а коли скажу, що я приніс йому «червоні сигнали» та «білі зорі» і «дорогоцінного аристократа», то він напевно відкриє очі і засміється тим гарним сміхом, яким він завжди всміхався, оповідаючи про них!»

Декілька білих панів, які теж проходили дорогою, з великою цікавістю, обернувшись, дивилися вслід за Намі, бо побачити вільного в'язня, на дорозі та ще з китицею квіток і метеликом у руках було незвичайним явищем.

Намі однак не звертав на це жодної уваги і біг, скільки ноги йому дозволяли. Тільки підійшов він до шпиталю, як побачив, що виносили мерця з того відділу, де лежав Бассі. Намі добре знав, як зодягають мерців у шпиталі до вічного спочинку. Він це добре знав тому, що в'язні мусіли для всіх мерців у шпиталі копати ями і теж часто мусіли мерця спускати в могилу, коли він не мав кривняків у шпиталі.

Намі лише дивився й дивився і не міг рушити з місця. Квітки в його руках почали трястися, а білі зорі — сипатися на землю.

Санітар, що тоді вийшов із відділу, побачивши Намі, хвилю на нього мовчки дивився, а потім, пізнавши його з минулої ночі, здогадався, про кого він думає і що в його душі робиться, — закрутив головою, даючи йому так знак, що мрець — це не Бассі, а хтось інший.

— Це є тільки той хлопець з дизентерією! — сказав санітар до Намі, для пояснення, — а це вже сьогодні другий, що помер. Першим вранці помер той попалений, а цей другий помер під вечір. Але, знаєш, та зубата вже точить зу-

би на третього, бо то завжди мусять бути «три» одного дня, а потім настає якийсь час спокій.

Намі далі не слухав, силоміць відірвав ноги від землі і вбіг до відділу, де лежав Бассі.

— Бассі, Бассі! — крикнув радісно Намі, коли побачив, що очі в Бассі відкриті.

Але радість Намі завмерла йому на устах, коли краще придивився до очей свого друга. Ні, ні! — це не були очі Бассі! Ці очі, в які Намі тепер дивився, були розширені, підлиті кров'ю, а їх вираз був настільки страшний, що щось стиснуло в Намі горло, і він відчув, що Бассі вмер.

Намі щось зацокотів на своїй говірці, якусь чарівницьку формулу, а потім поклав метелика і квітки на груди Бассі та взяв його за руку. Бассі подивився йому просто в очі, а відтак страшенним голосом крикнув: «Рабу-Бія! Рабу-Бія!»

Очі Бассі мінялися. Коли проминув у них жах, починав палахкотіти в них дивний огонь, в яким проглядала ніжність, радість і якесь лагідне замирення.

В хворім мозку Бассі відігравалися дивні відбитки прожитих моментів. Коли він перший раз прокинувся з неприємності, здавалося йому, що з-під білих хмарок сходить блідий місяць. Коли ж він краще придивився, пізнав, що це не місяць, але величне сонце сходить. В ясній течії цього сонця дивного, по білій дорозі наближалася до нього Б'єр. Її тіло було молоде й пружинясте і якесь таке прозоре, що Бассі боявся до неї доторкнутися.

— Я прийшла до тебе, Талмате Бассі, і привела тобі когось, що його радо побачиш! — сказала Б'єр і трохи стала вбік. А в цей час з-під білої хмарки виступила Суга, яка була заслонена райдужним серпанком.

— Яка ти гарна, голубко Суго, яка ти гарна! — промовив Бассі і хотів доторкнутися до неї.

— Ні, ні, — ще ні, мій голубчику! — відповіла Суга дзвінким голосом і почала бавитися з своїми срібними браслетами, які дзвонили таким солодким звуком, що Бассі цілком забув, що йому нестерпно болить голова.

— Де Матра? — спитав Бассі в Б'єр, яка тепер підступила до нього трохи ближче.

Б'єр лише покрутила головою, поклала собі на уста паляць і потім допитливо подивилася на Сугу. «Ох, та добрячка Б'єр», подумав Бассі, — «напевно не хоче, щоб ми знову сварилися!»

А втім знову хтось приходив, але Бассі ніяк не міг розпізнати, хто це, бо постава була заслонена темними тінями. «Ех ноги мені болять, дихання коротшає і не можу вже ходити так як за молодих часів!» — зачув Бассі знайомий голос і слова. По хвилині він уже добре розпізнав, що це Рабу-Бія. «Мій Тумбуне, Рабу-Бія, Рабу-Бія!» — радісно вигукнув Бассі і протягнув правицю, щоби, як належиться дійсним талматам, порядно потрясти нею. «Ще ні, ще ні!» — відповів якимось тихо Рабу-Бія і почав пригладжувати прорідле волосся на своїй старенькій голові. В цій хвилині Бассі звернув свою увагу на тіло Рабу-Бія, яке не було таке прозоре, як тіло Б'єр, а також не виходило з нього таке дивне світло, яке із себе видавало тіло Б'єр».

«Іди сюди ближче, іди сюди ближче!» — кликала когось Б'єр, але Бассі через яскраве світло не міг розпізнати маленьку постать хлопця, який біг по дорозі. «Це, мабуть, буде Генпі!» — подумав Бассі, і серце його забилося швидше.

Хлопець був уже цілком близько, коли Бассі почав розпізнавати те дрібненьке обличчя, яке вже колись бачив. «Так, так, — я це обличчя знаю!» — сказав він собі. Вся постать була йому відома: «Так, розуміється!» ... «Це лико на плечі, ця довірлива усмішка, це когутяче пір'ячко в розтріпаній чуприні!» ... І раптом Бассі цілком ясно собі усвідомив, що це ж той хлопчина з Боаму. «Ти, ти живеш? Ти справді живеш?» — крикнув Бассі і протягнув до хлопця руки. «А певно, що живу і чому б я не жив!? Ти тоді мене лише трошки пошкрябав і воно мені зовсім не боліло!» — весело сміявся хлопець і почав вирівнювати собі лико на плечі. «Так я тебе тоді справді не убив?» «Та де там! Ти мене зовсім не міг убити, бо я живу вічним життям у гарнім краї, де вічна весна!» «Великий Боже, я так тішуся і такий щасливий, що знову тебе бачу!» — сказав Бассі і розкрив свої для хлопця обійми.

«Басі, Бассі, Бассі!» — чувся голос звідкільсь здалека, але цей голос був охриплий і зовсім не йшов у лад з тими звуками, що линули з кожним золотим променем, що виходив із великого сонця.

Намі, який почув слова Бассі: «Я так тішуся і такий щасливий, що знову тебе бачу!» — подумав, що вони адресовані йому і що Бассі все ж таки його пізнав, на цій підставі тепер намагався збудити Бассі з агонії. Але Бассі, не дивлячись на ці всі намагання свого друга, тільки глибоко зідхнув і крокував далі, невпинно готуючись на другий берег.

«Хто це та жінка, що стоїть за тобою, Б'єр?» — питався далі в агонії Бассі. «Це є хтось, кого ти, Бассі, не знаєш, але хто цілий час про тебе думав і хто тебе найбільш із усіх людей любив!» — відповіла Б'єр. Бассі мусів заслонити собі очі руками, таке бо могутнє сяйво виходило з тіла неznаної. Він не міг подивитися на її обличчя. «Бассі, я твоя мама», — промовила незнана жінка, — «і приходжу, мій синочку, тобі допомогти, бо знаю, що тобі болить душа і тіло». «Мамцю, мамунцю!» — гаряче і крізь сльози зашептав Бассі та вже більш говорити не міг. «Мій синочку, що болить тобі? Скажи лише мені, що тобі болить, і я весь біль твій заспокою!» «Ох, мамуню, страшенно болить мені голова та все моє тіло, а до того маю спрагу, жахливо велику спрагу!» — скаржився Бассі. «Це все за хвилику пройде, я все заспокою, май тільки ще трохи терпіння, бо тебе хочуть ще бачити декілька людей, які в світі тебе любили!» — знову промовила мама.

В цей момент Б'єр комусь подала рукою знак підійти ближче і, звертаючись до Бассі сказала: «Матра і твій батько приходять!» Тепер Бассі сам уже здалека розпізнав Матру, яка так поспішала, що їй на голові аж торба підскакувала. «Ой, ой, трохи-трохи не спізнилася!» — виправдувалася Матра. «Але ти, Бассі, знаєш мене, що я завжди і всюди приходила запізно: до кухні, до церкви, на город, до прасування і до прання, і так воно трапилося й тут з мною» ... «Та я так рада, що тебе знову бачу і оповідатимеш мені, як ти перебував ферії!»

«Здоров будь, талмате!» — зачув Бассі за собою глибокий голос, а цей голос був такий, як і його. «Здоров будь, талмате!» — відповів радісно Бассі і вже цілком певно знав, що цей чоловік, який так подібний до нього, є його батько.

«Так уже ми всі тут!» — звучним голосом промовив панотець, який так швидко звідкілясь з'явився, що Бассі навіть не спостеріг звідкіля.

Бассі відчував, що йому якось сором не дозволяє поглянути просто в очі панотцеві, але останній, як це було з ним завжди, бо він бачив аж на дно душі Бассі, перший подав йому свою руку. Бассі, хоч сердечно бажав потрясти цією доброзичливою рукою, однак з причини її прозорості якось не відчував її в своїй долоні.

— Так, з тебе все ж таки стала добра людина, якраз така, яку я завжди хотів із тебе виховати! — промовив до Бассі священник і при цьому блаженно всміхнувся.

Однак Рабу-Бія при цих словах якось негарно й глузли-во вишкірився і почав байдуже розглядатися довкола себе.

— Ми прийшли по тебе, — знову почав тихим голосом говорить панотець, — і сподіваємося, що ти приготувався в дорогу.

— А куди, власне, я мав би з вами йти? — спитав Бассі.

— На соняшну дорогу, до білих хмаринок! — відповів священик.

— Але я не можу з вами йти, бо... Ох, та голова — вона мені так болить і все тіло, а спрагу маю, страшенну спрагу! — пробував заперечувати Бассі.

— Ходи, мій синочку, я тобі твою хвору голову заспокою і води тобі дам і тіло твоє в моїх обіймах відпочине! — сказала до Бассі його мама.

— Мамунцю, мамунцю, чому ти полишила мене так довго самотнього, чому ти раніше до мене не прийшла? ... Я все життя так тужив за тобою!

— Ох, мій синочку, воно так мало бути, бо так було суджено! Я дуже не радо тебе випустила тоді з своїх обіймів, коли ти був маленький. Я знаю, що я могла заощадити тобі багато смутку та болів, але ти мусів перебути всі проби, які були тобі присуджені!

— Мамунцю, дай мені хоч трішечки води, — прошепотів Бассі.

Мама наблизилася до Бассі і до своїх прозорих рук узяла його голову і почала гладити його волосся.

— Є вже ліпше, синочку?

— Ох, мамунцю, я все життя тужив за твоєю ласкою! Яке тепло виходить із твоїх рук і яка радість наповняє мое нутро! Я знову здоровий, дужий і свіжий та цілком готовий на соняшну дорогу з вами!

— Здоров будь, Талмате! — поздоровив Рабу-Бія.

— Будь здоровенький, мій голубчику! — промовила Суга, і обоє немов розпливлися в тумані.

— Бувайте здорові, Талмате, і ти, моя голубко! — вигукнув слідом за ними Бассі і весело зійшов із усією рештою на соняшну дорогу...

— Кінець! — промовив лікар, який тримав у руці шприц. Серце відмовилося працювати! — додав ще він і після того нагнувся з своїм стетоскопом до серця Бассі, яке було якраз зупинилося.

Намі, який стояв поблизу, не міг повірити, що ці напіввідчинені очі Бассі вже мертві. Він став на коліна і почав

просити Бога, щоб вислухав його просьбу: «Ти там нагорі, Ти знаєш, що я молитися не вмію, але, якщо Ти там нагорі справді є, я, Манга Намі, Тебе прошу, — не допусти, щоби Бассі вмер! Бассі — єдина людина, яку я на світі люблю, і він єдина людина, яка на мене не плюнула, коли я її скривдив. Ти, Великий Володарю над зорями, вислухай мою просьбу і я Тобі добровільно дам кілька літ мого життя, якими продовж життя Бассі, залиши його живим, щоби він міг вернутися до Яси!»

Санітар, що саме затулив очі Бассі, легко торкнувся плеча Намі і тихо сказав:

— Відвагу май, товаришу, — Бассі мертвий і вже нема ради! Як я казав, завше мусить бути «три», і ця зубата вибрала собі, як третього, Бассі!

— Це неправда, — Бассі не вмер, аджеж я тількищо приобіцяв найбільшу жертву Тому там нагорі! — в розпущі крикнув Намі.

— Є кінець приятелю, серце не б'є, і душа відлетіла до глибокої долини! Тепер лишається тільки поховати тіло! — рішуче сказав санітар. Йди, Намі, тепер додому, — продовжував він, — а завтра можеш свого приятеля відпровадити на мат-мат!

— Я не піду додому, я залишуся біля нього, щоби він не був сам! — плаксиво відповів Намі.

— Це можеш зробити, — лагідним голосом сказав санітар і почав загортати тіло Бассі в покривало.

— Стривай, стривай ще хвилю! — крикнув Намі і почав шукати на землі метелика та квітки, що були впали з грудей Бассі, коли лікар давав йому ін'єкцію.

Коли Намі знайшов на землі, те, що шукав, поклав його на груди Бассі. Метелик був увесь запорошений, а квітки зів'ялі. Одначе Намі, знаючи, де в тілі заховане джерело життя, поклав останній свій дарунок любови якраз там, де в Бассі було серце, а після того ще й погладив його спокійне обличчя. Коли ж санітар загортав тіло Бассі в покривало, по обличчі Намі текли великі сльози, — перші сльози, які знайшлися були в його очах.

В той день у трупарні знаходилося більше мерців, тому Намі не було дозволено перебувати біля товариша. Тоді Намі сів на поріг камери і в душі розмовляв з Бассі, згадуючи все, що вони спільно у в'язниці пережили. Коли перший біль утишився, дивився Намі вже спокійніше догори, до зір

і стежив, чи не з'явиться нова зоря, що належала його товаришеві.

Удосвіта Намі знову з'явився у в'язничнім ряді і попросив, щоби було йому самому дозволено викопати могилу для Бассі і покласти його до вічного спочинку. Поліцай теж прикинув від себе слово перед начальником, і останній дозволив усім співв'язням з камери 18 відпровадити Бассі в його останню дорогу.

Коли поліцай поклав на стіл перед начальником в'язниці свідоцтво про смерть Бассі, розшукав він акти останнього про злочин, позначив на них коротко про смерть його та про причину смерті. А коли з цим був теж готовий, задумався і, граючись олівцем у руках, написав на чистому листі паперу:

«БАССІ, БОАМ — СУД БОЖИЙ?»

Звістка про смерть Бассі дійшла до Ясесі після довгого часу, коли він уже відпочивав на цвинтарі. Тим часом Б'єр теж умерла, Матра ж виплакавши своє серце і очі, віддалася за Цітра, який за той час теж овдовів був. Матра турбувалася його трьома дітьми-сиротами і, нарешті дала своєму синкові Геппі батька, за яким він так тужив.

Бог покарав Бассі смертю і тим, що він уже не побачив рідного Манаму, ані Матру з Геппі, яких так гаряче любив! Над Бассі закрилася розхвильована поверхня, і життя в Ясесі пливло далі в спокої, і нічого там не змінилося.

Сонце, місяць і зорі щедрими поцілунками пестили благословенний край. Високі й темні гори маєстатично стреміли до ще вищого й глибокого блакитного неба. Джунглі привабливо оповідали людям про зайшлих Тумбунів. Море співало про заховану в своїх глибинах красу. Віночки квітів розкішно тремтіли в прозорім повітрі. Птаство ширяло в повітряних просторах. Люди ж — родилися, кохалися та вмирали, щоби доповнити образ вічного повторення в безмежності.

Кінець.

Борія, 22. 2. 1955 — 14. 5. 1956.

ДОДАТОК

Пояснення папуаських, новогвінейських та інших малозрозумілих слів і виразів, які читач зустріне в тексті цього роману.

1. *Лімба* — домовина з грубого бадилля з вершків пальм. Це бадилля вживається як будівельний матеріал, отже — і на домовини.
2. *Гарамуг* — великий, вирізаний з дерева бубон, на яким оголошуються (вибухновуються) всілякі події в кожному селі.
3. *Друми* — малі бубони з того ж матеріалу і задля тієї ж мети, як і гарамут.
4. *Люлювай* — сільський староста.
5. *Мат-мат* — цвинтар.
6. *Таро* — рід бараболі, що виростає до величини малого кавуна, зовні ясногнідої барви, має жовтофіялкової барви м'ясо, всередині, містить у собі багато крохмалю. Таро дуже поживне і тому служить тубільцям однією з головних пожив. Таро в лушпайці печеться в жару, а без лушпайки вариться.
7. *Аве, аве! і Ава, ава!* — привітання тубільців, але лише на Манамі. Означає, як наш — «Добрий день!» чи «Добрий вечір!» Це привітання, мабуть, було принесене туди священиком Вемом, німцем, що проживає на острові Манамі вже 30 літ. В Новій Гвінеї вживається інших і різноманітних повітань, бо там у кожному селі панус свої говірка.
8. *Білам* — торба з трави.
9. *Біа* — означає шляхтич.
10. *Манго* — це рід тропічних плодів. Ростає на листковім, високім дереві, є жовточервоне і виростає до величини великої грушки. В середині знаходиться жовте м'ясо, яке має смак наших абрикосів і грушок, лише з терпентиновим присмаком. В середині фрукта знаходиться тверде ядро, обмотане твердими волокнами і через це Манго важко їсти, однак тубільці його дуже люблять, подібно, як наші діти люблять черешні або малину. Тому то, коли хлопець дівці скаже: «Ти, мое солодке манго!» — це означає найбільші лестощі.
11. *Сусу* — молоко.
12. *Ляп-ляп* — чисто місцевий вираз. Це шматок звичайного перкалю або іншої барвистої матерії, яку хлопці носять у поясі. Однак «ляп-ляп» означає взагалі одяг і білизну, так чоловічу, як і жіночу.
13. *Гібіскус* — червона квітка.
14. *Білас* — сплетена з трави торба.

15. *Пав-пав* — рід овочу.
16. «*Кокі ляйк кай, кай!*» — «Папуга хоче їсти!» Це на мові «Піджен» (ламана англійська мова). «Кокі» — це папуга, «ляйк» — любити, подобатися; «кай, кай» — це їжа.
17. *Моррук* і *Касоварі* — це в мові тубільців назви страусів. *Моррук* — малий, чорний страус, а *Касоварі* — великий, білочорний, з гнідами плямами страус. Він буває до 1,8 метра високий. Обидві породи цього птаха живуть в Австралії і на Новій Гвінеї.
18. *Касавріна* — рід дерева.
19. *Бетелевий оріх* — це рід оріхів, що ростуть на спеціальній пальмі. Коли дерево в цвіті, тоді цвіт видає міцний солодкавий запах. З кадлубу пальми виростають якісь ніби китиці жовтавих квіток, що подібні до нашої омели. Самі оріхи доростають величини волоських оріхів, однак, подовгастої форми, як бочівочки, і оранжевої барви. Тубілець роздушить шкаралупу оріха і витягне із середини ядро величини лісового оріха ясно-зеленої барви. Оріх дуже терпкий. Тубільці звуть ці оріхи «рідною горілкою». Д-р мед. І. Сірко стверджує, що бетелевий оріх має в собі багато вартісних речовин, потрібних для людського тіла, що видно вже з того, що тубільці майже не хворіють на недомагання стравних органів. Бетелевий оріх має в собі збуджуючий наркотик. Тому, коли тубілець з'їсть більшу кількість цих оріхів, ходять неначе п'яний, — тоді він танцює, співає і дуже веселий. З цієї причини тубільці вживають бетелевих оріхів при кожній влучності, як: синг-синг, весілля, похорони тощо. Крім того, бетелевий оріх має ще багато символічних значень, як це з тексту роману бачимо. Якщо дівча запропонує хлопцеві бетелевий оріх, тим пропонує йому саму себе. Якщо товариш дасть товаришеві бет. оріх, цим виявляє велике приятельство, і багато іншого. Тубільці поїдають бет. ор. з т. зв. всіма потрібними придатками, як, наприклад, з смаженим коралем і дакою.
20. *Смажений кораль* — це звичайний морський кораль, якого тубілець засмажить і розтовче на порошок. Цей порошок потім носить у порожній, великій дині. Споживає цей порошок тубілець так, що тоненьку дерев'яну паличку встромляє в той порошок, виймає і облизує її.
21. *Дака* — це листки перцевої м'яти. Отже, тубілець витягне ядро бет. ор. всуне його до коралювого порошку і потім загорне до листка м'яти і це все пережовує.
22. О. К. (О. Кей! — All correct!) — Все добре! Гарзд!
23. *Bird wings butterflies* — птах з крилами метелика.
24. *Франгіпанні* — це декоративне дерево величиною, як наша яблунька. Листя широке й зелене, квітки подібні до воскових зірків різних забарвлень: білого, сметанового, жовтавого і ясно-темно-рожевого, в середині завжди жовтого. Це чудові тропічні квітки, які випускають спеціальний екзотичний запах, особливо після дощу.
25. *Сур-Сур* — гарпун на рибу.
26. *Стріла-дрімль* — стріла-свистун.

27. В уяві тубільців усе на світі має душу, окрім жінки: жінка душі не має.
28. *Calaboose* — в'язниця.
29. *Long-Long* — дурень, божевільний.
30. *Totem* — родовий знак.
31. *Sing-Sing* — різдвяні та інші свята, супроводжувані танцями, співом та багатою гостиною.
32. *Gloria in Excelsis Dei!* — Слава Богові на високостях!
33. *No gat kau-kau!* — солодка бараболя.
- 34-35. *No gat kjan!* — яйце.
- 36-37. *Kumun* — райка (птаха).
38. *Bird of Paradise* — райський птах.
39. *Kulau* — незрілий кокосовий оріх, його молоко чисте, як вода, і смачне.
40. *Gala* — парадне вбрання.
41. *Ajón, Talmate!* — «Айон!» — це манамське привітання, подібне до нашого — «Дай, Боже, щастя!» і «До побачення!» Тубільці не розрізняють у привітаннях ранку, дня (полудня) і вечора чи ночі, тому «Айон!» можна вжити, вітаючись, колибудь. «Талмат» вживається лише на Манамі і означає «чоловік». Якщо старша людина звернеться до молодика, називаючи його «Талматом», молодик сприймає це, як велику для себе честь. Отже — «Айон, Талмате!» означає — «Будь здоров, чоловіче».
42. *Denim!* — Дякую!
43. *Kopun* — це рід щура білої або оранжевої барви. Живе на дереві, його шкурка дуже цінна, як козушок, тубільцям же дуже смакує його м'ясо.
44. *Tumbun* і *tumbuna* — дід та бабуся чи взагалі предок.
45. *Niže bambu* — ніж з бамбукового дерева. Бамбукове дерево — священне для тубільців, з нього примітивно виробляють всілякі речі, що потім уживаються, як під час різних церемоній, так і в повсякденній житті.
46. *Maski* — дрібниці.
47. *Tul-tul* — сільський секретар.
48. *Muku-muku* — малий.
49. *Natu* — хлопець.
50. *Ава, дані!* — це привітання, але воно може бути вжите і як подяка.
51. *Сак-сак* — це рід сага, який виробляється із спеціальної пальми. Коли корона такої пальми всихає, тубільці її зрубають, кадлуб дерева порубають на дрібні поліна. Стрижень дерева вони сокирами видовбають і в воді виперуть та спеціальним шляхом згромаджують крохмаль, який при цьому процесі з дерева виділюється. Після того зібраний крохмаль кілька разів теж чистять у воді і потім його висушують на негарячій сонці. Так висушений крохмаль запаковують до листків і в цих пакунках ще досушується на сонці. Сак-сак уважається тубільцями якоюсь залізною порцією на голодні часи, бо може, не псуючись, дов-

- ший час зберігатись. Коли ж хочуть ужити його до їжі, розмішують шматок цього сухого сак-сака з холодною водою і зварять. Коли ж зварений сак-сак прохолоне, тоді з нього утворюється щось подібне до українського холодцю, драгелів.
52. Дівчата носять спіднички з бананових листків і дуже короткі, а віддані мають сувні довші і сплетені з різнобарвної трави.
 53. *Бамбу флейта* — флейта з бамбукового дерева, яке тубільцями вважається деревом їх божка Вамбука, тому воно для них священне, і вони вірять, що з флейти бамбу чуєть голос свого божка.
 54. *Тамбуран Дім* — це дім предків (тумбунів). В нім відбуваються всілякі церемонії різних релігійних культів, татуювання, викликування духів предків, освячення таро, риби і вепрів та приношення жертв богам. Від кожної жертви частину дають тубільці могутньому духові Касілові. Жертва спалюється на вогні.
 55. *Кісабу і Омарк* — пір'я райського птаха «Королеви Саксонії», яке носити має право тільки провідник.
 56. *Лапунки* — старі жінки.
 57. *Лапуни, лапунки, талмати, аїне і нату* — це: старі діди, старі жінки, чоловіки, жінки та діти.
 58. *Райський кавалір* — самець райських птахів.
 59. «*Яу, яу! Денум, денум!*» — «Так, так! (або ж «Добре, добре!»). Дякую!»
 60. *Канда* — різка.
 61. *Капок Пух* — росте на дереві в великих стрючках, які, коли дозріють, наповнюються м'яким пухом, якого тубільці вживають до подушок або замість вати.
 62. *Аулу* — зоря.
 63. *Аману* — Сіріус.
 64. *Вінтеге* — райдуга.
 65. *Грук-грук* — Марс.
 66. *Дгеобоге* — Венера.
 67. *Пурі-пурі* — чародійка.
 68. *Вінатані* — метелик.
 69. *Патое* — качка.
 70. *Орале!* — Добре!
 71. Переклад тубільної пісні під назвою «Пісня про Джунґлі».
 72. *Свічки тубільців (Native candle)* — це орішки (oleum crotoni), олія з яких, коли запалена, горить синявим полум'ям. В деяких місцевостях Нової Гвінеї тубільні жінки нашілюють ці орішки на тверді стебла трави, запалюють їх і з ними в руках танцюють «Танець святоіванівських мушок». Вночі це чудове видовище!
 73. *Пурі-пурі* — це загальний вираз, що означає чарівництво. Найгіршою погрозою для тубільця є, коли хтось йому скаже: «Пішли на тебе пурі-пурі!» або — «Зачарую тебе!» Тубільці дуже забобонні, і кожний з них дуже боїться «Пурі-пурі».
 74. *Плач на похороні*. Згідно з місцевою традицією, хто на похороні не плаче, той може бути запідозрений в тім, що струїв небіжчика.
 75. *Токі-токі* — балачки.

76. *Куки* — краби.
77. *Піджен* (Pidgen) — ламана на тубільний, новогвінейський спосіб англійська мова.
78. *Канак* — людина з лісу, примітив.
79. *Sir* — (англ. слово, чит. «сер») означає «пан» або в кличн. відм. «пане!»
80. *Бос* — керівник, начальник, шеф.
81. *Малало* — відпустка.
82. *Wash boy* — (вош бой) прачкар.
83. *Doctor boy* — санітар.
84. *Doctor Merry* — сестра-жалібниця.
85. *Пляшка* чи яка інша посудина з водою на гробі померлого — це один із способів, яким тубільці піклуються і вишановують померлого і його гріб. Вода в посудині — це вода для померлого, і вона часто міняється.
86. *Finished school* — цим терміном тубільці називають перші ознаки менструації в жінок.
87. *Спільна мата* — спільна рогожина, на якій молодожони сплять.
88. *Укулеле* — мала чотириструнна гітара.
89. *Кіян* — суддя.
90. *Сестра* — у новогвінейських тубільців панує багатоженство і перша жінка титулує другу, третю і т. д. жінку свого чоловіка «сестрою». Згідно із звичаєвим правом, перша жінка — це справжня жінка, тумбуна; для чоловіка ж ці жінки йдуть у числовім порядку: жінка ч. 1., жінка ч. 2. і т. далі.
91. «*Тріндей*», «*Форндей*», «*Фірдей*», «*Сіксдей*» і «*Сандей*» — це: се-реда, четвер, п'ятниця, субота та неділя.
92. *Попи* — римо-католик.
93. *Мазалай* — чарівниця.
94. *Менари* — душа.
95. *Гурія* — гарлячка.
96. *Гамман* — брехун.
97. *Червоний ляп-ляп* — червоний, довгий одяг урядовців, талар, напр., суддів.
- 98-99. *Good morning, Sir!* (руд морнінг, сер!) — Доброго ранку, пане!
- 100-101. *Гріллея* — висипка на шкірі людини.
102. *Він'їге* — райдуга.
103. «*Yes, Sir!*» (ес, сер!) — «Так, пане!»
104. *Альме* — душа.
105. *Ман'а* — великий.
106. «*Place belong you?*» («Плейс білонг ю?») — «Звідки ти?»
107. «*Му Ки-ки-ки-ки Telefomin!*» — Це мало означати, що той молодик походить з краю Телефомін і з племені Куку-куку.
108. Цей випадок людоджерства (канібалізму) дійсно відбувся в окрузі Телефомін у племені Куку-куку, де цей рід убив двох молодих білих людей, які виконували в тих місцях патрульну службу. Окрута, замешкана Куку-куку, вважається й досі за найнебезпечнішу. Згаданий випадок залишився таємницею, що-

до способу вбивства тих двох молодих людей. Один із них, п. Зарка, якого авторка особисто знала з Манусу, був дуже порядною людиною. У вільний час він учив тубільців піджен-мови, малювання, різьбарства і креслення. Пан Зарка був католиком і глибоковіруючою людиною. Його бажанням було піднести тубільців на вищий ступінь культурності. Про того другого вбитого білого, п. Джона Гарріса, авторці відомо лише те, що він був молодим патрульним офіцером і що в часі смерті було йому біля 24-х літ. Місцева поліція відкрила випадок убивства аж за кілька днів по нім. З тіла Зарки залишилися тільки деякі частини, які були пізніше чеськословацьким пілотом відвезені літаком до Австралії. З тіла Джона Гарріса були знайдені тільки ступні ніг, бо все тіло його канібали з Куку-куку з'їли. Цей випадок довго досліджувався і в результаті дослідження було шість чоловік з роду Куку-куку повішено, а решта людей, які канібалам помагали в тім випадку, були засуджені на довічне ув'язнення.

109. *Pirannini* — дитина.

110. *Big Pfelon* — Володар Світу.

111. *Molfe* — співмешкання.

112. *Pir-nir* — свиня, свинина.

113. Автор і композитор цієї пісні, мабуть, дуже здивувався б, коли б побачив цей образ, але напевно, що йому ніколи і на думку не могло б прийти те, що одного разу чорні братанки будуть цю сентиментальну пісню супроводжувати місцевим чарльстоном. Немає ради: кожний народ святкує Різдво своїм чином, а новогвінейські тубільці переконані, що тільки танцями можуть виявити свою різдвяну радість!